



ԶԱՄԱՇԻՆ

1993
Է-Ը



Ծ

ՏԱՐԻ



ԷԶՄԻԱԾԻՆ



ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՒՅ
Ա. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Հայկա Օգոստոսյան

1993



ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ



18245ահ

71-95



ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԿԻՐԱԿՆՕՐՅԱ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 1992—1993 ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐՎԱ ՓԱԿՄԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

«Թող տուք մանկտուղ և մի՛ արգելուք զդոսա գալ
առ իս, զի այդպիսեացդ է արքայութիւն երկնից»:

(Մտք. ԺԹ 14—15):

Հավիտյաններից եկող Տերունական այս խոսքը ևս մեկ անգամ հաստատվեց սույն տարվա հուլիսի 3-ին, երբ Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, Արցախի թեմի առաջնորդ գերշ. Տ. Պարզե եպս. Մարտիրոսյանի, Մայր Աթոռի միաբանության, հոգևոր ճեմարանի սաների և մեծաթիվ հյուրերի ներկայությամբ տեղի ունեցավ Ս. Էջմիածնին կից Ս. Մարիամ Աստվածածին կիրակնօրյա վարժարանի ուսումնական տարեշրջանի փակման հանդեսը:

Տերունական աղոթքից հետո վարժարանի երգչախումբը կատարեց «Եկեղեցին Հայկական» երգը: Երեխաներն իրենց ի խորոց սրտի հնչող բարբառով և լուրովի մատուցմամբ հիրավի ներկաներիս հոգիներում և մրաքերում Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու էությունն ու առաքելությունը նորովի ընկալելու լույս սփռեցին, որը, սակայն, ավելի իմաստավորվեց և ամբողջացվեց «Էջմիածնի զանգերը» ստեղծագործությամբ՝ հեղինակի՝ Արթուր Բոքիկյանի սքանչելի կատարմամբ:

Այնուհետև հանդիսության բացման խոսքով հանդես եկավ վարժարանի տեսուչ Տ. Վազգեն արք. Միրզախանյանը.

«Վեհափառ Տեր,

Գերաշնորհ արքազան հայր, հոգեշնորհ և արժանապատիվ հայրեր, հարգելի ուսուցիչներ, սիրելի սաներ և ներկաներ:

Այսօր մեզ համար հոգևոր մխիթարության և ուրախության օր է, քանզի շատ տասնամյակներ անց հալոց դպրոցներում սկսեցին աղոթքներ և շարականներ հնչել, ազգային դպրոցների կողքին սկսեցին կիրակնօրյա դպրոցներ բացվել, որտեղ այսօր ավելի քան երբևէ անհրաժեշտությունը եղավ հայ մանուկների կրթության, հայ մանուկների հոգևոր դաստիարակության:

Հայկական կիրակնօրյա վարժարանները տասնամյակների պատմություն ունեն։ Եստ ծանր պայմաններում կյանքի կոչվեցին կիրակնօրյա դպրոցները՝ սկսած 1915 թվականից, երբ հայոց Մեծ ցեղասպանությունից հետո թափառական մեր հայ զավակների կրթության հարցը օրհասական վիճակում էր։ Հիրավի պետք է որ մեկ անգամ ևս այդ ծանր ու դժվարին պարտականությունը որոշեր և իր ուսերին կրեր Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին։ Եվ ամբողջ Սփյուռքի տարածքով մեկ եկեղեցիներին կից ստեղծվեցին կիրակնօրյա վարժարաններ, որտեղ մեր հոգևոր հայրերը հայ մանուկին ծանոթացրեցին հայ հոգուն, հայոց հավատքին և Ավետարանի լույսին։

Ահավասիկ վերջին տարիների մեր հոգևոր-ազգային վերազարթոնքից հետո Հայաստանում ևս բացվեցին և օր-ափուր շատանում են կիրակնօրյա վարժարանները և դրանց թվում մասնա Ս. Մարիամ Աստվածածնի անունը կրող մեր վարժարանը։ Մենք այսօր գոհություն և փառք են տալիս Աստծուն և մեր անչափ մեծ գոհունակությունը հայտնում Վեհափառ Հորը, որ իր օրհնությամբ և իր ջանադրությամբ ստեղծվեց այս դպրոցը, որը գրեթե կես տարվա ընթացքում կարողացավ մեր մանուկներին տալ հոգևոր-բարոյական և իմացական դաստիարակություն և կրթություն։

Այսօր մեզ համար կրկնակի ուրախության օր է, որովհետև Ամենայն Հայոց Հայրապետն իր օրհնությունն է բերել մեզ ամենօր, մեր դպրոցի սաներին, որպեսզի Աստուծո օրհնությամբ այս վարժարանը շարունակի իր գործունեությունը և տա Աստված, որ ինչպես Էջմիածնում, ճուլմախ և Հայաստանի մյուս քաղաքներում բացվեն նորանոր կիրակնօրյա վարժարաններ, որպեսզի հայ մանուկները ավելի կենդանի կերպով շփվեն Ավետարանի ճշմարտություններին, մեր հոգեցույց շարականներին ու սաղմոսներին։

Մեր աղոթքն ու մաղթանքն է, որ Աստվածամոր անունը կրող կիրակնօրյա այն վարժարանը, որը դեռևս իր առաջին քայլերն է անում, կարողանա կանաչ ճանապարհով առաջնորդվել խաղաղության մալահանգիստ, հայ մանուկի հոգում կերտի ճշմարիտ հայեցի ու եկեղեցասեր ոգի, հայոց հայրապետների և մեր վարդապետների շնչով դաստիարակի և մեր անկախ պատմության համար պատրաստի արժանավոր զավակներ։

Հոգեշնորհ Հայր Սուրբի խոսքից հետո վարժարանի սաների հոգեթով կատարմամբ հնչած «Չոն Վարդանանց», «Հիմի՛ էլ լռեմք, եղբարք», «Պլուպուլն Ավարայրի» երգերը դահլիճի ողջ ներկաներին հոգեպես տեղափոխեցին Ավարայրի դաշտ՝ մերթ ականջալոր լինելով ռազմի ահեղագոռ շեփորների որոտին, մերթ սուսերների և վահանների կուռ-կոփյունին, մերթ հայ քաջերի խրոխտ ձայնին և մերթ այս արիասիրտ հայորդիների խոկելի հիշատակը դալլալող բլբուլի քնարին։

Սակայն այս ամենի ամփոփումն էր Արմինե Մարտիրոսյանի «Անի» երգի քաղցրածորձոր և հուզաթթի ժառանգումը։

Այնուհետև Ս. Մարիամ Աստվածածին կիրակնօրյա վարժարանի աշակերտության անունից երախտիքի խոսքով հանդես եկավ Արմինե Ծուղուրյանը։

Մի պահ տեսա դադարից հետո, դահլիճը կրկին լցվեց Փրկչի Ծննդյան Ավետիսներով. «Ավետիս մեծ խորհրդի», «Ավետիս», «Լուռ գիշեր», «Ով զարմանալի», «Այսօր ձայնն հայրական» շարականների երգեցողությամբ ներկաներն զգացին Բեթղեհեմը՝ Աստուծո Որդու, Փառքի Տիրոջ մարդեղա-

նալը անշուք մտորում, Սուրբ Կույսի ապրումները, հովիվների փառաբանությունը, մոգերի երկրպագությունը, ինչպես նաև Տիրոջ մկրտությունը Հորդանանի կոհակներում, և այդպիսով մեկ անգամ ևս հաղորդակից լինելով Տեօրինական ճշմարտություններին: Իսկ Տիրոջ հարության փառաբանությամբ ամենքիս կյանքի լեխառն ծովի խաղաղ նավահանգիստը հանգրվանելու հույս ներշնչեցին: Այսպես Կարինե Քելիշյանի «Հարության աղոթք» սրտաբուխ արտասանությամբ և երգչախմբի «Ով պարտիզան» երգի գեղեցիկ կատարմամբ դանլինն ապրեց իր հոգևոր վերացման բարձրագույն պահը: Սակայն փոքրիկները չմոռացան երախտիքի տուրք մատուցել նաև Սուրբ Ավետարանի լեզվին իրենց հաղորդակից դարձնող առանաչին թարգմանիչ-ուսուցիչներին՝ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին և Ս. Սահակ Պարթևին և մյուս սրբազան վարդապետներին՝ Վարդան Արևելցու «Որք զարդարեցին» գեղեցկահիշու շարականով:

Այնուհետև վարժարանի ուսումնական տարվա հաշվետվությամբ հանդես եկավ վարժարանի տնօրենուհի Զուլիետա Ավագյանը, որ ի մասնավորի ասաց.

«Սիրելի Վեհափառ, Ձեր բարձր կարգադրությամբ և քաջալերանքով 1992 թ. նոյեմբերի 22-ին բացվեց Մայր Աթոռին կից Էջմիածին քաղաքի առաջին կիրակնօրյա վարժարանը Ս. Մարիամ Աստվածածին անունով: Ձեր օրհնությամբ և բարձր կարգադրությամբ բացման խոսքով և օրհնությամբ հանդես եկավ սիրելի Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Մոթաֆյանը: Այսպես կիրակնօրյա վարժարանը կյանքի կոչվեց իր 80 աշակերտներով: Խըստաշունչ ձմռան և վառելանյութի բացակայության պատճառով փակվեցին հանրակրթական դպրոցները, լույսի և սննդի բացակայության պատճառով իջել էր տխրության և մոռացության քողը քաղաքի հատկապես կրտսեր բնակչության՝ երեխաների վրա: Մեր կողմից որոշվեց երեխաների հոգու խստաբար փարատել Հիսուս Քրիստոսի կենդանի լույսով՝ շարունակել դասերը: Մայր Աթոռի ունեցած առանց այն էլ սուղ վառելանյութի պաշարից մեզ բաժին հանվեց և բարի մարդկանց շնորհիվ շարունակվեց նորածիլ վարժարանի կյանքը, որը լոկ էր 70 տարիներ առաջ: Բացվեց մանուկ և Աստված հարաբերության 70 տարի առաջ փակված էջը:

Հիմնվելով մեր Հայրերի տեսակետի բարձր ու եզակի գնահատականի վրա, անհրաժեշտ է փոթորիկներով ու փորձություններով լի կյանքի շեմին կանգնած աշակերտին զինել Աստվածաշնչի կենդանի կյանքի գիտելիքներով, որպեսզի վաղվա Անկախ Հայաստանի քաղաքացին կարողանա պաշտպանել իր հայրենիքը և իր նախնյաց Սուրբ Եկեղեցին ու մշակույթը, որպեսզի հարատևի Հայաստան աշխարհը: Ամեն մեկս հպարտ ենք աշխարհի մշակութային գանձարանում մեր հայրերի թողած փայլուն ալմադով: Մենք էլ պետք է փորձենք մեր ալմադը թողնել հաջորդ սերունդներին: Մեր նրպատակն է՝ ուսուցանել մանուկներին՝ փորձության ժամին համբերել, դժվարության մեջ՝ էլք փնտրել, լողկալ, հսկանալ, ասելության պահը շրջանցել սիրով ու հարգանքով: Հնազանդվել պետության, իշխանության, ուսուցչի, ծնողի, մեծերի հրահանգներին և արթուն լինել Հայրենիքի և Եկեղեցու պաշտպանության մեջ: Ապրել և ստեղծագործել հայի նախնյաց արժանապատվությամբ:

Այս բոլոր հաջողությունները, սիրելի Վեհափառ Հայր, ի վերջո բերում են մեզ խոնարհվելու Ձեր զսփի առջև, ասելու Ձեզ երախտիքի և շնորհակալության խոսքեր և մաղթելու՝ «երկար օրեր Հայոց Հոր...»:

Հանդիսության ավարտին վարժարանի շնորհալի սան Շողակաթ Հարությունյանը ֆլեյտայով ներկայացրեց «Ինչու է աղմկում գետը» ֆիլմից մեղեդի: Հարկ է նշել, որ իրենց անգուգական նվագակցությամբ մեծ ոգևորություն էին առաջացնում և փայլ հաղորդում հանդիսությանը դաշնակահար Արթուր Բոքիկյանը և ջութակահարուհի 13-ամյա Տաթևիկ Սահակյանը:

Հանդիսության ավարտին իր հայրապետական մաղթանքներով և օրհնությամբ վարժարանի սաներին, ուսուցիչներին և ներկաներին դիմեց Ամենայն Հայոց Հայրապետը.

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍԶԸ

Սիրելի սաներ և ծնողներ,

Ես շատ հավանեցի այս ամենը, այս դահլիճը՝ լուսավոր, բարեկարգ, ճաշակավոր, և մանավանդ ինձ ուրախացրեց ձեր բոլորի ներկայությունը: Երևի մեծ մասամբ ծնողներ եք կիրակնօրյա վարժարանի: Բոլորիդ բերում եմ իմ հայրական ողջույնը՝ բարի մաղթանքներով լի: Ես իմ գոհունակությունը պետք է հայտնեմ ձեզ, հարգելի ծնողներ, որ ձեր զավակներին բերեցիք այս կիրակնօրյա վարժարանի հարկի տակ, որպեսզի նրանք քրիստոնեական ուսում ստանան և դառնան ավելի բարոյական և հոգևոր նկարագիր ունեցող ապագա զավակները մեր ազգի:

Մենք, իբրև հոգևորականներ, համոզված ենք, որ որևէ ժողովուրդ, այդ թվում նաև մեր ժողովուրդը, չի կարող բարոյական իդեալների բարձունքին հասնել՝ առանց կրոնական դաստիարակության, առանց Ս. Ավետարանը և ընդհանրապես Ս. Գիրքը ճանաչելու. առանց մեր Եկեղեցին ճանաչելու և նրա կամարների տակ աղոթելու, կամ առանց ս. պատարագներին մասնակցելու՝ արժանի լինելու համար աստվածային շնորհների բաշխմանը ս. պատարագի սեղաններից: Այս ամենը մի ամբողջ ուսուցում է, որ մեր ժողովրդի կյանքում խարսխված է 1700 տարիներից ի վեր:

Գժվար և տխուր ժամանակների բերումով այդ ուսուցման ընթացքը ընդհատվեց մեր երկրում, բայց հիմա, փառք Աստուծո, մեր ժողովուրդն ապրում է իր հոգևոր վերածնունդը, զգում հոգևոր արժեքների ծարավը, որ շատ մարդկային է և բնական հնագույն ժամանակներից ի վեր, մինչև մեր օրերը:

Տեսնելով այստեղ Ս. Գալանե վանքի վանահոր՝ Տ. Գուրգենին, ես հիշեցի վերջերս իմ հանդիպումը գրեթե ծերունի մի մարդու, որը հիշում էր հիսուն-վաթսուն տարի առաջ Ս. Գալանե վանքում ծառայող մի սարկավագի, Հարություն սարկավագին, այդ դժվար օրերին, երբ Եկեղեցին հալածվում էր, և համարյա ժողովուրդը համարձակություն չէր ունենում Եկեղեցի մտնելու, բացի մի բանի տարեցներից: Այդ սարկավագն առելիս է եղել իր կնոջը և իր վստահելի մտերիմներին, թե՛ մի՛ վախենաք, էս էլ կանցնի, և էլի Եկեղեցին կծաղկի:

Ահա այս մարգարեությունն իրականացավ, ձախորդ օրերը ձմռան նըման եկան ու անցան, և մեր Եկեղեցին այսօր կոչված է իր առաքելությունը շարունակելու լայն հորիզոնների վրա: Այս ճանապարհի վրա ես մեծապես գնահատում եմ կիրակնօրյա վարժարանները, որոնք, իմ կարծիքով, դաստիարակչական տեսակետից վճռական նշանակություն ունեն քրիստոնեական բարոյականություն ջամբելու համար նրանց: Եվ ես պարտք եմ զգում

իմ շնորհակալությունը հայտնելու բոլոր նրանց, ովքեր կազմակերպեցին Ս. Մարիամ Աստվածածին այս կիրակնօրյա վարժարանը: Իմ հատուկ գրանահատանքը վարժարանի տնօրենուհուն, որ քիչ առաջ հանդես եկավ իր սքանչելի խոսքով: Մաղթում եմ, որ սկսված այս գործը շարունակվի էլ ավելի լայն չափերով, և վարժարանը ոչ միայն 250 աշակերտ ունենա, այլև առաջիկա տարիների ընթացքում կրկնապատկվի և եռապատկվի այդ թիվը: Մեր Էջմիածին քաղաքի ողջ աշակերտությունը պետք է ներգրավվի այս քրիստոնեական դաստիարակության գործի մեջ:

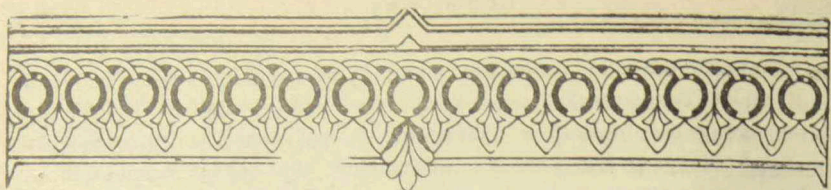
Իմ գնահատանքը նաև այսօր երգերով ու նվագներով հանդես եկող աշակերտներին, հատկապես երիտասարդ դաշնակահարին, որ շնորհալի կատարող է: Այն բոլոր արտասանություններն ու երգերը, որ մենք լսեցինք, ինձ խորապես մխիթարեցին և լավատեսություն ներշնչեցին: Թույլ տվեք ասել, որ այսպիսի մթնոլորտում ես իմ տարիքը մոռանում եմ և կարծում, որ ես էլ ձեզ նման երիտասարդ եմ:

Իմ գնահատանքը նաև Հայր Վազգենին, որ փաշուն աշխատանք է կատարում այստեղ: Կարծում եմ, վերջին անգամը չէ, որ այցելում եմ ձեզ: Հիմա, որ ձեզ ճանաչեցի, ձեզ լսեցի, հասկացա ձեր հոգին, ցանկալի կլինեք ինձ համար տարին մեկ-երկու անգամ այցելել ձեր հավաքություններին և ձեզ հետ մեկտեղ ուրախանալ: Հայտնեմ նաև ձեզ, որ առաջիկա սեպտեմբերի երկրորդ կեսին մենք աշխարհի տարբեր երկրներից հրավիրել ենք մեր Եկեղեցու բարձրաստիճան հոգևորականներին՝ եպիսկոպոսներ, արքեպիսկոպոսներ, պատրիարքներ, շուրջ հիսուն հոգի, որոնք պիտի գան Էջմիածին ժողովի: Եթե համաձայն եք դուք, հատկապես տնօրենուհին, կկամենայի առաջարկել, որ մեր բարձրաստիճան հոգևորականներին հրավիրեք այստեղ և նման հոգևոր հանդիսություն կազմակերպեք, որպեսզի նրանք ևս, ինչպես հիմա ես, հոգևոր մխիթարություն ստանան և փառք տան Աստծուն, որ այսպիսի օրեր է ապրում մեր երկիրը և հատկապես Էջմիածինը, որ սուրբ քաղաք է մեզ համար, որովհետև այստեղ է գտնվում այն տաճարը, որ ինքը՝ Հիսուս Քրիստոս, իջավ 1700 տարիներ առաջ և հիմնեց Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին:

Այդ սուրբ տաճարից, այդ սուրբ խորանից բերում եմ ձեզ բոլորիդ, իբրև Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, իմ հայրական ողջույնը, իմ հայրապետական օրհնությունը՝ բարի մաղթանքներով:

«Ողջ լեռուք, գորացեալք Ս. Հոգով և յաւետ օրհնեալ ի Տեառնէ և ի մէջէ այժմ և միշտ և յաիտեանս յաիտեանից. ամէն»:

Ս. Մարիամ Աստվածածին կիրակնօրյա վարժարանի հանդեսը եզրափակվեց աշակերտության և ներկաների միասիրտ աղոթքով՝ «Վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի և հաստատութեան Սրբոյ Եկեղեցւոյ», ինչպես նաև ազգիս Վեհափառ Հայրապետի համար առ Աստված ողորդված մաղթերգով:



ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻՑ

Ի գիտություն մեր բարեպաշտ ժողովրդեան, հաղորդում ենք տուեալներ Հիւսիսային Կովկասի եկեղեցական կեանքի մասին:

Հիւսիսային Կովկասը մասն է կազմում Ռուսաստանի Հայոց թեմի: Թեմակալ առաջնորդն է Տ. Տիրան արքեպիսկոպոս Կիրեղեանը: Հիւսիսային Կովկասի առաջնորդական փոխանորդն է Տ. Եզնիկ ծ. վարդապետ Պետրոսեանը: Հիւսիսային Կովկասում հայութեան թիւն է շուրջ ութ հարիւր հազար շունչ (Ռուստովի մարզը չհաշուած):

Կազմուած են 18 եկեղեցական համայնքներ, աղ թում՝

Գործող եկեղեցիներ եւ մատուռներ՝ 8, վերակառուցուող եկեղեցի՝ 1, կառուցուող եկեղեցիներ՝ 3, աղօթատներ՝ 5, հուլամասեր եկեղեցի կառուցելու համար՝ 6, խաչքարեր-ուխտաւայրեր՝ 5:

Գործում են 15 քահանաներ, 8 սարկաւազներ եւ 8 դպիրներ: Գործում է 8 երգչախումբ:

1993 թ. Յունուարի 1-ից Մայիսի 1-ը Սոչիում կազմակերպուել է սարկաւազական չորսամսեայ դասընթացք, ութ աւարկաներով: Քննութիւնները յաջողութեամբ յանձնեցին 16 սաներ: Ութն արդէն ձեռնադրուել են սարկաւազ եւ ութը՝ դպիր: Դասաւանդութիւնները վարել են 5 դասախոսներ:

Հրատարակում է «**Խաչքար**» ամսաթերթը՝ ռուսերէն, 16 մեծադիր էջերով, 15,000 տպաքանակով: Խմբագիրն է Հիւսիսային Կովկասի առաջնորդական փոխանորդ Տ. Եզնիկ ծ. վարդապետ Պետրոսեանը:

Հայ ազգաբնակչութեան ընդհանուր թիւը Հիւսիսային Կովկասում հասնում է 800.000-ի: Գլխաւորաբար՝ Սոչի քաղաքում՝ 120.000 հայեր, Կրասնոդարի երկրամասի 14 մեծ գիւղերում՝ 400.000 հայեր, Ստաւրոպոլի երկրամասի 12 քաղաքներում՝ 200.000 հայեր, նաեւ Դաղստանում՝ 10.000 հայեր, Չեչնիայում՝ 5.000 հայեր, Ադիգեմիայում՝ 2.500 հայեր, Հիւսիսային Օսեթիայում՝ 26.000 հայեր, եւ այլ բազմաթիւ գիւղերում՝ մօտ 30.000 հայեր:

Հիւսիսային Կովկասում այժմ գործում են հետեւեալ համայնքները իրենց եկեղեցիներով:

1. Սոչիում՝ Ս. Խաչ մատուռ

Կառուցուել է ժողովրդական հանգանակութեամբ 1991—92 թթ.: Օծումը կատարուել է 1992 թ. Նոյեմբերի 7-ին, ձեռամբ Տ. Տիրան արքեպիսկոպոս Կիրեղեանի:

Հոգևոր հովին է Տ. Տաթև քննչ. Յարութեանը: Ունի 1 սարկաագ եւ 1 դպիր:

2. Աղերում՝ Ս. Սարգիս եկեղեցի

1993 թ. Մայիսի 9-ին կատարուեց եկեղեցու հիմնարկէքի արարողութիւնը, ձեռամբ Տ. Տիրան արքեպիսկոպոս Կիրեղեանի: Ծարտարապետ՝ Յովհաննէս Զատիկեան: Կառուցում է ժողովրդական հանգանակութեամբ:

1992 թ. Փետրուարի 22-ից գործում է փոքրիկ փայտաշէն եկեղեցի: Հոգևոր հովին է Տ. Եզնիկ քննչ. Ղազարեանը: Ունի 1 սարկաագ եւ 1 դպիր:

3. Մակուպէ-Վիշնյովկայի գերեզմանատան Ս. Սարգիս մատուռ

Տրամադրուած է 0,5 հա հողատարածութիւն:

4. Տուապսեում՝ Ս. Մեսրոպ-Մաշտոց ծով

Տրամադրուած է 2 հա հողատարածութիւն: Հոգևոր հովին է Տ. Սարգիս քննչ. Պողոսեանը:

5. Ծահումեանում՝ Ս. Էջմիածին եկեղեցի

Ծահումեան գիղը եղել է նախկին Հայկական շրջանի (մինչեւ 1953 թ.) կեդրոնը: Նրա շուրջ կան այլ 10 հայկական գիղեր: Եկեղեցին յիշեցնում է Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարը, հինգ գմբէթներով, սնշուշտ փոքր մասշտաբներով: Կառուցում է բարերար Պրն. Նիկողոս Հայկազի Քոչեանի նուիրատուութեամբ: Արդէն ծախսուել է աւելի քան 30 մլն ռ.: Մինչեւ վերջ կանգնեցուած են պատերը եւ զանգակատունը:

Հոգևոր հովին է Տ. Յովհաննէս քննչ. Սողբաթեանը: Ունի 4 հոգիանոց երգչախումբ:

6. Տենգիկկայում՝ Ս. Կարապետ եկեղեցի

Գտնում է Տուապսի շրջանում: Կառուցուել է 1860-ական թթ.: Ծովափնայ շրջանում պահպանուած միակ քարեղէն տաճարն է: Սովետական տարիներին քանդուել է զանգակատունը, կառույցը ենթարկուել ձեւափոխութիւնների եւ դարձել թունաւոր միջոցների պահեստ: Այժմ հիմնական վերանորոգութեան կարիք ունի: Հոգևոր հովին է Տ. Պետրոս քննչ. Բաղրամեանը:

7. Նովոռոսիյսկում՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ աղօթատուն

Կրօնական համայնքին տրամադրուել է 2 հա հողատարածութիւն: Պատրաստ է եւ շուտով տեղադրուելու է խաչքար: Հոգևոր հովին է Տ. Մակար քննչ. Տէրտէրեանը: Ունի 1 դպիր:

8. Անապայում՝ Ս. Գեորգ ծով

Տրամադրուած է 4,5 հա հողատարածութիւն: 1992 թ. Մայիսի 30-ին կանգնեցուեց խաչքար: 1993 թ. Մայիսի 30-ին, խաչքարի տարեդարձի տօնակատարութեան օրը, բացուեց ՅԱՆՔ մշակութային միութեան շէնքը՝ աղօթատնով եւ դասասենեակով:

9. Կրանդոդարում՝ Ս. Աստուածածին ծուխ

Տրամադրում է 2 հա հողատարածություն: 1993 թ. Մայիսի 8-ին տեղադրուեց խաչքար: Հոգևոր հովին է Ս. Յարութին քինյ. Բալադեանը: Ունի 8 հոգիանոց երգչախումբ, 1 սարկաւագ եւ 1 դպիր:

10. Մաչկոպում՝ Ս. Յարութին ծուխ

Կայ աղօթատուն Տուվսկի գիւղում: Հոգևոր հովին է Ս. Գետրոգ քինյ. Պօղոսեանը:

11. Արմաիրում՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցի

Կառուցուել է 1839 թ.: Վերջերս եկեղեցուն վերադարձուեց յարակից շինություններից մէկը, որ այժմ վերանորոգում է իբրեւ հովուատուն: Հոգևոր հովին է Ս. Ղեւոնդ աւագ քինյ. Աղաշանեանը: Ունի 8 հոգիանոց երգչախումբ, 1 սարկաւագ եւ 1 դպիր:

12. Ստարոպոլում՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի

Քաղաքի կեդրոնում տրամադրուել է հողատարածություն եկեղեցի կառուցելու համար: Այժմ կատարում են նախագծային աշխատանքները: Հոգևոր հովին է Ս. Կոմիտաս քինյ. Խաչատրեանը:

13. Պետտիգորսկում՝ Ս. Սարգիս եկեղեցի

Կառուցուել է 1991—1992 թթ.: Օծումը կատարուել է 1992 թ. Սեպտեմբերի 27-ին, ձեռամբ Ս. Տիրան արքեպիսկոպոս Կիրեղեանի:

Հոգևոր հովին է Ս. Արամ քինյ. Յունանեանը: Ունի 6 հոգիանոց երգչախումբ, 1 սարկաւագ եւ 1 դպիր:

14. Կիպովոդսկում՝ Ս. Վարդան մատուռ

Տրամադրում է հողատարածություն եկեղեցի կառուցելու համար: Նախագծային աշխատանքներն աւարտում են: Շուտով կը կատարուի եկեղեցու հիմնարկերի արարողությունը: Ունի 2 սարկաւագ:

15. Բուդենովսկում՝ Ս. Խաչ եկեղեցի

Կառուցուել է անցեալ դարի վերջին: 1993 թ. կատարուեց հիմնական վերանորոգություն: Եկեղեցու բակում կառուցում է հովուատուն: Հոգևոր հովիւներն են Ս. Յովսէփ աբեղայ Յակոբեանը եւ Ս. Միքայէլ քինյ. Խաչատրեանը:

16. Եղեսիայում՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցի

Կառուցուել է մեր դարի սկզբին: 1991 թ.-ից կատարում են հիմնական վերանորոգման աշխատանքներ: Վերականգնուել են գլխատր եւ զանգակատան գմբէթները, գետեղուել դռներն ու լուսամուտները, աւարտուել ծեփային աշխատանքները: Այժմ կատարում են յառակի, Ս. Սեղանի եւ ներքին ներկարարական աշխատանքները: Հոգևոր հովին է Ս. Արամ քինյ. Կասամանեանը: Ունի 12 հոգիանոց մանկական երգչախումբ եւ 1 դպիր:

17. Մոզդոկում՝ Ս. Վարդան եկեղեցի

Փայտաշէն է: Այժմ օգտագործում է Ռուս Պրատուլա եկեղեցու կողմից: Ստարոպոլի Գեղեոն միտրոպոլիտը տուել է իր բանաւոր համաձայնու-

թիւնը՝ ամիսը 1 անգամ հայկական պատարագ կատարելու համար: Մոզ-
դոկը ունի 2.000 հալ:

18. Վլադիկապոլում՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի

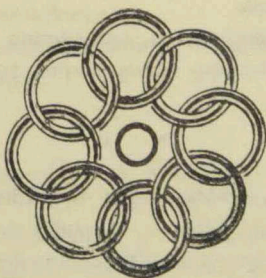
Կառուցուել է 1843 թ.-ին: Այս տարի, Յուլիսի 1--3-ը, նշուելու է եկե-
ղեցու 150-ամեայ յոբելեանը: Ստեղծուել է Յոբելեանական լանձնաժողով՝
Հիսսիսային Օսթիայի Հանրապետութեան Մինիստրների խորհրդի նա-
խագահի տեղակալ Է. Կ. Կարգիեի նախագահութեամբ: Այս կապակցու-
թեամբ հիմնական վերանորոգութեան ենթարկուեց եկեղեցու տանիքը,
պարսպապատուեց եկեղեցու բակը եւ վերանորոգուեց եկեղեցու ներքին
պատերը՝ ներկարարական առումով: Հոգեւոր հովիւն է Ս. Գրիգոր քննյ.
Մուրադեանը: Ունի 8 հոգիանոց երգչախումբ, 1 սարկաւագ եւ 1 դպիր:

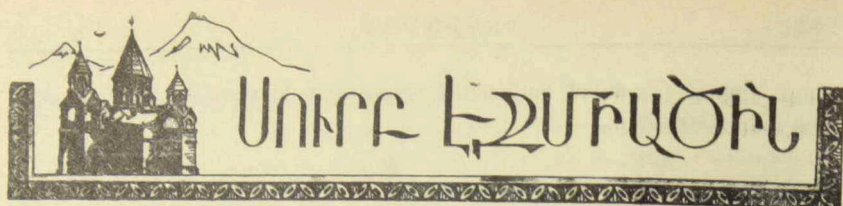
Վերոյիշեալ բոլոր հայարնակ քաղաքներում վերջին տարիների ընթաց-
քում կազմուել են ու գործում են հայկական մշակութային-հայրենասիրա-
կան միութիւններ: Ծաւտերն ունեն իրենց ակումբները:

ԴԻԻԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ

Ս. Էջմիածին,

14 Յուլիս 1998





ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Հուլիսի 1-ին, հինգշաբթի.—Սրբոց թարգմանչացն մերոց Սահակայ և Մեսրոպբայ:

Այսօր Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Մկրտիչ քին. Երանյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ բովանդակալից քարոզ խոսեց:

* * *

Հուլիսի 8-ին, շաբաթ.—Սրբոցն Տրդատայ թագաւորին մերոյ և Աշխէնի տիկնոջն և Խոսրովիդիստոյն:

Այսօր Ս. Ծղակաթ եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Ստեփանոս քին. Մելիքյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Հուլիսի 4-ին, կիրակի.—Գիտ տփոյ Սրբուհոյ Աստուածածնի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. խորանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Խորեն քին. Մարությանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Հուլիսի 7-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհաբանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* * *

Հուլիսի 10-ին, շաբաթ.—Սրբոց երկոտասան առաքելոցն Քրիստոսի և Սրբոյն Պողոսի երեքտասաներորդ առաքելոյն:

Այսօր Ս. Աստվածածին եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Տիրայր քին. Գլընճյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Հուլիսի 11-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց ոխտափորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Տ. Բարի քին. Մերձյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ հավոր պատշաճի քարոզ խոսեց:

* * *

Հուլիսի 17-ին, շաբաթ.—Յիշատակ Տապանակին հնոյ և տօն նորոյս Սրբոյ Եկեղեցոյ:

Այսօր Ս. Գայանէ եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Խորեն քին. Մարությանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Հուլիսի 18-ին, կիրակի.—ՎԱՐԳԱՎԱՌ: Պաշտական պարուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. խորանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց ոխտափորաբար Մայր աթոռում գտնվող գերշ. Տ. Շահէ արքեպս. Աճեմյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ հավոր պատշաճի քարոզ խոսեց (տես էջ 16):

* * *

Հուլիսի 19-ին, երկուշաբթի.—Յիշատակ մեռելոց:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Կորյուն քին. Կարապետյանը:

Հավարտ ա. պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան արարողություն՝ «վասն յամօրէն ննջեցելոց»:

* * *

Հուլիսի 24-ին, շաբաթ.—Սրբոցն Թադէոսի առաքելոյն մերոյ և Սանդղատոյ կուսին:

Այսօր Ս. Շողակաթ եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Գրիգոր ավ. քին. Տերտերյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Հուլիսի 25-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Թադէոս արք. Զիրեկյանցը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Հուլիսի 31-ին, շաբաթ.—Սրբոց որդոց և թոռանց Սրբոյն Գրիգորի Լուսատրչին մերոյ՝ Արիստակիսի, Վրրանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի և Դանիէլի:

Այսօր Ս. Աստվածածին եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Խորեն քին. Մարությանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Օգոստոսի 1-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. խորանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Տ. Արշավիր վրդ. Գաբուշյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Օգոստոսի 7-ին, շաբաթ.—Եփեսոսի Ս. Ժողովույն երկու հարիւր հայրապետացն:

Այսօր Ս. Ծողակաթ եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Մյուրոն քհն. Ադամյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Օգոստոսի 8-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Խաչատուր ալ. քհն. Ֆրանկյանը:

* * *

Օգոստոսի 14-ին, շաբաթ.—Տօն Ծողակաթի Ս. Էջմիածնի ըստ տեպեան Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. խորանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ բովանդակաւից քարոզ խոսեց:

* * *

Օգոստոսի 15-ին, կիրակի.—ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց գերշ. Տ. Ներսէս արքեպս. Պոգապալյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ հավոր պատշաճի քարոզ խոսեց (տես էջ 20):

Հավարտ ա. պատարագի կատարվեց խաղողի ավանդական օրհնություն:

* * *

Օգոստոսի 16-ին, երկուշաբթի.—Յիշատակ մեռելոց:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Տ. Եղիշե ալ. քհն. Բաղրամյանը:

Հավարտ ա. պատարագի կատարվեց հոգեհանգստյան պաշտոն «վասն համօրէն ննջեցելոց»:

* * *

Օգոստոսի 21-ին, շաբաթ.—Այսօր Ս. Աստվածածին եկեղեցում ա. պատարագ մատուցեց Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Օգոստոսի 22-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց ոխտափորաբար Մայր Աթոռում գտնվող գերշ. Տ. Մեսրոպ արքեպս. Աշնյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Օգոստոսի 24-ին երեքշաբթի.—Սրբոցն Յովակիմայ և Աննայի՝ ծնողաց Ս. Աստուածածնի և Կանանցն Իղաբերից:

Այսօր Ս. Աստվածածին եկեղեցում և պատարագ մատուցեց Տ. Հարություն քնն. Դարբինյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

* * *

Օգոստոսի 28-ին, շաբաթ.—Սրբոց առաքելոցն Թովմայի, Յակովբայ և Շմաւոնի:

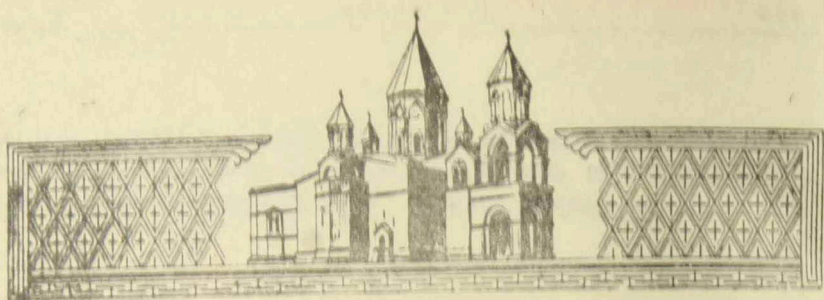
Այսօր Ս. Գալանե եկեղեցում և պատարագ մատուցեց Տ. Միքայել վրդ. Աջապահյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ բովանդակալից քարոզ խոսեց:

* * *

Օգոստոսի 29-ին, կիրակի.—Տօն գիտի գոտույ Սրբուհույ Աստուածածնի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և խորանի վրա, և պատարագ մատուցեց Տ. Տիրայր քնն. Գլըղձյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:





ԳԵԳԵՐԱԾՆՈՐՀ Տ. ԾԱՀԷ ԱՐՔԵՊՍ. ԱԺԷՄԵԱՆԻ ՔԱՐՈՁԸ
ՄԱՅՐ ՏԱԾԱՐՈՒՄ՝ ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ ՏՕՆԻՆ
(18 Յուլիս 1993 թ.)

Յանուն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, Ամէն:

«Համբարձի գաշս իմ ի լերինս, ուստի եկեացէ ինձ օգնութիւն»:

«Բարձրացուցի աչքերս լեռներուն, ուրկէ պիտի գայ իմ օգնութիւնս»: Սաղմոսի այս բառերով կը սկսիմ խօսքս, որովհետեւ Պաշտօնականութեան տօն է այսօր և սոյն խօսքերը կը հրաւիրեն մեզ վեր մայելու լեռներու, որոնք խորհրդանշիչ են բարձրութեան:

Պաշտօնականութեան տօնին առիթով, մեր Եկեղեցին կը յիշեցնէ իր հաստատեալներուն Աւետարանին մէջ պատմուած դէպք մը, որ կապ ունի լերան բարձունքի մը հետ: Յիսուս, առած իրեն հետ իր առաքեալներէն երեքը՝ Պետրոսը, Յակոբոսը և ասոր եղբայր Յովհաննէսը, բարձրացուց Թափոթ լերան գագաթը, ինչպէս կ'ընէր յաճախ, երբ աղօթել ուզէր առանձինն: Սակայն, այս անգամ, երբ Ան կ'աղօթէր, երեք աշակերտները տեսան, որ Յիսուսի հագուստը կը սպիտականար, լոյս կը տարածուէր ամօր շուրջ և այդ լոյսին մէջ կ'երևէին երկու մարգարէներ, միմ' Մովսէս, և միւսը՝ Եղիա:

Պաշտօնականութեան տօնը հրաւէր մըն է ողորուած ամէն քրիստոնեայի, որ, նման երեք առաքեալներուն, տեսնէ Յիսուսի մէջ իր Աստուծոյ և, ունենալու համար նման տեսիլք, բարձրանալու սովորական կեանքի ոլորտէն դէպի բարձունքը հոգևոր կեանքին:

Բարձրանալ սատուածարանի լերան բարձունքին, կ'ենթադրէ կոնակ դարձնել երկրի փորձութիւններուն, զեղխութիւններուն, խաբէութիւններուն, կը նշանակէ հեռանալ շարեն, կեղծիքէն, սուտէն, ոճիւրէն և կեղտէն, բռնելու համար վերելքի ճամբան, դժուար ճանապարհը, որ կը տանի բարեգործութեան, եղբայրասիրութեան և սիրոյ բարձունքին: Այնտեղ, հաւատքի աչքերը կը տեսնեն Աստուծոյ Որդիին լոյս ներկայութիւնը, սիրոյ թագաւորութեան մէջ, սէր՝ դէպի Աստուած, արարիչը երկնի և երկրի, սէր՝ նմանին հանդէպ, մարդկային համատարած սիրոյ երկնակամարին տակ: Սիրոյ բարձունքին վրայ միայն կը յայտնուի Աստուած և այդ բարձունքէն միայն կը տարածուի մեր սէրը դէպի մեր ընկերը՝ ամբողջ մարդկութիւնը:

Պայծառակերպության տունը հրաւեր մը կը կարդայ մաս մտքի մարդոց, որ բարձրանան մարդկային միտքի սահմանափակումներէն և կորուսիւններէն դէպի լոյսը աստուածգիտութեան: Բաւ է որքան դեգերեցաւ Հայ միտքը միթապաշտութեան և ընկերային ունայն տեսութիւններու խարկանքներուն մէջ: Եօթանասուն տարիներու մտածումի պարտադրուած բանաձևերը, որոնք կը փորձէին գիտութիւն բառին տակ ծածկել հոգին սպաննող իրենց բարբաջանքները և դասակարգային պայքար կոչուած տեսութեամբ բացատրել իրենց աստուածասպան աներները, թող արմատախիլ ըլլան մեր մտածումէն և չտարտղանք մեր մտածողութիւնը անաստուածութեան քարոզներ կաղաղով մեր երիտասարդութեան առաջ: Թող հասկնայ վերջապէս Հայ մտատրականը, թէ երբ մեռնի մարդուն մէջ բնակող Աստուածը, գազանն է, որ կը մնայ միայն: Անաստուածութեան քարոյախօսները թող անդրադառնան վերջապէս, թէ սպաննելով Աստուծոյ երկիւղը, կը մեղցնեն մաս իմաստութիւնը: Իսկ երբ լո՛ւ Աստուծոյ երկիւղէն սկիզբ առած իմաստութիւնը, կը մնայ միայն գալլերու անտառ մը, ուր գիրար կը լոշոտեն գայլացած մարդիկ:

Ժամանակը եկած է այլևս, որ Հայ միտքը բարձրանայ չարիտենական ճշմարտութիւններուն: Հասաւ օրը, որ բարձրանան աչքերը դէպի երկինք հիացումով և հաւատքի բարձունքէն մային դէպի երկիր սքանչացումով, տեսնելու բնութեան մեծ հրաշքը, որ չի՝ բացատրուիր պատահականութիւններով և չի՝ հասկցուիր տեսութիւններով, որքան ըլլան անոնք գիտական: Երկինքն ու երկիրը հրաշք են և կը բացատրուին միայն մեծ խորհուրդով, որ կը կոչուի արարչագործութիւն: Ամէն բան ունեցած է սկիզբ և պիտի ունենայ վախճան: Ա՛յս է պարզ և լուսատր ճշմարտութիւնը, որ կը բարձրացնէ միտքը դէպի աստուածգիտութիւն: Այսօրուան տունը կը փորձէ տանիլ բանաւոր արարածներս ճշմարտութեան այն բարձունքին, ուր կ'երևի Աստուածութեան լոյսը, որ կը բացատրէ ամէն բան:

Պայծառակերպության տունը կը հրաւիրէ հաւատացեալները, որ բարձրացնեն իրենց հոգիի աչքերը դէպի մեր լեռներուն վրայ հսկող մեր հին վանքերը և սրբավայրերը, հոն, ուր ապրեցան, ճգնեցան և աղօթեցին մեր Եկեղեցոյ Հայրերը, մեր մեծ վարդապետները, մեր հոգեշունչ քարոզիչները, մեր հոգևոր առաջնորդները՝ մեր Սուրբերը, որոնք ուսուցին մեզ զբանն ճշմարտութեան:

Այս օրը հրաւեր մը ունի բոլոր Հայ հաւատացեալներուն, որ իրենց հոգիով ևս բարձրանան կեանքի չարիքներէն վեր, միտքի մոլորումներէն վեր, հոգեկան ախտերէն վեր, բարձունքի մը, ուր անպայման պիտի տեսնեն լոյսը, այն լոյսը, որ կը ճառագայթէ հաւատքէն, երկիւղածութենէն, այն լոյսը, որ կուգայ Աստուծմէ դէպի մարդը, վերադառնալու համար դէպի Աստուած իբրև աղօթք, իբրև փառաբանութիւն, իբրև սէր:

Այսօր Եկեղեցին կ'ողջէ իր աչքերը Յիսուսի երկու կողմը երևցող մարգարէներուն: Նախ՝ մարգարէներուն մեծագոյնին՝ Մովսէսի, որ իր ժողովուրդը փրկեց չարին ստրկութենէն, տարաւ դէպի Սինա լեռ, բարձրացաւ վեր, ընդունեց Աստուծոյ ձեռքերէն և վար իջեցուց տասնաքանկապատուիւնները, այն ժողովուրդին, որ մոռցած իր Աստուածը, կուրբերու պաշտամունքով էր տարուած: Նոյն մեծ մարգարէն էր, որ անապատի ապաշխարանքէն անցուց իր փրկած ժողովուրդը, տանելու համար զայն անտեսաց երկիրը՝ միակ Աստուծոյ պաշտամունքին:

Մեզի ցոյց տալով Մովսէս աստուածատես մարգարէն, մեր Եկեղեցին կ'ողղէ մեր աչքերը դէպի միւս այն բարձունքը, որ Աստուծոյ օրէնքն է, որպէսզի մեր կեանքը շողախոտի աստուածային սկզբունքներով, ապաշխարենք, ազատուինք մեղքերու կապանքներէն, հեռանանք սոսո Կաշտամունքներէն, չպաշտենք մենք զմեզ, չպաշտենք մարդուն ստեղծած արժէքները, այլ, ընդհակառակը, դառնանք դէպի Աստուած և կեանքի մեր ճանապարհը լուսատիւներ Ամոր պատուիրաններով, որոնք մաքուր ոսկիի նման փայլուն պիտի ընեն մեր հոգին:

Իսկ միւս մարգարէն՝ Եղիամ, որուն կ'ողղուին մեր աչքերը, յանդուգն, կրակի նման այրող այն մարգարէն է, որ դրկուեցաւ երկիր մաքրելու համար զայն սոսո աստուածներու պաշտամունքէն: Եղիա մարգարէն մախանձախնդիր այն պայքարողն էր, որ պատերազմ յայտարարեց Հրէաստանի թագաւորի օտար կնոջ միջոցաւ իր երկիրը ներխուժող օտար պաշտամունքներուն դէմ և յաղթեց ամուսն հոմեգութիւններուն ազգային իր կրօնքին դէմ: Ան առաջնորդեց իր ժողովուրդը, որ իր հողէն դուրս վտարէ օտարամուտ կրօնքի քարոզիչները և վերականգնէ իր հայրերու Աստուծոյն պաշտամունքը:

Այսօր չենք կրնար լուր դժբախտ այն իրականութեան առջև, որ մեր երկրին մէջ տարածում կը գտնէ: Այլակերպութեան տօնը թող ըլլայ հրաւեր մեր ժողովուրդին՝ հաւատարիմ մնալու իր հաւատքին և իր Եկեղեցիին: Նալեցէք լեռներու բարձունքներու մեր կանգուն և աներուած վանքերուն, որոնք սրբափայր են և զանձատուն մեր հայրերու հաւատքին: Յիշեցէք մեր մահառակները, որոնց արիւնով սրբագործուած է մեր հայրենի հողը: Նալեցէք մեր բլուրներուն և դաշտներուն ցանուած խաչքարերուն և քիշեցէք մեր վարդապետները, հայրապետները և Սուրբերը, որոնք կառուցին մեզի համար հրաշալի բարձունք մը, որ կը կոչուի Հայ Եկեղեցի, և այդ բարձունքին վրայ, լուսաւոր պատկերը գծեցին մեր Տիրոջ՝ Յիսուսի Քրիստոսի, որպէսզի բոլոր ամուսն, որոնք հոգիով կը բարձրանան դէպի Տէրը, հրաժարին մեղքէն և անոր խաբէութենէն, ապաշխարութեամբ և զոջումով բարձրանան՝ մինչեւ հասնին իրենց Փրկիչը ու խօսին Ամոր հետ իրենց հայրերու լեզուով, իրենց Սուրբերու շարականներով և հոգեշունչ երգերով: Իսկ երբ կը մօտենար Ա. Սեղանին, ընդունելու համար սրբագործող հաց ու գինին, քիշեցէք, թէ դուք ոխաւով կապուած էք, հաւատարմութեան՝ ոխաւով, ձեր Սուրբ Եկեղեցիին: Մոիկ մի՛ բնէք օտար ձայներուն, որոնք կը փորձեն խախտել ձեր հաւատարմութիւնը:

Պայծառակերպութեան հրաշքին պատկերը և մեր խորհրդածութիւնները կը տանին մեզ լուրջ մտահոգութեան մը, որ մերն է այսօր մեր Հայրենիքին մէջ: Երևումն է ան օտար քարոզիչներու, որոնք եկած են քրիստոնէայ մեր ժողովուրդին հաւատքը խախտելու: Օտար ձայներ կը լսուին մեր հողին վրայ, որոնք մեր Եկեղեցիի գաւակներուն հաւատարմութիւնը կը փորձեն կապել օտար Եկեղեցիներու և կրօնքներու:

Մի՛ լսէք ամուսն, որոնք կը ձգտին գայթակղեցնել ձեզ և քակել ձեր հաւատարմութիւնը Ա. Գրիգոր Լուսաորիչի Գանէն, կապելու համար զայն օտար հայրապետական Աթոռներու, որոնց հետ մեր պատմութիւնը չունի ոչ մէկ կապ: Պայծառակերպութեան այսօրուան տօնը թող ըլլայ հրաւեր մեր ժողովուրդին հաւատարիմ մնալու իր Եկեղեցիին, հիմնուած իր Սուրբերու և Նահատակներու վկայութեան վրայ:

Ականջ մի՛ տաք անոնց, որոնք կը խօսին ձեզի Աւետարանին անունով և կը կարծեն, թէ մեր ժողովուրդը պէտք ունի մօտիկ ընելու իրենց Աւետարանին: Գոյություն չունի Եկեղեցի մը անկի անտարանակամ, քան Հայ Եկեղեցին: Անոնք իրական հովիւները չ'են, որոնք պատրաստ են իրենց ամէն զոհելու իրենց ոչխարներուն համար, այլ գողեր, որոնք յափշտակելու փորձեր կ'ընեն Հայ Եկեղեցւոյ զաւակները և կտրել զանոնք իրենց ազգային աւանդութիւններէն: Անոնց մենք կ'ըսենք. «Մի՛ խօսիք մեզի Աւետարանի մասին, այլ գացէ՛ք Մատենադարան և պիտի տեսնէք այնտեղ, թէ մեր քսան հազար ձեռագիր մատենաներու քառորդը Աւետարաններն են, ընդօրինակուած երկիրաւորեալք և հաւատքով»: Աւետարանը եղած է մեր լոյսը, մեր ներշնչումը, մեր ուսուցումը, երկնային պատգամը, հոգիի սնունդը, երդման գիրքը, գիրքերուն գիրքը: Դուրսերէն եկած նոր օրերու մարգարէներ թող չխօսին մեզ Աւետարանին անունով, մեր պաշտած, մեր սիրած, մեր բարձրացուցած, մեր համբուրած Աւետարանին անունով:

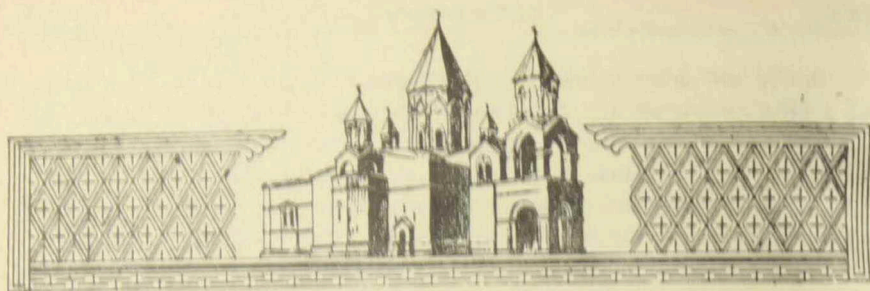
Տակաւին կամ այլ սուտ մարգարէներ մեր երկիրը մտած կողմնակի դուռերէ, որոնք կ'ուզեն խռովել և մոլորեցնել ձեր հաւատքը: Հեռացուցէք զանոնք ձեր աչքերուն առջէն և դարձեալ ուխտեցէ՛ք հաւատարիմ մնալ ձեր հաւատքին, ձեր աւանդութիւններուն, ձեր լուսոյ խորանին, ձեր Սուրբ Եկեղեցիին:

Այս է պատգամը, որ անգամ մը ևս կը ճաճանչէ մեր Թափոր լեռնէն, մեր սուրբ բարձունքէն, մեր Մայր՝ Ս. Էջմիածինէն: Հաւատարիմ եղէք անոր, հաւատարիմ եղէք և պիտի մնաք բարի և ազնիւ քրիստոնէական, ինչպէս ձեր հայրերն էին: Պիտի աղօթէք և ձեր աղօթքին մէջ պիտի գտնէք ձեր մկիթարութիւնը: Պիտի հաւատաք և ձեր հաւատքին մէջ պիտի գտնէք ձեր կեանքի ճշմարտութիւնը: Պիտի բարձրանաք և հոգեկան ձեր բարձունքին մէջ պիտի գտնէք ձեր լոյսը:

Երբ Աստուած վերադարձնէ մեր ժողովուրդի մոլորեալ զաւակները մեր Եկեղեցիին փարախը, այն ատեն պիտի տեսնէք, թէ մեզի համար ևս ալակերպեցաւ Տէրը և, ինչպէս իր աշակերտները, մեզ ևս լուսաւորեց իր լոյսով:

Այն ատեն բոլորս միասին պիտի ըսենք, փառք քեզ, Տէր, որ տուիր մեզի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, որ դրկեցիր մեզի Ս. Թադէոս և Ս. Բարթոլոմէոս Առաքեալները, որ քու ձեռքիդ ոսկի մորճով իջար դէպի Այրարատեան մեր դաշտը և կառուցիր մեր Տաճարը, որ տուիր մեզի սուրբ Հայրապետներ, իմաստուն Հայրապետներ, որոնք մինչև այսօր, ինչպէս անոնց շատախոր՝ Տ. Վազգէն Սրբազան Կաթողիկոսը, պահեցին մեզ ճշմարտութեան ճամբուն մէջ:

Դուք ևս եթէ զգաք Պաշտօնակերպութեան տօնին խորհուրդը, երեք առաքեալներուն մման, պիտի ըսէք. «Բարոք է մեզ սաս լինել», որովհետեւ մեզի համար ևս լոյս է Յիսուս Քրիստոս, որուն փառք, յափտեանս, ամէն:



ՆԵՐՍԵՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊՈԶԱՊԱԼՅԱՆԻ ՔԱՐՈԶԸ
ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ՝ Ս. ՍԱՏՎԱԾԱԾՆԻ
ՎԵՐԱՓՈԽՄԱՆ ՏՈՆԻՆ
(15 օգոստոս 1993 թ.)

«Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, ամէն»:

«Անթառամ ծաղիկ անդատապարտ շատախղ վերաբուսեալ յարմատոյն յնստեայ, գրեզ Նաայիաս կանխաւ վերագոչեաց եօթնարփեան շնորհաց ղոգոյն ընդունարան գոյ»:

Սիրելի հաւատացեալներ,

Այս գեղեցկահոյս շարականի տողերը նվիրւած են սուրբ Կույս Աստվածածնին: Հաւանարար սույն տողերը գրաբար և բարդ լեզվով լինելու պատճառով չկարողացաք բովանդակութիւնը ամբողջութեամբ ըմբռնել և հասկանալ:

Ահա թարգմանութիւնը. «Անթառամ ծաղիկ, չդատապարտւած շատախղ Հնասեի արմատից վերաբուսած, քեզ Նաայի մարգարեն կանխաւ գոշակելով ասաց, որ դու եւ Ս. Հոգու յօթնարփեան շնորհներն ընդունողը»:

Այսօր սուրբ Կույս Աստվածածնի վերափոխման տոնն է, ամենակարեւորը թերեւ Աստվածածնին նվիրւած եկեղեցական տոներից: Այս տարի օգոստոսի 15-ը հանդիպելով կիրակի օրվան, քրիստոնեական բոլոր Եկեղեցիները այն տոնում են միասին: Սուրբ Կույսի վերափոխման այս տոնը մեր Եկեղեցու մինչ կարևոր տաղավարներից չորրորդն է իր շարաթաղափով և իննօրյա տոնակատարութեամբ:

Այս տոնի առթիւ հաւատացեալներս վերստին անդրադառնում ենք Աստվածածնի կատարած դերին, օրինակ ենք վերցնում նրա կյանքը մեզ համար և հիանում նրա փառավորչալ անձնավորութեամբ: Այդ նկատի ունենալով է, որ շարականագիրը նրան նմանեցրել է «Ս. Հոգու յօթնարփեան շնորհների ընդունարանի»:

Ո՛վ էր Սուրբ Կույսը: Նա դուստրն էր Հովակիմի և Աննայի: Վերջիններս ամուսնույն պատճառով զավակ չէին ունենում, նրանք ոխտ կատարեցին և խոտաւացան Աստծուն, որ զավակ ունենալու դեպքում՝ տղա կամ աղջիկ, նրան նվիրելու են տաճարին: Աստված լսեց նրանց աղերսը և հակա-

ռակ Ամնայի առաջացած տարիքին, պարզեց մրանց անուշիկ մի դուստր, որի անունը դեռեցին Մարիամ: Մեզ հայտնի չէ, թե Մարիամը Նազարեթո՞ւմ ծնվեց, թե՞ Բեթղեմեմում: Այս մասին պատմական ոչ մեկ տեղեկություն չբերվա: Կարևորն այն է սակայն, որ նա լցված էր Աստուծո պարգևած շնորհներով, և նրա կյանքը, մանկության շրջանից սկսած, եղավ՝ մկիրումի կյանք. մկիրում և ծառայություն Աստուծո տաճարին: Երբ նրա հասունացման տարիքը հասավ, նա տաճարից վերադարձավ տուն, նշանվեց Հովսեփ անունով ատաղձագործ մի մարդու հետ, որ նույնպես Աստուծո շնորհով էր լցված:

Աստված տեսնելով Մարիամի սրբակյանց կյանքը, աշխարհի բոլոր կանանց միջից միայն նրան ընտրեց, դառնալու խոստացված Փրկչի մայրը, դառնալու «Աստվածամայր», «Քրիստոսակիր»: Մարիամը Ս. Հոգու այցելությամբ հղիացավ և Բեթղեմեմում ծնունդ տվեց մարդկության Փրկչին՝ Հիսուսին:

Սուրբ Կույս Մարիամի անձի մասին Նոր Կտակարանում շատ քիչ տեղեկություն է տրված: Հավանաբար նա 14—18 տարեկան էր, երբ ծնունդ տվեց մանուկ Հիսուսին: Մարիամին և Հովսեփին Նոր Կտակարանում հանդիպում ենք կրկին անգամ, երբ Հիսուս 12 տարեկան հասակում ընծայվեց տաճարին: Այս առթիվ Ավետարանն ասում է, թե նրա ծնողները Երուսաղեմից դեպի Գալիլիա երկօրյա ճամպարն էին կտրել: Նրանք երբ Հիսուսին չգտան ուխտավորների բազմության մեջ, ետ դարձան Երուսաղեմ և նրան գտան տաճարում, օրենքի վարդապետների հետ գրոցելիս: Հետագայում Մարիամին նորից հանդիպում ենք Կանայի հարսանյաց հանդիսության ժամանակ, երբ նա խնդրում էր իր Որդուն սպասված գինու փոխարեն գինի ճարել: Հիսուս էր վարդապետության սկզբին իր առաջին հրաշքը եր գործում, Կանայի հարսանիքի ընթացքում կուժերի թակույկների մեջ պահված ջուրը ընտիր գինու վերածելով:

Հիսուսի ծնողների մասին Ավետարանում նշված հաջորդ դեպքը հետևյալն է. երբ Հիսուս քարոզությամբ գտնվում էր Կափառնաում, այստեղ նրան հայտնում են, որ իր ծնողները փնտրում են իրեն:

Այնուհետև սուրբ Կույսին հանդիպում ենք Գողգոթայի բարձունքում, խաչափախտի մոտ, երբ Հիսուս, իբրև դատապարտյալ, խաչ էր բարձրացված և կենաց ու մահվան տագնապների մեջ էր: Այդ պահին նա իր ականարկը դեպի իր մայրը դարձնելով՝ պատվիրեց իր սիրելի աշակերտ Հովհաննեսին և ասաց, «Ահա քո մայրը»:

Հավանաբար սուրբ Աստվածածինը յուղաբեր կանանցից մեկն էր, որ առաջիններից եղավ վկայելու իր Որդու հարությունը մեռելներից:

Հիսուսի համբարձումից հետո, սուրբ Կույսը մնացել էր Երուսաղեմում, մյուս աշակերտների հետ, ապաստելով իր Որդու խոստումին, թե շնորհների երկնային ատատ պարգևների բաշխման համար Սուրբ Հոգուն է առաքելու իր բոլոր աշակերտներին, նախքան նրանց մեկնույթ քարոզության:

Պենտեկոստեի օրը, Քրիստոսի հրաշափառ հարությունից ճիշտ հիսուն օր հետո: Սուրբ Հոգին հրեղեն լեզուների կերպարանքով իջավ վերնադասումը հավաքված Ս. Աստվածածնի, առաքյալների և մյուս աշակերտների վրա: Նրանք զարմամահրաշ գործությամբ լցված՝ սկսեցին խոսել աշխարհի տարբեր լեզուներով: Երուսաղեմում գտնվող տեղացի և օտար մարդիկ, տեսնելով այդ, զարմացել էին, նրանք ենթադրում էին, որ Հիսուսի աշակերտները թերևս գինով են: Վերնաստան բնակիչները, ճիշտ է, հարբել էին,

բայց ոչ թե սովորական գինիով, այլ՝ Սուրբ Հոգու շնորհների, երկնավոր խնջույքի հոգևոր գինիով։ Հիսուսի աշակերտները, քիչ ժամանակ անց, գրանցին այն ժամանակվա ծանոթ աշխարհով մեկ, բանին կենաց քարոզությանը ուսուցանելու, մկրտելու և դարձի բերելու հեթանոս աշխարհը։

Կա մի ավանդություն, ըստ որի սուրբ Կույսը գնացել է Եփեսոս Հովհաննես առաքյալի հետ։ Առավել ճշմարտացի ավանդությունն ասում է, որ նա մնացել է Երուսաղեմ Հիսուսի աշակերտների հետ և գրեթե ամեն օր եղել է նրանց շրջապատում. նրանք միասին են աղոթել, հոգևոր մխիթարություն ստացել և օգտվել են հավաքական սեղանի բարիքներից։

Ենթադրվում է, որ Աստվածամայրը իր աչքերը փակել է հասուն տարիքում։ Հիսուսի աշակերտները Տիրամոր մահվանից հետո Երուսաղեմում նրա մարմինը տարան ու ամփոփեցին Գեթսեմանի պարտեզի լանջին գրանդվող նրանց ընտանեկան դամբարանում։ Ասվում է, թե Տիրամոր գերեզմանի մոտ երեք օր ու գիշեր լսվել են հրեշտակային երգասացության ձայներ։ Բարթողիմեոս առաքյալը իր քարոզչական աշխատանքից քիչ ժամանակ անց երբ վերդառնում է Երուսաղեմ, լսելով Տիրամոր մահվան մասին, շատ է փափագում այցելել նրա դամբարանը՝ վերջին անգամ տեսնելու և իր որդիական սերն ու հարգանքը մատուցելու նրան։ Երբ գտրում են դամբարանի քարը, տեսնում են, որ Տիրամոր մարմինը չկա այնտեղ, և անմիջապես հիշում են իրենց Տիրոջ խոստումը, թե Աստվածամայրը մույն մարմնով փոխադրվելու է երկինք Աստուծո արքայության մեջ բնակվելու համար։ Ահա այս հրաշք դեպքի հիշատակն է, որ այսօր քրիստոնեական Եկեղեցիները տոնախմբում են։ Սուրբ Կույս Մարիամը գերեզմանից իր իսկ հողեղեն մարմնով փոխադրվել է դրախտ հրեշտակների թևերով՝ իր Որդու՝ Հիսուս Քրիստոսի փառքը վայելելու, աստվածային լուսեղեն հարկերի մեջ բնակվելու համար։

Սիրելի հավատացյալ քույրեր և եղբայրներ, սուրբ Կույս Մարիամը ամեն բանից առաջ տիպար մի մայր է մեզ համար, նման բոլոր մայրերին. այս իսկ պատճառով Տիրամոր վերափոխման տոնը տոնն է նաև բոլոր կանանց, մեր սիրելի մայրերի և քույրերի, մեծ լինեն նրանք թե փոքր։ Այս արտառույ տոնի առթիվ մաղթում ենք, որ Տիրամայր Ս. Աստվածածնի շնորհները, որպես ցող երկնքից իջնեն մեր մայրերի վրա։ Ինչպես սրբազան շարականագիրն է ներկայացնում, սուրբ Կույսը իբրև ողկույզ ճնշվեց, և աղ ողկույզի ճնշումից ծնունդ առավ Աստվածորդին՝ Հիսուս Քրիստոս։ Եվ քիչ հետո մեր կատարելիք խաղողի օրհնության արարողությունը խորհրդանշում է նաև Քրիստոսի զոհողությունը մարդկության մեղքերի քաղության համար։ Հիսուս Ավետարանում ասում է. «Ես եմ որթը կենդանին», և իմ Հայրը պղծեցործն է։ Հիսուս ինքն է խաղողը, որը մեզ կյանք կպարգևի և զվարթություն կպատճառի։ Հիսուս ինքը ևս իբրև ողկույզ ճնշվեց, մատնվեց, դատապարտվեց, ձեռնվեց և խաչվեց։ Գողգոթայի բարձունքում նա ճնշվեց և իր արյամբ փրկեց մարդկային ցեղը մեղքի կապանքներից։ Աստվածամայրն իբրև ողկույզ ճնշվում է, և Քրիստոս է ծնվում. Քրիստոսի ճնշումից մարդկության մեղքերն են քաղվում։ Որքան գեղեցիկ և որքան գրավիչ աստվածային զոհագործություն է սա։ Վերհասում մեջ Հիսուս կանխագգալով իր մահը՝ հացն ու գինին մատուցեց իր աշակերտներին և պատվիրեց, որ ուտեն և խմեն իր մարմինն ու արյունը՝ արժանանալու համար փրկության։

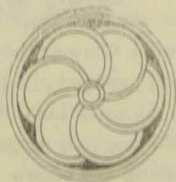
Սիրելի հավատացյալներ, Տիրամոր կերպարի մեջ մենք տեսնում ենք նրա ունեցած սերն ու զոհողությունը, նրա նվիրումն ու պաշտամունքը, նրա

անակարկ ծառայությունը Աստուծո սուրբ սեղանին: Երբ խոսում ենք Հիսուսի մասին, տեսնում ենք, թե մա այնքան մեծ սեր ուներ մարդկության հանդեպ, որ նույնիսկ Իր ամենաթանկ կյանքը զոհեց մարդկության փրկության համար: Նշանակում է, որ մեր կյանքում շատ կարևոր է ազնիվ ու վսեմ նպատակի համար զոհողություն հանձն առնել: Որն է զոհողություն, որ նպատակ չունի, անարժեք է: Նպատակն է, որ զոհողությունը վեհացնում ու սրբագործում է: Այս իմաստով որքան ճշմարիտ և պծմեական է հնչում Վարդանանց նշանաբանը. «Մահ իմացեալ անմահութիւն է»:

Այսօր Ա. Աստվածածնի, մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի զոհագործությունը խտացվում է խաղողի ճկումի խորհրդով: Մեր ժողովուրդը ևս գիտակցված զոհողություն է հանձն առել Հայաստանի սահմաններից մինչև Արցախ նույն քաջությանը և հավատով, ինչպես Սարգսյան պատում և Վարդանանց օրերին: Եվ այս գիտակցված զոհողությունը անպայման կիմաստավորվի և կպողարերի: Մեր ժողովուրդը մի օր իր ազնիվ ու վսեմ նպատակներին կհասնի և խաղաղ ու երջանիկ կյանքով կապրի քաղաքակիրթ այլ ժողովուրդների շարքում: Մաղթում են, որ դուք լինեք քաջ, հավատով լի, անաղարտ պահեք մեր պատմությունը, մշակույթն ու սովանդությունները՝ ամուր կանգնած մեր հավատի վեմի վրա, որ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինն է այսօր և հավիտյան:

Ա. Աստվածածնի տոնի առթիվ շնորհավորում են ձեզ բոլորիդ, սիրելի կանայք և տղամարդիկ: Լավ իմացեք մարդու արժեքը, իզուր թշնամություն, կազ ու կոիվ մի ստեղծեք միմյանց նկատմամբ, եղեք սիրով և համբերությամբ լեցուն, միշտ հարգելով և օգնելով իրար: Եվ երկնավոր Հայրը, իբրև պատասխան, մեզ ուրախություն կպարգևի և կօրհնի մեր քնուանկան բույները, դարձնելով դրանք դրախտ երկրի վրա:

Մեր Տիրոջ Քրիստոսի անունով լինեք օրհնյալ պծմ և հավիտյան. ամեն:



ԹԵՄԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ՎԻՐԱՀԱՅՈՑ ԹԵՄՈՒՄ

1993 թվականի հուլիսի 5-ին Թբիլիսիի «Մետելխի» հյուրանոցում տեղի ունեցավ հարցազրույց կրոնի ուսուցման և վերածննդի վրացական միջազգային ֆոնդի ներկայացմամբ:

Ներածական խոսքով հանդես եկավ պարոն Նուզար Բարդավելիձեն՝ հավաքվածներին տեղեկացնելով ֆոնդի նպատակներին: «Նախ և առաջ,—ասաց նա,—սա մարդու իրավունքների և ազատության պաշտպանության, Վրաստանի տարածքում ապրող այլ ժողովուրդների, ինչպես նաև պետությունների կրոնների վերաբերյալ տեղեկությունների փոխանակության համար է, Վրաստանի տարածքից դուրս գտնվող վրացական հուշարձանների ուսուցման, Վրաստանից դուրս ապրող վրացիների հետ կապի պահպանման, իր նշանակությամբ եզակի կրոնների պատմության թանգարանների ստեղծման համար է»:

Այնուհետև խոսք առավ պարոն Պաստա Չեպուրիշվիլին՝ Ֆոնդի նախագահը: Իր ընդարձակ ելույթում նա հաղորդեց, որ չնայած Ֆոնդի նորաստեղծությանը, այն արդեն ունի ընդարձակ գրադարան և ֆիլմադարան: Ստեղծված է տեղեկատվական-վերլուծական կենտրոն, որն ուսումնասիրում է կրոնական իրավիճակը Վրաստանի շրջաններում: Կենտրոնի աշխատանքներին մասնակցում են բարձրորակ իրավաբաններ, տնտեսագետներ, ազգագրագետներ: Ֆոնդի նախագահն ընդգծեց, որ դա ոչ թե տնտեսական, այլ ավելի շուտ քաղաքական կազմակերպություն է, որը ժամանակի ընթացքում կվերածվի պետական մարմնի՝ արտասահմանյան նույնատիպ նախարարությունների մեմոության: Փաստորեն Ֆոնդը նախատեսում է տարբեր կրոնական դավանանքների պաշտպանվածություն, լուրաբանչյուր քաղաքացու խղճի ազատություն, ինչպես նաև հասարակական կարծիքի ձևավորում, տարբեր կրոնների ներդաշնակ գոյատևման պայմանների ստեղծման նպատակ: Այդ ամենը պետք է կանխի միջդավանական պառակտումները և լուծի ներդավանական խնդիրները: Նշվեց նաև, որ Վրաստանի միավորումը չի կարող ընթանալ «Կեցցե քրիստոնեական դեմոկրատական Վրաստանը» նշանաբանով, որովհետև վրացիների մեծ մասը ինչպես Վրաստանի տարածքում, այնպես էլ նրա տարածքից դուրս դավանում է Իսլամը: Բոլոր մահմեդական վրացիների միավորման նպատակով պետք է Թբիլիսիում բացվի իսլամական կենտրոն և դպրոց, որտեղ կպատրաստվեն հոգևոր անձինք, որոնց համար Վրաստանի խնդիրները կդառնան առաջնահերթ:

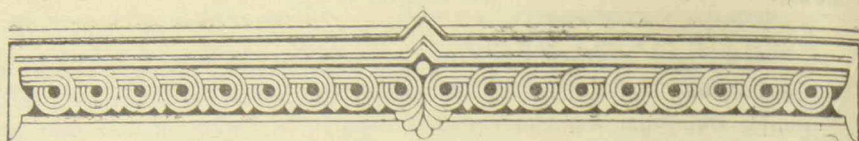
Անհրաժեշտ է վերականգնել և պահպանել հնագույն սրբությունները՝ անկախ նրանց ծագումից: Մոտ ժամանակներս կվերականգնվի Վրաստանի Կաթողիկե Եկեղեցու եպիսկոպոսական Աթոռը, և Ֆոնդը դրա համար քիչ ճիգեր չի գործադրում: Մեծ գոհունակությամբ նախագահը նշեց, որ Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդի ճիգերի շնորհիվ և Աստուծո ողորմածությամբ բոլորովին չեն վատացել հարաբերությունները հայկական և վրացական դավանանքների միջև: Նույնը կարելի է ասել նաև մահմեդական, հրեական համայնքների հետ վրացական դավանանքի փոխհարաբերության մասին: Տարբեր դավանանքների միջև ծագող խնդիրների ճիշտ ժամանակին բացահայտումը և ուսումնասիրումը հնարավորություն կտա խուսափել տհաճ միջադեպերից:

Ֆոնդի աշխատանքային պլանը վերանայվել է Նորին Սրբություն Համայն Վրաստանի Պատրիարք-Կաթողիկոս Իլիա Բ-ի կողմից, ինչպես նաև ներկայացվել Վրաստանի կառավարությանը:

Հարցազրույցին ներկա էին Վրաստանի Պատրիարքարանի, Կաթողիկե Եկեղեցու, Թբիլիսիի հրեական համայնքի, Վրաստանի մահմեդական սուլթանների և շիաների ներկայացուցիչները:

Հայ Եկեղեցու կողմից Նորին Սուրբ Օծություն Տ. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին և Վիրահայոց թեմն էր ներկայացնում տեղի հոգևոր առաջնորդ գերաշնորհ Տ. Գևորգ եպիսկոպոս Սերայդարյանը: Նրան ուղեկցում էին Տ. Հովհաննես ավագ քահանա Դանիելյանը և թեմական խորհրդի քարտուղար Վիլի Գրիգորյանը:





ԿՈՒՍԱԿՐՕՆ ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕԾՈՒՄ ԻՐԱՔԻ ՀԱՅՈՅ ԹԵՄԷՆ ՆԵՐՍ

Իրաքահայ թեմը երիտասարդ եք զարգացած հոգեւորական ոյժերով օժտելու ճանապարհին աշակերտներ կը դրկուին Ս. Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարնը, հոգեւոր ուսանողներու դասընթացքներ կը կազմակերպուին Առաջնորդարանի հսկողութեան ներքոյ Պաղտատ, ինչպէս նաեւ երիտասարդ հոգեւորականներ կը դրկուին արտասահմանի համալսարաններ բարձրագոյն մասնագիտական ուսում ստանալու:

Թեմիս հոգեւոր ուսանողներէն մէկն էր բարեշնորհ Հրաչ Սարկսազ Յակոբեան որ ժամանակ մը առաջ աւարտած էր Ս. Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանի շրջանը:

Թեմիս բարեխնամ առաջնորդի միջնորդագրութեամբ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վագգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը բարձր հաւանութիւնը տուաւ բարեշնորհ Հրաչ Սարկսազ Յակոբեանը կուսակրօն քահանայ ձեռնադրելու:

17 Փետրուար 1993ի երեկոյեան տեղի ունեցաւ «Կոչումն քահանայութեան» կարգը՝ խարտաիլակութեամբն արժանաշնորհ Տ. Վարդան Բհնյ. Պուտուրեանի, որը վկայեց նորընծայի հոգեւոր եւ իմացական պատրաստակամութեան ու արժանիքներու մասին:

Քահանայական կոչումի արարողութեան ետքը, նորընծան հրապարակաւ արտասանեց Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցոյ «Հաստոյ խոստովանութիւն»ը՝ ըստ Ս. Գրիգոր Տաթեւացիի սահմանած բանաձեւին:

Յաջորդ օրը, հինգշաբթի 18 Փետրուար, Սրբոց Վարդանանց մեծ տօնին առթիւ հայ հաւատացեալներու հոծ բազմութիւն մը փութացած էր Պաղտատի Սբ. Գրիգոր Լուսաորիչ առաջնորդանիստ եկեղեցին մասնակցելու ազգային այս մեծ տօնի հոգեպարար եւ հանդիսատր Ս. պատարագին եւ աբեղայական օծման: Օրուան պատարագիչն էր թեմիս բարեխնամ առաջնորդ Գեորշնորհ Տ. Սազ Եպս. Ասատուրեանը: Առաջնորդարանիս հրաւերով արարողութեան ներկայ գտնուեցան Պապական դեսպանն ու քույր եկեղեցիներու հոգեւոր պետերը եւ այլ եկեղեցականներ:

Պատարագը կանգ առաւ «Զի ողորմած եւ մարդասէր ես Աստուած գոլով» աղօթքը: Նորընծան ծնրադիր քայլերով բարձրացաւ Ս. Սեդան: Բիշ լետոյ հնչեց «Աստուածային եւ երկնատր շնորհ» հոգեւորոգ շարականը: Եկեղեցին նուիրելոյն կը կոչէ ձեռնադրութեան:

Ողջոյնի պահէն առաջ պատարագիչ Սրբազան հայրը սրբալոյս միւռնով օծեց ճակատն ու ձեռքը նորընծային զայն վերանուանելով Տ. Տաթեւաբեկայ: Քարոզի ընթացքին Սրբազանը տուաւ սա բացատրութիւնը նոր անուան առնչութեամբ:

«Այս օրերու Հայաստան աշխարհ կը ներխուժեն բազում քարոզիչներ քրիստոնէական տարբեր դասանանքներու պատկանող, ինչպէս նաեւ բազում տեսակի աղանդատորներ: Մարդոքսութեամբ կ'ուզեն գնել մեր ժողովուրդի խիղճը, դարերու հովովոյթով վասն Յիսուսի եւ հաւատոյ նախատակեալ ժողովուրդ մը դարձեալ «քրիստոնէացնելու» հիւանդագին եւ մոլեռանդ մղեցնութեամբ: Քրիստոնէական ոգեկանութենէ զուրկ այս գործելակերպը նոր չէ մեր ժողովուրդին համար, անցեալի մէջ ալ նմանօրինակ փորձեր եղած են: Սակայն մեր ժողովուրդի եւ մեր Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ գտնուեցան քաջարի եկեղեցականներ, որոնք բանիւ եւ գործով պայքարեցան ընդդէմ այդ միարարական շարժումներուն... իր օրին մշտապէս պատմէջի վրայ մնաց մեր ամենամեծ, ամենահմուտ հոգեւորականներէն Գրիգոր Տաթեւացին: Մեր Եկեղեցւոյ այս վերջին Սուրբը ծնած է 1346 թուին եւ վախճանած 1410 թ.: Տաթեւացին՝ բազմակողմանի տաղանդաւոր որպէս գիտնական, քարոզիչ, նկարիչ, գեղագիր, հմուտ լեզուաբան ու Աստուածաբան պայքար մղեց ի խնդիր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան ու ընդհանրական հանգամանքին: Ուստի մեծ վանքին ու վանականին ի յիշատակն մենք երբեմնի Հրաչ Սարկաւազը կոչեցինք Տաթեւ անունով որպէսզի նորօծ Հայր Սուրբը նախանձախնդրութեամբ ծառայէ մեր Մայրենի Եկեղեցւոյ, ջանադիր անոր պայծառացման ու վերելքին»:

Վեղարի օրհնութեան եւ տուչութեան հանդիսութիւնը կատարուեցաւ նոյրբայ, 19 Փետրուարին Ս. պատարագի ընթացքին: Աւարտին՝ լսնուն Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին Առաջնորդ Սրբազանը, Տ. Տաթեւաբեկային պաշտօնապէս ընդունեցաւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Միաբանութեան շարքերէն ներս: Յետ պատարագի առաջնորդարանի դահլիճին մէջ, խարտաւիյակ Տէր Հայրը ներկայացուց նորօծ հոգեւորիկ Հայր Սուրբը՝ Առաջնորդ Սրբազան Հօր: Ապա Նորընծայ Հայր Սուրբը արտասանեց իր խօսքը՝ շնորհակալութիւն յայտնելով Առաջնորդ Սրբազան հօր եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան ու խոստացաւ հարազատ զաւակը մնալ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ եւ ըլլալ հաւատարիմ մէկ անդամը Ա. Էջմիածնի Լուսաւորչափմն միաբանութեան: Առաջնորդ Սրբազանը՝ նորօծ հայր սուրբն եւ ներկայ բարեւեր հայրենակիցներուն բաշխեց իր օրհնութիւնը: Տեղի ունեցաւ շնորհատրութիւն:

Հայր Սուրբը քառասունքի կանոնական շրջանը պիտի անցնէ Ս. Կաթապետ վանքի եւ Ազգային ծերանոցի շրջափակէն ներս:

ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՅ
ԻՐԱՔԻ

ՀՈԳԵՇՆՈՐՀ Տ. ՏԱԹԵՒ ԱԲԵՂԱՅ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Ծնած է 1965 թ. Յուլիս 7-ին, Իրաքի Մուսուլ քաղաքի մեջ: 1973 թ. ընտանիքով բնակություն հաստատում է Պաղտատ քաղաքի մեջ, նախնական ուսումը ստացած է Պաղտատի Հայոց «Թարգմանչաց» դպրոցը: 1979 թ. միջնակարգ ուսումը վերջացնել է ետք, նույն թուականին ընդունում է Ս. Էջմիածնի հոգեւոր ճեմարանը: Զեռամբ Տ. Յուսիկ Արքեպիսկոպոսի, 1984 Դեկտեմբերին, ստացած է ուրար կրելու իրաւունք, իսկ 1986 թ. Փետրուար 14-ին Մայր տաճարի մեջ, դարձեալ Տ. Յուսիկ Արք.-ի կողմէ՝ ձեռնադրում է սարկաւագ: 1986 թուի Յուլիսին յաջողութեամբ ստարտած է հոգեւոր ճեմարանը, իսկ 1988 թ. Մարտի 10-ին նույն յարկի ներքոյ պաշտպանած է «Եվսեբիոս Կեսարացին Հայ Մատենագրութեան մեջ» թեմայով պատրաստած աւարտանաւոր՝ արժանանալով գերազանց գնահատանքի:

Ապա 1989—1990ին՝ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի հովանաւորութեամբ ֆրանսերէն լեզուի դասընթացներու հետեւած է Ժընէի Շույց դպրոցը եւ Ժընէի Համալսարանը: Այս միջոցին ծառայած է Ժընէի Սուրբ Յակոբ եկեղեցւոյ մեջ որպէս Սարկաւագ եւ ատենադպիր Զուիցերիոյ Հայ Եկեղեցւոյ խորհուրդի վարչութեան: Այս ընթացքին կազմակերպած է Զուիցերահայ Միութեան Երիտասարդաց մասնաճիւղը ինչպէս նաեւ Կիրակնօրեայ դպրոցի մեջ՝ դաստանդած է կրօնի դասեր: Իսկ 1990 թ.էն—1992ին ծառայած է որպէս Սարկաւագ Հոլանտայի Ս. Հոգու եկեղեցւոյ մեջ եւ կազմակերպած է մանուկներու դպրաց դասը եւ եղած է խորհրդատու անդամ՝ Հոլանտայի Ազգային Կեդրոնական վարչութեան:

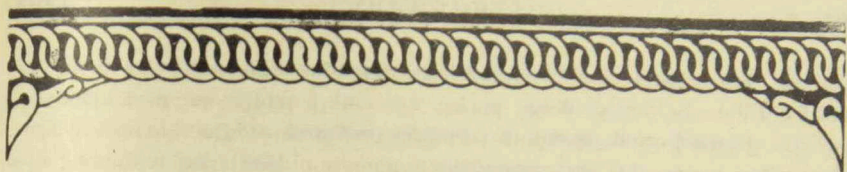
Իրաք վերադարձած է 13 Փետրուար 1992ին, սկսած է յաճախել առաջնորդարան եւ մանակցիլ եկեղեցական արարողութեանց:

Իրաքահայ թեմի Բարեխնամ Առաջնորդի միջնորդագրութեամբ, Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի բարձր հաւանութեամբ բարեշնորհ Հրաչ Սարկաւագ կուսակրօն քահանայ ձեռնադրում է 18 Փետրուար 1993 ձեռամբ իրաքահայ թեմի Բարեխնամ Առաջնորդ Տէր Աւագ Եպս. Ասատուրեանի, վերանուանելով Տ. Տաթեւ աբեղայ:





ՄԻ ՊԱՀ ԶԵՌՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՅ



«ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՔ Ի ՊԷՏՍ ՔԱՐՈՉՈՒԹԵԱՆՑ»*
(իմաստուն ասույթներ քարոզների համար)

261. Եղին զքեզ վերակացու՝ մի բարձրամտեր, այլ լեր իբրև զմի ի նոցանէ, զի ոչ ես դու լաւ քան զնոսա:
262. Քանի զօրեղագոյն է մարմինն այնքան ուժգնակի պատերազմի ընդ հոգոյն վասն այնորիկ յիմար է, որ այնքան զօրացուցանէ զմարմինն մինչ զի յաղթահարեացէ զհոգին:
263. Զգեցեալքն զծիրանիս ոչ կարեն զգենով զՔրիստոս:
264. Համարիս առնել շնորհ, զոր ինչ տաս ընկերին եթէ կամիս և եթէ ոչ՝ պարտական ես, զի զայն որ իւրն է խնդրէ Աստուած:
265. Կրօնաւորք պարտ են դատարիլ ի հպարտ շինուածոց, քանզի արդէն իսկ մեռեալ են յաշխարհի, վասն որոյ հարկ է նոցա առաւել գերեզման քան զապարան:
266. Միշտ սնուցանելի է ամօթխածութիւն, զի որքան մնասցէ հոգին է յոյս բարութեան, քանզի Նայ է սանձ, որով ողղէ ոք ի ճանապարհ երաւութեան:
267. Ամենայն բարձրամիտ որդի է այնմ բարձրամտին որ ասաց. Եղից զաթոռն իմ յամպս և եղեց նման բարձրելոյն:
268. Մեծ գործ ունիս առաջի քո, ով մարդ. մահն հալածէ և կեանքն փախչի, հնարեայ ինչ քեզ աստ, զի մի անկանիցիս յորոգայք:
269. Մեղքն է վիրաւորիչ աստուածային պատկերին:
270. Աստուած յօժարագոյն է առ ի յողորմիլն մեղաւորաց քան առ ի պատժիլն:
271. Ուր ատելութիւն է ոչ աղօթք, ոչ պահք և ոչ ողորմութիւն առնէ օգուտ ինչ:
272. Ոչ կարէ սիրել զԱստուած, որ զպատկեր նորա ատիցէ, այսինքն՝ զընկերն:

* Եարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1990 թ. հո. հո. Ը—Թ-ից, 1991 թ. հո. հո. Ա—Բ—Գ-ից, Թ—Ժ-ից և 1993 թ. հո. հո. Դ—Ե—Զ-ից:

261. Քեզ վերակացու կարգեցին՝ մի մեծամտացիր, այլ եղիր իբրև նը-
րանցից (ենթականերից) մեկը, քանզի դու ավելի լավը չես, քան նրանք:

262. Որքան զորեղագույն է մարմինը, այնքան ուժգին կերպով է պա-
տերազմում հոգու դեմ, այդ պատճառով հիմար է (նա), ով այնքան է զո-
րացնում մարմինը, մինչև որ ընկնի հոգին:

263. Ծիրանի հագածները չեն կարող զգեստավորվել Քրիստոսով:

264. Ինչ որ տալիս ես ընկերոջդ, համարում ես շնորհ արած լինել.
եթե կամենում ես կամ ոչ՝ պարտավորված ես, որովհետև Աստված պահան-
ջում է այն, ինչ որ իրենն է:

265. Կրոնավորները պարտավոր են ձերբազատվել հպարտ շինված-
ներից, քանզի արդեն իսկ մեռած են աշխարհի համար, այդ պատճառով
նրանց առավել հարկավոր է գեղեզմանը, քան ապարանքը:

266. Ամոթխածությունը միշտ սնուցանելի է, որքան որ մնա հոգում,
բարության հույս է, քանզի նա է սանձը, որով ուղղում է որևէ մեկին դե-
պի երանության ճանապարհ:

267. Ամեն մեծամիտ որդին է այն մեծամտի, որ ասաց. «Իմ աթոռ
դնեմ ամպերի վրա, և լինեմ նման բարձրչալին»:

268. Ո՛վ մարդ, քո առջև մեծ գործ ունես, մահն հալածում է, իսկ կյան-
քը փախչում, քեզ համար այստեղ հմար գտիր, որպեսզի որդալթի մեջ
չընկնես:

269. Մեղքը վիրավորանք է աստվածային մեծության հանդեպ, վնա-
սակար՝ եկեղեցու (համար) և տգեղացնողն է աստվածային պատկերի:

270. Աստված ավելի հոժար է մեղավորներին ողորմելու, քան պատժե-
լու:

271. Որտեղ ատելություն կա, ո՛չ աղոթքը, ո՛չ պահքը և ո՛չ ողորմու-
թյունը օգնել չեն կարող:

272. Չի կարող սիրել Աստծուն (նա), ով ատում է նրա պատկերը,
այսինքն՝ ընկերոջը:

273. Ընկերոջ մասին գաղտնի խոսելը քսություն է, իսկ ատելությունից
առաջացած խոսքը՝ բամբասանք:

274. Ո՛վ մարդ, Աստված պատրաստ է քեզ իմաստություն տալ, բայց
քո հպարտության պատճառով տեղ չունես այն ընդունելու:

275. Ովքեր կերակրվում ենն այլոց վարքից բամբասելով, հագնում են
նրանց մտով, (իսկ) ով հայում է իրեն, ողբում է իր համար և ոչ ուրիշնե-
րի:

276. Խոհեմ և ույալ այրը հանդիմանվելիս չի տրտնջա:

277. Հոգևոր մարտի մեջ նախ պետք է մարտնչել ընդդեմ որկրամո-
լության, քանզի եթե նախ այն չընկրկի մյուս մոլորությունների դեմ, պա-
թարելն ընդունայն է:

278. Արեղան ինքն իրեն չի պատկանում, այլ՝ Աստծուն և վանահորը,
այդ պատճառով արեղային չի կարելի հոգալ իր անձի մասին, այլ՝ ապավի-
նել Աստծուն և վանահորը:

279. Արեղան, որ ցանկանում է առատապես կերակուր և հանդերձ ու-
նենալ, անարգում է ցանկալի երկիրը, որ նրան որպես վարձատրություն
տրվելու է վարքի, ժուժկալության շնորհիվ:

280. Տրտնջացող արեղան արեղա երևում է, բայց արեղա չէ, թեպետ և
(արեղայի) տեսք ունի:

281. Զարմանալի չէ, երբ (որևէ մեկը) տեսնի անասուններին խոսե-

273. Քսութիւն է գաղտ խօսել զքնկերէ և կամ բամբասանք է խօսիլ յառաջ եկեալ յատելութենէ:

274. Պատրաստէ Աստուած տալ քեզ իմաստութիւն, ո՛վ մարդ, այլ ոչ ունիս տեղի, որ ընդունիցիս զնա վասն հպարտութեան քո:

275. Որ կերակրին բամբասանօք վարուց այլոց յագին մտով նոցին, որ հայի զինքն՝ ողբայ զինքն և ոչ զայլս:

276. Այր խոհեմ և վարժ ոչ տրտնջեացէ յանդիմանեալ:

277. Ի հոգևոր մարտին նախ մարտնչելի է ընդդէմ որկրամոլութեան, քանզի եթէ ոչ նախ նայ յետ ընկրկեացի, ընդունայն է աշխատել ընդդէմ այլ մոլութեանց:

278. Աբեղայն ոչ է իւր, այլ՝ Աստուծոյ և հօր վանացն, վասն այնորիկ ոչ է պարտ աբեղային հոգս զանձն իւր, այլ՝ ընկենով յԱստուած և ի հայրն:

279. Աբեղայ, որ կամի առատապէս ունիլ կերակուր և հանդերձ, անարգէ զերկիրն ցանկալի, որ տուեալ լինէր նմա վարձ վասն խոշորութեան վարուցն:

280. Տրտնջող աբեղայն երևի աբեղայ գոյ, այլ ոչ է աբեղայ թէպէտ և զանն ունի:

281. Ով ոչ զարմանալի, որ տեսանիցէ զանասունս խօսեցեալ, քանզի աբեղայն է գրաստ Աստուծոյ, ըստ այնմ. Որպէս զանասուն համարեցա՞ւ¹⁰:

282. Նայ միայն տրտնջայ ընդդէմ ներողութեան Աստուծոյ, որ անգիտակ է գորութեան նորս:

283. Ծանիր, ով քրիստոնեա, թէ որպէս պարտիս սիրել զՔրիստոս, վասն զի ետ մարմին իւր ի կերակուր և զարիւնն ըմպելի և զհոգին ի գին և զվտակ կողին ի լուացումն:

284. Սէր աշխարհիս արգելու ի մէջ զւերն Աստուծոյ:

285. Ամաչեաց՝ փրկեցի, քանզի զամօթն պահէ զմարդն ի սահելոյ, և թէ սահեալ է և ունի զամօթ, արժանացի թողութեան:

286. Աստուած ամենայն ուրեք և ոչ ուրեք ոչ ի տեղոջ իմիք և ոչ ի բացեալ ի տեղոջէ իմիք ի վերայ նորայ և ի ներքոյ սորա և ի մէջ սորա և շորջանակի:

287. Էակք ամենայն յերիս բաժանին. է, որ շարժէ և ինքն անշարժ մնայ՝ որպէս Աստուած, եւ ոմանք, որ շարժին և շարժէ զայլս որպէս հոգի մարդոյն, զի ինքն մշտաշարժ է, և զգայարանն շարժէ ի գործ, և եւն ոմանք, որ շարժին միայն ի շարժողաց և ոչ շարժեն զայլս որպէս քար, փայտ, երկաթ և այլ:

288. Պարտ է ծածկել զանհատութիւն մերոյս հաւատոյ զանհատոյցն, զի մի ծաղր լիցի և ի պարզամտացն, զի մի ի պատմառու մոլութեան առնուցուն:

289. Զոր օրինակ հոյր զերկաթն ցուրտ և սեւա միատրութեամբն իւրով նման ինքեան առնէ, տոյճպէս և Աստուած ի ձեռն հաւատոյն զմիատրեալսն ընդ նմա իւր նմանս առնէ:

290. Որք զմիայնականն օրինադրութենէ բունն հարկանեն, պիտոյ է նոցայ բոլորովիմք մեռանիլ յաշխարհի ի խաչ հանելով զմարմինս իրեանց կարեօք և ցանկութեամբ և կենդանի մնալով միայն Աստուծոյ:

291. Աստուած հաճն, որ չարշարեցան մարմնով և մարդկային էր

¹⁰ Սայ. ՀԲ 23:

լիս, քանզի արեղան Աստուծո գրաստն է, ըստ այն խոսքի, (որ) «(քո առջև) անասուն համարվեցի»:

282. Աստծուն ներող լինելու դեմ նա է տրտնջում, ով անգիտակ է նրա գործությանը:

283. Ո՛վ քրիստոնյա, իմացիր, թե ինչպես էս պարտավոր սիրել Քրիստոսին, վասնզի իր մարմինը տվեց որպես կերակուր և արյունը՝ ըմպելիք, հոգին՝ որպես փրկագին, իսկ կողի վտակը՝ լվացում:

284. Աշխարհի սերը հեռացնում է մեզանից Աստուծո սերը:

285. Ամաչեց՝ (ուրեմն) կիրկվի, քանզի ամոթը մարդուն պահում է սայթաքելուց, իսկ եթե սայթաքել է և ամաչում է՝ թողության կարծանանա:

286. Աստված ամեն տեղ է և ոչ մի տեղ, ոչ ինչ-որ մի տեղում է և ոչ բացակա ինչ-որ տեղից, նրա վրա է և սրա տակ, սրա մեջ և շուրջ բոլորը:

287. Բոլոր էակները երեքի են բաժանվում, (գոյություն ունի) որ շարժում է, բայց ինքն անշարժ է մնում՝ ինչպես Աստված, կան ոմանք, որ շարժվում են և շարժում ուրիշներին, ինչպես մարդու հոգին, որովհետև ինքը մըշտաշարժ է և զգայարաններին գործողության մեջ է դնում, և կան ոմանք, որ շարժվում են միայն շարժողներից և ուրիշներին չեն շարժում, ինչպես քարը, փայտը, երկաթը և այլն:

288. Պետք է ծածկել մեր հավատի անհասանելիությունը անհավատներից, որպեսզի պարզամիտների համար ևս ծաղր չլինի, որպեսզի մոլորության առիթ չդարձնեն:

289. Ինչպես որ հուրը սառը և սև երկաթն իր հետ միավորությամբ իր նման է դարձնում, սուցնպես և Աստված հավատի միջոցով իր հետ միավորվածներին իր նման է դարձնում:

290. Ովքեր միայնակեցության օրենսդրությանն են անցնում, պարտավոր են ամբողջությամբ մեռնել աշխարհի համար, խաչ հանելով իրենց մարմինը (իր) կարիքներով և ցանկությամբ, բայց կենդանի մնալով Աստուծո (համար):

291. Բանն Աստված, որ չարչարվեց մարմնով՝ միաժամանակ և՛ մարդկային է, և՛ Աստվածային նրա բոլոր գործողությունները, որ տնօրենության մեջ են:

292. Միտքը երբ անգիտության և մոլորության մեջ է շրջում, ինչ-որ կերպ ծերանում է և նրա գործությունը՝ թստամում, բայց երբ իմանալի լույսը ճառագայթում է նրա մեջ, նորոգվում է և իր գործերը կարող է իրականացնել:

293. Զի կարելի սարկավագներին, եկեղեցու սպասավորներին և ժողովրդին՝ քահանային հանդիմանել, եթե նույնիսկ (նա) մեղանշում է:

294. Որտեղ հավատ չկա, այնտեղ հոգի չկա, իսկ որտեղ հոգի չկա, այնտեղ կենդանություն գոյություն չունի, ապա ուրեմն բոլոր անհավատները մեռած են և նրանց մեջ հոգի չկա:

295. Ինչպես որ երկիրը արեգակից ջերմացած պտղաբերում է, այնպես և մարդը՝ ջերմացած Աստուծո սրտում առաքինության և արդարության պտուղ է ծնում:

296. Արդարները ոչ միայն հանդերձյալ կյանքում, այլև այստեղ բարի հրեշտակներին ընկերակից և հաղորդակից են լինում: Իսկ մեղավորները այստեղ և հանդերձյալում պիտի տանջվեն և դեերի հետ դատապարտվեն այն կրթերի պատճառով, որոնց սիրեցին:

միանգամայն և աստուածային նորա ներգործություն ամենայն որ ի տնօրէնութեանն:

292. Միտք, յորժամ յանգիստութեան և մոլորութեան շրջի, կերպիս ինչ ծերանայ և զօրութիւն նորա թառամի, իսկ յորժամ լոյսն իմանալի ճառագայթէ ի նա, նորոգի և զգործս իր կարէ վճարել:

293. Ոչ է պարտ ասրկաւագաց և սպասաւորաց եկեղեցոյ և ժողովրդոց յանդիմանել զքահանայ թէ և մեղանշիցէ ևս:

294. Ուր ոչ է հաւատ, անդ ոչ է հոգի, և ուր ոչ է հոգի, անդ ոչ են կենդանութիւն, ապա ուրեմն՝ ամենայն անհաւատք մեռեալ են և ոչ գոյ ի նոսա հոգի:

295. Զոր օրինակ երկիր ջերմացեալ յարեգակնէ պտուղս ծնանի, այնպէս և մարդ, ջերմացեալ ի սիրտն Աստուծոյ, ծնանի զպտուղ առաքինութեան և արդարութեան:

296. Արդարքն ոչ միայն ի հանդերձելումն, այլև աստ բարի հրեշտակաց ընկերակիցք և հաղորդակիցք լինին: Իսկ մեղաւորքն աստ և ի հանդերձելումն տանջեացին և ընդ դիւացն դատապարտեացին վասն կրիցն, զոր սիրեցին:

297. Յորժամ ամբարիշտ մարդիկք զսուրբս հալածեն զհնքեանս վնասեն և ոչ զսուրբս, քանզի զհնքեանս ի բաց որոշեն ի նոցանէ և ի սրբազան հաղորդութենէ նոցա, և այսու յայտ է, թէ անիրարքն ոչ են արժանի կցորդութեան սրբոց:

298. Ուր երկիւղ Տեառն է, անդ է և պատուիրանաց պահպանութիւն:

299. Անձնիշխան մարդ կշտամբանօք ոչ երբէք նուաճի, այլ մանաւանդ հակառակի ևս, այլ պարտ է սիրով և խոնարհութեամբ նուանցուցանել զնայ:

300. Մի յանկարգ իբրև զհեթանոսս կոծ և աշխատանս դնիցէք ի վերայ մեռելոյն, զի որք միանգամ յուսոյ յարութեան ակն ունին և միանգամ գալլատեանն Քրիստոսի, չէ պարտ լալ զնոսա:

301. Մահն է որոշումն հոգոյ ի մարմնոյն, կենաց լուծումն, հոգոյ ի բաց վճարումն, անյայտ զնացք, կատարած կենաց ամենայն կենցաղոյս, քուն անզգայուն, քուն մշտնջենաւոր, մոռացումն ամենայն զգալեաց:

302. Եթէ ծուլանամք ի տունն Աստուծոյ մտանել և աղօթել, զիա՛րդ կարեմք զերեսս նորա տեսանել:

303. Տիրապէս և կատարեալ իմաստութիւն մտացն է հպել յԱստուած և յիմացականսն և առ ի նոյնն խոկալով զտեճշումն բորբոքել և այնու հալեցողութեամբ զքնաս, որ ի զգայութեանցս է հեշտութիւն, ատել:

304. Ոչ է պարտ աշակերտին առ խրատս վարդապետին պարզամտութեամբ կեալ, այլ հարցաքննօղ լինել, տալ պատասխանի և զհարցումնոց լուծումնս ընդունել:

305. Զի թէ զամենայն առաքինութիւնս լիակատար ունիցի մարդ և, ընդ հրեշտակս հաւասարեալ կենդանոյն ի յերկինս վերանայցէ՝ ի հաղորդութենէ մարմնոյ և արեանն Տեառն, ի բաց կացցէ ճշմարտութեամբ ընդ Սատանայի ի ներքին սանդարամետացն կործանեացի:

306. Աղօթք է երկիւղ սանդարամետականաց, հալածիչ դիւաց, բեկումն Բեկիարայ, կործանիչ Բանասրկոյին և ամենայն արկածից նորա, լուծիչ և ամօթն կորստեան:

307. Գիտէ Սատանայ եթէ մեծ շնորհ առնու մարդ ի ժամ աղօթիցն,

297. Երբ ամբարիշտ մարդիկ հալածում են սրբերին, իրենց են վնասում և ոչ սրբերին, քանզի իրենց բացորոշում են նրանցից և նրանց սրբազան հաղորդակցությունից, և սրանով հայտնի է, որ անհրավճերը արժանի չեն սրբերի կցորդությանը:

298. Որտեղ Տիրոջ երկյուղն է, այնտեղ է պատվիրանների պահպանությունը:

299. Անձնիշխան (հանդուգն) մարդը կշտամբանքով երբեք չի նվաճի, այլ առավել կհակառակվի, բայց պետք է սիրով խոնարհությամբ նվաճել նրան:

300. Հեթանոսների նման անկարգ մի կոծեք և հոգություն մի թափեք մեռելի վրա, որովհետև ովքեր մեկ անգամ հարության հույսին և Քրիստոսի գալատյանն են ակնկալում, նրանց համար լաց լինել հարկավոր չէ:

301. Մահը հոգու բաժանումն է մարմնից, կյանքի ավերումը, հոգու հեռացումը, անհայտ ընթացքը, ամբողջությամբ վախճանը աշխարհիկ կյանքի, անզգայուն թուն է, թուն մշտնջենավոր, մոռացումը բոլոր զգացմունքների:

302. Եթե ծուլանում ենք Աստուծո Տուն մտնել և աղոթել, ինչպես կարող ենք Նրա դեմքը տեսնել:

303. Մտքի տիրական և կատարյալ իմաստություն է հավել Աստծուն և իմացականներին և նույնի մասին խոկալով ձգտում բորբոքել և այդ հայեցողությամբ ատել այն ամենը, որ հեշտություն է զգայալանների մեջ:

304. Աշակերտը չպետք է ուսուցչի խրատները պարզամտությամբ ընդունի, այլ հարցաքննող լինի՝ պատասխան տա և հարցերի պատասխաններն ստանա:

305. Որովհետև եթե մարդ բոլոր առաքինությունները լիակատար կերպով ունենա, հրեշտակներին հավասարված կենդանի ժամանակ երկինք կվերանա՝ Տիրոջ մարմնի և արյան հաղորդությունով ճշմարտությամբ կհեռանա սատանայից և կկործանի սանդարամետականներին:

306. Աղոթքը սանդարամետականների երկյուղն է, դեների հալածողը, Բելիարի բեկումը, բանասրկուի և նրա բոլոր զավերի կործանողը, կորստյան լուծիչը և ամոթը:

307. Սատանան գիտի, թե մարդ աղոթքի ժամին մեծ շնորհ է ստանում, այդ պատճառով աղոթքի ժամին ջանում է ցնորել մարդկանց միտքը, որպեսզի գրկի շնորհներից, որ մարդ ստանում է մաքուր մտքով աղոթելիս:

308. Եթե փախչենք այս աշխարհի նեղությունների (մասին) խրատից և ապաշխարությունը հանձն չառնենք, հանդերձյալ կյանքում պիտի կորչենք, որովհետև հանդերձալույն նեղությունն առանց հույսի է:

309. Ինչպես ուսուցչի խրատը բացում է ուսանողի միտքը, սույնպես Աստուծո (պատճառած) նեղությունը բացում է մարդկանց միտքը:

310. Բոլոր հավատացյալները, ովքեր ի սկզբանե հանելի եղան Աստուծուն, բազում նեղություններով են անցել, ինչպես Արքաճամբը և այլք:

311. Որին որ սատանան ջերմեռանդ է տեսնում, հորդորում է չափից վեր մի բան անել, որպեսզի բարձրավանդակ տեղից զահավեժ անի նրան:

312. Որքան մեծագույն խոտված, ցանկասեր մտքերով նեղվում ենք, այնքան ջերմագույն աղոթքով պարտավոր ենք ընդդիմանալ, քանզի խորհուրդներն արմատախիլ անողներ չենք, այլ՝ ըմբշամարտողներ:

313. Համախափի աղոթքը հանգցնում է մոլորությունների բոցը:

314. Քանքի սատանան այլ գործի [մասին] չի հոգում այնպես խափա-

վասն այնորիկ ջանայ ցնորել զմիտս մարդկան ի ժամ աղօթիցն, զի զըրկեացէ ի շնորհացն, զոր առնլոց է մարդ ի մարտ և մտօք աղօթելոյն:

308. Թէ փախնուցուր ի խրատու նեղութեանց աշխարհի այսորիկ և ոչ լանձն առնուցուր զապաշխարութիւն, կորնչիք ի հանդերձեալն, զի նեղութիւն հանդերձելոյն առանց ամենայն յուսոյ է:

309. Որպէս խրատ ուսուցչին բանայ զմիտս ուսանողին, սոյնպէս նեղութիւն Աստուծոյ բանայ զմիտս մարդկան:

310. Ամենայն հաստատեալք, որք ի սկզբանէ հաճոյ եղեն Աստուծոյ, անպին ընդ բազում նեղութիւնս որպէս զԱպրահամ և այլքն:

311. Զորս շերմեաւոր տեսանէ Սատանայ, յորդորէ առնել ինչ ի վեր բան զչափն, զի ի բարձրասանդակ տեղոջէ զահաւեժ արասցէ զնայ:

312. Որքան ծայրագոյն ամբոխմամբ գիշական խորհրդով նեղիմք, այնքան շերմագոյն աղօթիք ընդդիմանալ պարտիմք, քանզի ոչ եմք արմատաքի խլօղք խորհրդոցն, այլ՝ ըմբշամարտք:

313. Յաճախ աղօթքն շիջուցանէ զքոց մոլութեանց:

314. Զի ոչ հոգայ զայլ գործ այնպէս խափանել Սատանայ որպէս զշերմեաւոր աղօթելն, և որքան հանդիսագոյն է աղօթքն, այնքան մեծագոյն է պատերազմն:

315. Որպէս բերդն լամենայն կողմանց պաշարեալ կարօտանայ միշտ պահպանութեան, նոյնպէս և մեք, որ եմք պաշարեալ ի դիւսց, ի մարմնոյ և լաշխարհէ, պարտիմք միշտ հսկել և աղօթել:

316. Մի համեմատեր զքեզ մեծագունիցն և մի փոքրագունիցն և ոչ մի ումեք, այլ՝ համարեա զքեզ անարգ բան զամենեսեան:

317. Դահիճ մեղատորաց է լախտեմական հուրն և որդն անքուն:

318. Աղօթքն կակղացուցանէ զԱստուած, և արտաստքն բռնադատէ մոռանալ զանօրէնութիւնս մեր:

319. Ամենայն որ մարդասէր է աստուածասէր՝ և ամենայն որ աստուածասէր և մարդասէր է:

320. Ոչ գիտեմք եթէ Քրիստոս սիրով ստացեալ լինի և ոչ արծաթով, սիրոյն լիցի պտուղ պատարագի, ապա թէ ոչ ոչ ինչ օգուտի արծաթով:

321. Դուռն ողորմութեան Աստուծոյ խոստովանողաց և ապաշխարողաց հանապազ բաց է:

322. Մարդիկք որք հոգոյ աշօք լանվախճան կեանսն Քայեցան, մինչդեռ ի մարմնի էին, փրկութեան հոգոյն ջանացին:

323. Առանց վարժման դժուարաւ կարեն մարդիկք բարոց ուղղութիւն ստանալ:

324. Չարչարեցաւ անչարչարելին չարչարելեան, և մեռաւ անմահն մահկանացուան, այսինքն՝ անչարչար Բանն Աստուած մեռաւ իւրով մարմնովն, վասն այսորիկ համարձակէ ասել՝ Աստուած խաչեցաւ:

325. Զի մարմին և արին Տեառն արդարս ստոյգ ի բաւութիւն մեղաց է, սակայն ապաշխարելոցն և հեռացելոյն ի մեղաց, այլ ոչ միշտ թաւալեցելոցն ի մեղս:

326. Ծշմարիտ իմաստունն այն է, որ ոչ միայն քանիք ուսուցանէ, այլ և գործովք վարդապետեացէ:

327. Լքութիւն, լանդգնութիւն, աներկիւղութիւն մայր է ամենայն չարեաց:

328. Որք զհոյր աստուածային սիրոյն լանձինս իրեանց վստեալ բորբոքեցին, աստի հեշտութեանս բարեաւ մնալ ասացին:

նել, ինչպես ջերմեանդ աղոթելը, և որքան հանդիսավոր է աղոթքը, այնքան մեծագույնը՝ պատերազմը:

315. Ինչպես բոլոր կողմերից պաշարված բերդը պահպանության կարիք ունի, նույնպես և մենք, որ պաշարված ենք դևերից, մարմնից և աշխարհի կողմից, պարտավոր ենք միշտ հսկել և աղոթել:

316. Քեզ մի համեմատիր ավագագույնների, փոքրագույնների կամ որևէ մեկի հետ՝ այլ քեզ բոլորից անարգ համարիր:

317. Մեղավորների դահլիճը հավիտենական հուրն է և անքուն որթը:

318. Աղոթքը կակղեցնում է Աստծուն, իսկ արտասուքը ստիպում է մոռանալ մեր անօրենությունները:

319. Ամեն ոք, որ մարդասեր է, (ուրեմն) աստվածասեր է, և ամեն ոք, որ աստվածասեր է, նաև մարդասեր է:

320. Չգիտենք, թե Քրիստոսին սիրով ենք շահում և ոչ թե արծաթով, թող պատարագը սիրո պտուղ լինի, ապա թե ոչ՝ արծաթով ոչինչ չես օգտորվի:

321. Աստուծո ողորմության դուռը խոստովանողների և ապաշխարողների (առջև) համապագ բաց է:

322. Մարդիկ, ովքեր դեռևս մարմնի մեջ հոգու աչքերով անվախճան կյանքին նայեցին՝ հոգու փրկության ձգտեցին:

323. Առանց վարժության մարդիկ դժվարությամբ են կարող բարու ուղություն ստանալ:

324. Անշարժարելի չարչարվեց չարչարելիով, և անմահը մեռավ մահկանացուով, այսինքն անշարժար Բանն Աստված մեռավ իր մարմնով, այս պատճառով համարձակվում է ասել. Աստված խաչվեց:

325. Որովհետև Տիրոջ մարմինը և արյունը արդար և ստույգ քավություն է մեղքերի, սակայն ապաշխարողների և մեղքից հեռացողի, բայց ոչ մեղքի մեջ միշտ թավալվողների համար:

326. Ծշմարիտ իմաստունը նա է, որ ոչ միայն խոսքով է ուսուցանում, այլև գործով է վարդապետում:

327. Լրբությունը, հանդգնությունը, աներկյուղությունը մայրն է ամենայն չարյաց:

328. Ովքեր աստվածային սիրո հուրը իրենց անձերում վառելով բորբեցին՝ այնտեղի հեշտություններին մնաք բարով առացին:

329. Ով անսահման խիստ է և բարկացող, չի կարող որևէ մեկին աշակերտ և կանքի ընկեր ունենալ:

330. Հանդիմանելը ամենքինը չէ, այլ միայն նրանց, ովքեր իշխում են:

331. Ով իմաստուն է, միշտ կյանքի ծանրության հոգսն ունի, մահվան որոգայքը, գեհենի պատճախիքը՝ և այս հոգսի տակ հալում է՝ հանապազ տանջվում: Իսկ ով մտածող չէ, չի հավատում աներկյուղներին և երեւելիներով զբաղված չարիք է խորհում և գործում:

332. Բոլոր հոգևոր և մարմնավոր առաքինությունների լրումն է Աստծուն միշտ աչքի առաջ ունենալը:

333. Կյանքում բայճալի է ոչ այլ ինչը, բայց միայն մարդու սեփական ժառանգությունը, որի մեջ ծնված և սնված են լինում, ինչպես մոր ստիճքները և հոր գութը, սույնպես և ժառանգորդի մտքում բաղքը է թվում իր ժառանգությունը:

334. Որտեղ առատանում է աստվածգիտության շնորհը, այնտեղ բազմանում է աստանայի մարտը:

329. Որ խիստ է բարկացող է անսահման ոչ կարել գոք ունել աշակերտ և կենակից:

320. Յանդիմանելն ոչ է ամենեցուն, այլ առ միայն, որոց իշխելն է:

331. Որ իմաստունն է, միշտ հոգս ունի զկենցաղու ծանրություն, զմահուան որոգայթն, զգեհեհնիս սպառնալիքն, և յայս հոգս հալէ, տանջէ հաճապագ: Իսկ որ ոչ է մտաւոր, ոչ հաստաւ աներևութիցն, և յերևելիս զբաղեալ՝ խորհի զշարիս և գործէ:

332. Ամենայն հոգևոր և մարմնաւոր առաքինութեան լրումն է զԱստուած առաջի աշաց տեսանել միշտ:

333. Է բաղձալի ի կենացս ոչ այլ ինչ բայց միայն սեպհական ժառանգությունն առն, յորում ծնեալ և սնեալ լինի, զի որպէս զստինս մօր և զգոյթ հօր, սոյնպէս և քաղցր թուեցեալ լինի ի միտս ժառանգորդին զժառանգությունն իւր:

334. Ուր առատանայ զշնորհ գիտութեան Աստուծոյ, անդր բազմանայ և մարտն Սատանայի:

335. Այս է թշնամոյն¹¹ մարտ. կամ յուսահատութեամբ անհաւատութիւն ձգէ կամ՝ յուսով անխտրություն մեղաց և ի հեշտություն:

336. Ոչ է բաւական տեսական առաքինությունն առ ի կատարումն, թէ ոչ ունիցի զգործնականն ընթացակից:

337. Տէրն և Արարիչն մեր տնօրինեաց մեզ, զի Աստուած գոյով եղև մարդ, և մեծն՝ վասն մեր նուաստ, և թագաւորն՝ վասն մեր աղքատ, և Տէրն տիեզերաց՝ ձեռք վասն մեր կալեալ, և բարձրութեանց լերանց տիրողն՝ վասն մեր պրկեալ և ձաղեալ, և ծովու տիրողն՝ վասն մեր կաթի ջրոյ կարտեալ, և ցամաքի ստեղծողն՝ վասն մեր ի տոյն ամփոփեալ:

338. Արդարն ոչ անուամբ ազգի պարծի, այլ գեղեցիկ վարութ անձինն իրոյ փառաւորի:

339. Ոչ է պարտ մինչև ցմահ զմեզ յաղթող համարել կամ զՍատանայ՝ յաղթեալ, զի ոչ է միանգամ մարտն, որ վճարի, այլ առ յապայ է թշնամին և բազմապատիկ մեքենայսն:

340. Յիշելոյ են երախտիքն Աստուծոյ ի փառս նորին և պակասութիւնս մեր առ ի խոնարհեցուցանելոյ զմեզ:

341. Եթէ բնակեալ իցես յաշխարհի և միտս բարիս ունիցիս ոչ վնասեցէ զքեզ աշխարհն, իսկ թէ բնակիցես յանապատի և միտս բարիս ոչ ունիցիս չօգտեցուցանէ զքեզ անապատն:

342. Զնուէրս աշխարհականաց որպէս ընկալցուք մեք՝ բահանալքս միայնկամայն ասէ, թէ քիրաւորս և հազարաւորս տալցեն Աստուծոյ ի ձեռն մեր պտուղս, ոչ բնաւ մեզ զպարտական արարին, այլ ինքեանք պարտական գոյով Աստուծոյ նմին հաւտոցին զսական և առ նա ակնկալցին փոխարինին և ոչ ի ձեռն մեր:

343. Թէ հաճես ի սրտէ զնախանձ եղբօրն քո, ընկալցի Աստուած զպատարագն քո, ապա թէ ոչ՝ ձգեսցես զնա ի դուրս քո, և այնպիսի պատարագն ոչ է հաճոյ Աստուծոյ:

344. Գործք աղտեղիք խղճի մտաց չարչարեն զմարդ և տրտմութիւն առնեն արտից մարդկան:

345. Վշտանան հոգիք նախափաղճանելոցն վասն յետնորդացն անարժանից որպէս և մեծատունն վասն եղբարցն:

¹¹ Զեռ. թշնամամոյն:

335. Այս է թշնամու մարտը, կամ հուսահատությամբ անհավատության և ձգում, կամ հույսով՝ մեղքերի անխտրության և հեշտության:

336. Առաքինության տեսական կատարումը բավական չէ, եթե գործնականը ընթացակից չունենա:

337. Տերը և Արարիչը տնօրինեց մեզ, որովհետև Աստված լինելով՝ մարդ եղավ, և մեծը՝ մեզ համար նվաստ, թագավորը՝ մեզ համար աղքատ, տիեզերքի տերը՝ մեզ համար կալանված, լեռների բարձրություններին տիրողը՝ մեզ համար պրկված և ծաղրված, ծովին տիրողը՝ մեզ համար ջրի կաթիլի կարտած, և ցամաքի ստեղծողը՝ մեզ համար սույնի մեջ ամփոփված:

338. Արդարը դասակարգի անվամբ չի պարծենում, այլ իր անձի գեղեցիկ վարքով է փառավորվում:

339. Պետք չէ մինչև մահը մեզ հաղթող համարել կամ սատանային՝ հաղթված, քանզի մարտը մեկ անգամ չէ, որ վարձատրվի, այլ թշնամին հավիտյան է և բազմապատիկ են (նրա) մեքենայությունները:

340. Հիշելու արժանի են Աստուծո երախտիքները նրա փառքի համար և մեր պակասավորությունը՝ մեզ խոնարհեցնելու նպատակով:

341. Եթե բնակված լինես աշխարհում և բարի միտք ունենաս, աշխարհը քեզ չի վնասի, իսկ եթե բնակվես անապատում և բարի միտք չունենաս, անապատը քեզ օգտակար չի լինի:

342. Ասում է. «Աշխարհականների նվերները ինչպես պետք է ընկալենք մենք՝ համայն քահանաներս, եթե մեր միջոցով բյուրավոր և հազարավոր պտուղներ տրվեն Աստծուն, մեզ երբեք պարտական չեն դարձնում, այլ իրենք պարտական լինելով Աստծուն հատուցեցին քիչը և Նրանից թող ակնկալեն փոխարենը և ոչ թե մեր միջոցով:

343. Եթե սրտիցդ հանես քո եղբոր նկատմամբ (եղած) նախանձը, Աստված կընդունի քո պատարագը, ապա թե այն քեզնից դուրս չձգես, աղպիսի պատարագը հաճելի չի լինի Աստծուն:

344. Խղճմտանքի աղտեղի գործերը չարչարում են մարդուն և տրտմություն են պատճառում մարդկանց սրտերին:

345. Նախապախճանվողների հոգիները վշտանում են անարժան հեռուորդների պատճառով, ինչպես մեծատունը՝ եղբայրների պատճառով:

346. Ով կտրի վարձկանի վարձը, թող արյունահանների հետ դասակարգվի:

347. Ժամանակ կա, որ բարին հաղթում է ճշմարտությանը, քանզի լրտեսը ե՞րբ կարող է ճշմարիտն ասել և վնաս պատճառել իր առաքողներին:

348. Աստված ամենայն բարյաց շտեմարան է, բայց տալիս է ժամանակին և կարիքի պահին, որպեսզի (բարիքը) դյուրագույտ լինելով չարհամարմիլ:

349. Ամեն ինչ, որ Աստուծո դեմ է՝ չար է:

350. Ամեն ոք, որ ըստ Աստուծո կամքի գործ է կատարում, որտեղ և կատարի, այնտեղ նրան բացված կլինի երկնքի դուռը:

351. Եթե հարստությունը մեղք է, Աստուծոց ստավել ով է հարուստ երկինքն ու երկիրը նրանց է, բայց բոլորը տրված է մարդկանց բարիքների համար, եթե աղքատները ողորմելու արժանի են, երանելի են հարուստները, որոնք կերակրում են նրանց, եթե այս բանում մարդ կրթվի, կնմանվի Աստծուն, որովհետև բազում մեծատուններ Աստծուն և հրեշտակներին իրենց հարկի տակ հյուրասիրությամբ ընդունեցին:

346. Որ հատանէ զվարձ վարձկանի ընդ արինահանսն համարեացի:

347. Է ժամանակ, զի բարին յաղթէ ճշմարտութեան. զի լրտեսն ե՛րբ կարէ զճշմարիտն ասել և վնաս առնել առաքողացն իրոց:

348. Ծոնմարան է Աստուած ամենայն բարեաց, բայց տայ ի ժամանակի և ի կարօտութեան, զի մի դիրագիտն արհամարհեացի:

349. Ամենայն ինչ, որ ընդդէմ Աստուծոյ է չար է:

350. Ամենայն ոք որ ըստ կամացն Աստուծոյ գործ գործէ, յորում տեղոջ և գործէ. անդ բացեալ լինի մնա դուռն երկնից:

351. Զի թէ մեծութիւն մեղք է, քան զԱստուած ո՛վ է մեծատուն. երկինք և երկիր նորա են, բայց զամենայն ի պէտս մարդկան տուեալ են, թէ՛ ողորմելի են աղքատք, երանելի են մեծատունք, որք կերակրեն զնոսա. եթէ յայս կրթի ոք, մնանէ Աստուծոյ, զի բազում մեծատունք զԱստուած և զհրեշտակս ընկալան ի տունս իրեանց հիւրասիրութեամբ:

352. Տէր և իշխան է մարդ ի վերայ գործոց իրոց, զի զոր և կամի և խոկայ զնոյնն և գործով կատարէ, եթէ բարի, և եթէ չար:

353. Արդ, ի գլխատրելոյ զհաւատս զԲանն մարմին խոստովանեմք և զմարմնոյ բնութիւն ընդ նմին անճառ միացեալ ի կուսական յարգանդին և ի կրելն զկիրս մարդոյ ոչ առանձինն ի Բանէն, այլ ճարտարապետաւ Բանին վարեցաւ յամենեսեան մարդկութիւն Աստուած գոյով համանգամայն և մարդ:

354. Արդարախօս լինելն մարդոյ յերկուց կողմանց օգուտ է մին՝ զի ինքն Աստուծոյ նման լինի, և միւս՝ ևս զընկերին թերահաւատութիւն բառնայ ի մտաց նորա:

355. Զիք բարի, զոր չիցէ արարեալ Տեսնն և չիք չար, զոր չիցէ ի նմա մասն Սատանայի:

356. Որպէս օգուտ են դեղ բժշկացն նոյնպէս և՛ միսիթարութիւն բարեկամաց:

357. Եթէ զբազումս խրատես ով մարդ և ընդէ՛ր զքեզ ոչ խրատես:

358. Ամենայն մարդոյ ոչ միայն տարի և ամիս այլ և օր և ժամք թոռով սահմանեալ են, զի ոմանք ի խոր հիւանդութենէ և ի նաւաբեկութենէ և ի վախից մղեալ ապրեցան, և կէսք առողջ գոյով յանկարծակի մահացան, և այս ոչ պատահաբք, այլ ըստ սահմանի Արարչին:

359. Բարոտք է մարդկան համեստ լեզուի և օգտակարք են սանձք քերանոյ և պիտանացու են ճաշակք բանից:

360. Պայծառ և պարկեշտ է ամուսնութիւն, բայց առաւել պայծառ է ստացուածն կուտութեան:

(Ծարունակելի)

352. Մարդն իր գործերի վրա տեր և իշխան է, որովհետև ինչ որ կամենում է, նույնը խորհում և գործով կատարում է՝ թե՛ բարին և թե՛ չարը:

353. Արդ, որպես հավատքի սկիզբ Բանը մարմին ենք խոստովանում և մարմնի բնությունը նրա հետ անճառաբար միացած կուսական արգանդում, և մարդկային կրքեր կրելու ժամանակ [մարմինը] բաժանված չէ Բանից, այլ ճարտարապետ Բանի միջոցով ամեն ինչի մեջ գործեց մարդկությունը՝ համանգամայն Աստված և մարդ լինելով:

354. Մարդու համար արդարախոս լինելը երկու կողմից օգուտ է. նախ որովհետև ինքն Աստծուն է նմանվում և մյուս՝ ընկերոջ մտքից վերացնում է թերահավատությունը:

355. Բարի չկա, որ Տիրոջ կողմից ստեղծված չլինի, և չկա չար, որ նրանում սատանայից մաս չլինի:

356. Ինչպես օգտակար են բժիշկների դեղերը, այնպես և՛ բարեկամների մխիթարությունը:

357. Ո՛վ մարդ, եթե շատերին խրատում ես, ինչու քեզ չես խրատում:

358. Յուրաքանչյուր մարդու ոչ միայն տարին և ամիսը, այլև օրը և ժամերը թվով սահմանված են, քանզի ոմանք խոր հիվանդությունից, նավաբեկությունից և վախից մղվելով ապրեցին, կես առողջ լինելով հանկարծակի մահացան, բայց սրանք պատահարներ չեն, այլ [լինում են] ըստ Արարչի սահմանածի:

359. Մարդկանց (համար) բարվոք է համեստ լեզուն և օգտակար են բերանի սանձերը, նաև պիտանացու է խոսքերի գեղեցկությունը:

360. Ամուսնությունը պայծառ և պարկեշտ է, բայց առավել պայծառ է կուսության ժառանգությունը:

(Շարունակելի)

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ*

8. ԵՐԻԶԱՅԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔ

Սեպուռ լեռան լանջերին Հ. Ոսկյանը հիշում է չորս վանք՝ Սուրբ Աստվածածին անունով: Դրանցից մեկը կոչում է Ս. Աստվածածնի կամ Չարխափան, երկրորդը՝ Երիզայի Սուրբ Աստվածածնի վանք, երրորդը՝ Խնդրակատար Սուրբ Աստվածածնի, վերջինը՝ Շողակաթ Սուրբ Աստվածածնի վանք:

Նա սրանցից Չարխափանն ու Խնդրակատարը միայն հիշում-անցնում է՝ առանց մանրամասնություններ տալու, մի քիչ ավելի լայն ծանոթացնում է Երիզայի Սուրբ Աստվածածինը, իսկ համեմատաբար ընդարձակ խոսում Շողակաթի մասին:

Սյուրմենյանը և Ամատյանը խոսում են միայն Շողակաթի մասին, իսկ Տ. Պալյանը հիշում է Շողակաթը և Չարխափանը:

Քրիստոնեության արշալույսին Եկեղյաց գավառում Աստվածածնի անունով մի քանի վանքեր են եղել: Այդ քանը գուցե պետք է բացատրել Անահիտ աստվածուհու կանացի կերպարի ընկալման, մայր աստվածության գաղափարի հետ:

Քրիստոնեություն տարածողները ամեն կերպ աշխատել են հեթանոսական իգական աստվածությունները փոխարինել Աստվածածնի կերպարով:

Ամենևին տարօրինակ պիտի չթվա, որ Անահիտ աստվածուհու կանացիության հրապույրներով շնչող մի գավառում նրան հաջորդողը դարձավ պիտի լիներ հիմնականում կին՝ այս անգամ՝ Տիրամայրը:

Սակայն դարերի ընթացքում վերոհիշյալ չորս Աստվածածիններից երկուսի տիրակալությունը աստիճանաբար նվազել է: Նրանց անունը կրող վանքերը կա՛մ ավերվել ու քանդվել են բնական աղետների ու բարբարոսական հարձակումների հետևանքով, կա՛մ էլ մոտակա մյուս վանքերը մրցելով դրանց հետ՝ պարզապես թուլացրել են և մատնել անգործության: Հնա-

* Ծարուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1992 թվականի Թ—Ժ—ԺԱ միացյալ, ԺԲ և 1993 թվականի Ա.—Բ.—Գ. միացյալ համարներից:

քաղոր է մահ, որ վերոհիշյալ Չարխափան և Խնդրակատար վանքերն էլ ունեցել են մշակութային գործունեություն, բայց փաստեր չեն հասել մեզ:

Այսպես թե այնպես մենք հնարավորություն ունենք խոսելու Երիզայի Սուրբ Աստվածածնի և Շողակաթ Սուրբ Աստվածածնի վանքերի մասին միայն:

Երիզայի Սուրբ Աստվածածնի վանքի կառուցման միշտ ժամանակը հայտնի չէ: Ենթադրվում է, թե նրա հնությունը մուսուլման հասնում է մինչև հեթանոսական դարերը: Ըստ մի Հայամավորքի, վանքը կառուցվել է «զտեղի կողմն Ամահոտ»⁵², թե կառուցողն էլ եղել է հենց Գր. Լուսավորիչը:

Հնարավոր է, որ այս հավաստիացումը ստեղծված լինի պարզապես վանքը հին ներկայացնելու միտումով, բայց որ եղել է Երզնկայի վաղ շրջանի վանքերից, կասկածից վեր է:

Թե քրիստոնեության արշալույսից մինչև 12-րդ դարը ինչ գործունեություն է ունեցել այդ վանքը, հայտնի չէ: Հնագույն վկայությունը վերաբերում է 1272 թվականին, որ ինքնին ցույց է տալիս պատկանելի տարիք: Այդ տարում գրված մի հիշատակարանից իմանում ենք, որ ոմն Գրիգոր գրիչ արտագրել է մի Ավետարան:

Դրանից մի քանի տարի անց, 1296 թ., Բանարգեսը գրել է մի Մանրումունք՝ «Ի յանապատիս Երեզ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և սրբոյն Գրիգոր Հայաստանեայց Լուսաւորչին չարչարանաց տեղիս»⁵³:

1431 թ. Երիզայի Սուրբ Աստվածածին վանքում գրվել է մի Ոսկեփորիկ, որի հիշատակարանից պարզվում է, որ 15-րդ դարի առաջին կեսում հիշյալ վանքի վանահայրն է եղել Ստեփանոս վարդապետը և ունեցել է միաբաններ, որն ինքնին վկայում է վանքի մտավոր կենտրոն լինելու մասին⁵⁴:

Գրիգոր Օշականցին, որ այցելել է այնտեղ ավելի ուշ, վկայում է, որ տաճարի ներսում, արևելյան կողմը, որմերից մեկի վրա եղել է այսպիսի մակագրություն. «Արփիազգեստ ճառագայթեալ, այգ արեգական շողշողեալ»:

Այս է մեր ամբողջ իմացածը վերոհիշյալ վանքի մասին: Պետք է ենթադրել, որ մասնավորապես վերջին դարերում եղել է միայն ուխտագնացությունների վայր, գուցե և կատարել է կրթական որոշ աշխատանք:

9. ՇՈՂԱԿԱԹ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

Շողակաթ Սուրբ Աստվածածին վանքի մասին անհամեմատ ավելի շատ վկայություններ են հասել:

Ս. Ամատյանը, որ վանքը տեսել է ուղիղ հարյուր տարի առաջ, 1870-ական թվականների վերջերին, տալիս է հետևյալ տեղեկությունները: Վանքը գտնվում է Երզնկայի Գոհանան լեռան ստորին լանջերում, արևելյան կողմը, քաղաքի արևմտյան կողմը, նրանից երկու ժամ հեռավորության վրա, գեղատեսիլ վայրում՝ օժտված առատ բուսականությամբ, սառն աղբյուրներով, առավելություններ, որոնք մեծ թվով ուխտավորների և այցելուների են գրավել այդ վայրը և նրանց պարգևել կատարյալ վայելք:

⁵² «Հանդես ամսօրյա», 1949, հունվար—մարտ, էջ 25:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 408:

Այս նկարագրությունից իմանում ենք, որ Հայաստանի տարածության այն մասում, որտեղ երկու հազար տարի առաջ բացառապես հայեր են ապրել, և տեղաճեղմների մեծ մասը հիշատակված են Խորենացու կամ այլ մատենագիրների մոտ, իսկ մի մասն էլ հայերեն բառերի աղավաղումներից են ստացվել, ինչպես Ագարակ—Էգրեկ, 19-րդ դարի կեսերին արդեն դարձել էին զուտ թուրքաբանակ կամ օտարաբանակ և Շողակաթ Սուրբ Աստվածածին գեղեցիկ վանքը հայկական մի կղզյակ է եղել մոլեռանդ շրջապատում:

Ամառյանն ասում է, թե ընդամենը քառորդ դար առաջ վերոհիշյալ վայրերը բնակեցված են եղել հայերով և այժմ էլ կան եկեղեցիների ու վանքերի մնացորդներ թուրքական և քրդական վերոհիշյալ գյուղերում՝ վերանված հարդանցների, մարագների: Փոխվել են աղավաղվել անունները. Ագարակը դարձել է Էգրեկ, Սուրբույսը՝ Սլբուս, Շողակաթը՝ Շոխա և այլն:

Ամառյանը ոգեկոչում է արդեն անհայտացած մի ամբողջ մշակույթ, որի հետքերը գեթ այդ տարիներին տեսանելի են եղել: Հիմա այդ մնացորդներն էլ չկան:

Շողակաթ Սուրբ Աստվածածին վանքի կառուցման ժամանակի մասին որոշակի տվյալ չկա: Ինչպես մյուս, սրա մասին նույնպես հյուսվել են ավանդություններ, որոնցից մեկի համաձայն՝ կառուցվել է Թադեոս Առաքյալի, վերանորոգվել Ներսես Պարթևի կողմից: Որ կառուցվել է քրիստոնեության առաջին դարերում, գուցե և հեթանոսական տաճարների տեղում, անհավանական չէ: Այդ է վկայում շրջապատի վայրերի անունների հիշատակումը Խորենացու, Ագաթանգեղոսի և այլ մատենագիրների կողմից, Տիրան թագավորի ամսառանգն այնտեղ լինելը: Հենց Շողակաթ անունն էլ հուշում է այդ բանը:

Այսպես թե այնպես՝ մյուս վանքերի նման, Շողակաթ վանքն էլ իր ծաղկման շրջանն ապրել է 12—13-րդ դարերում, Երզնկայի մտավոր վերելքի շրջանում: Այդ տարիներից գրեթե հիշատակություն չունենք: Կան մեկ-երկու մանր փաստեր, որոնք կարող են ենթադրել տալ, թե տվյալ ձեռագրերը գրվել են Շողակաթ վանքում, թեև կարող են գրված լինել նաև մյուս Աստվածածին վանքերից մեկումնեկում:

Դրա համար զանց ենք առնում դրանք հիշել այստեղ:

Վավերականն այն է, որ վանքը հիմնովին վերանորոգվել է 1684 թ. Ավետիք Եվդոկիացու ջանքերով, որը եղել է առաջնորդը և շինարարական մեծ աշխատանքներ է կատարել:

Ենթադրվում է, թե դրանից հետո, մասնավորապես 18-րդ դարում, վանքը ապրել է ծաղկման կարճատև մի շրջան, Առաքել Ակնեցու առաջնորդության տարիներին: Հովհաննես Մեբաստացին ասում է, թե Առաքել Ակնեցին այնքան սիրված է եղել Երզնկայում, որ երբ հրավեր է ստացել պաշտոնավարելու Մեբաստիայում, դժվարությամբ է համաձայնվել գնալ: Եվ երբ ի վերջո համաձայնվել է, Շողա վանքից բաժանվել է հոգուժով վանքի ամբողջ հարստությունը հանձնելով իրեն փոխարինողներին, սիրելի մի դպիրի հետ մեկնել է Մեբաստիա 1722 թ.: Մեբաստացիներն էլ այնքան անհամբերությամբ են ապաստելու եղել նրան, որ լսելով գալը՝ «գրոհ տուեալ միմեանց եկին ի տեսութիւն նորեկ առաջնորդին և մեծաւ սիրով ընկալան գնա իբրև զառաքեալ Աստուծոյ»⁵⁶:

⁵⁶ Յովհաննես Մեբաստացի, Պատմութիւն Մեբաստիոյ, Երևան, 1974, էջ 81:

Ծողա վանքի մասին հիացմունքով է խոսում Գրիգոր Դարանաղցին: 19-րդ դարու սկզբներից ըստ երևույթին վանքը հանձնվել է աշխարհական խնամակալների, որոնցից հայտնի է մեզ Տեր-Ստեփանյանների գերդաստանի խնամակալության շրջանը: Այդ մասին Ամատյանը գրում է. «Ծողակաթու վանուց աշխարհական տնտեսներու կարգին մեջ հիշատակության արժանի է հանգուցյալ Նշան էֆենդի Տեր-Ստեփանյան, որ իբրև ուղիղ ու պարկեշտ մշակ՝ հավատարմությամբ ու ժրաջանությամբ ծառայած է մենաստանին: ... Յուր որդին Սարգիս էֆենդի Տեր-Ստեփանյան ոչ միայն ծառանգած է հորը բարեմասնությունքն, այլ և գերազանցած է զայն և այսօր խիստ պատվավոր դիրք մ'ունի առևտրական ասպարեզին մեջ: ... Այս վանուց վերա խնամք ունեցող հոգաբարձություններն ալ կարող են հիշել Մ. Միքայելյան Մ. Ավետիս և Դանիելյան Առաքել էֆենդիներու և ընկերաց հոգաբարձությունն, որու օրով վանքն ոչ միայն քայքայման վտանգեն ազատած է, այլև մեծ պայծառության ու բարեկարգության հասած է»⁵⁷:

Ըստ երևույթին այդ խնամակալությունն ավելի չի եղել, քան վանքը փլուզումից ու վերջնական թալանից գերծ պահելը գեթ միառժամանակ:

10. ՍՈՒՐԲ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Այս վանքի մասին ունենք բավականաչափ տվյալներ: Այնտեղ գրքված տասնյակ ձեռագրերի հասնելը մինչև մեր օրերը, վանքին ու նրա միաբաններին տրված բարձր գնահատականները, Ղ. Ինճիճյանի վկայությունը, թե վանքը եղել է «պատեալ հզոր պարսպով», տասնյակ գրիչների, մատենագիրների կրթություն ստանալն այնտեղ,—այս բոլորը մեզ բերում են այն համոզման, որ Ս. Կիրակոսի վանքը անցյալում կատարել է գրեթե այնպիսի դեր, ինչպիսին կատարել են Կապոսի և մի քանի այլ վանքեր:

Տեղագրության, աշխարհագրական դիրքի մասին Ս. Ամատյանը գրում է. «Դաշտին հարավակողմը, Մեծուրի մեկ օղակը կազմող, ուրույն ու անջատ բարձրացող հպարտ Դազան-Դաշա լեռին ստորոտը և սորա ողնաշարներեն ձևացյալ խորախիտ ու անձուկ ձորի մը մեջ, քաղաքեն մեկ ժամ հեռավորությամբ և գրեթե ի հանդիպս նորա, պուրակներով շրջապատյալ դիրք մը ունի այս մենաստանն, որ թեն ճոխ ու շեն չէ մյուսոց նման, այլ մերձավորության պատճառով ունի հաճախորդաց ու այցելուաց բազմություն: ... Ս. Կիրակոսի ուխտավորք ամրան վերջերին քաղաքեն ուղիղ գրծով մը կերթևեկեին անդ Եփրատի հունեն անցնելով, բայց ուրիշ ժամանակներ ստիպյալ են Եփրատի միակ կամրջեն անցնելով երկար շրջան մը ընեն, որ մեկ ժամ ավելի կերկարցնե ուղույն տևողությունը: Վանքը, ինչպես ըսինք, անձուկ ու անդնդախոր ձորի մը կողքին վերա գտնվելուն, երեք կողմեն տեսարան չունի, այլ միայն դեպի հյուսիս կղիտե քաղաքին և այս ուղությամբ գտնված բնակավայրից վերա, որու հորիզոնը կզծե բարձրաբերձն Սըբքթոր (ըստ բազմաց՝ Ս. Գրիգոր), քաշատ ու վտանգավոր գագաթը՝ ընդ մեջ Եկեղյաց ու Բեթիտա, այլ բանուկ անցք ճանապարհին Տրապիզոնի: Վանքը չունի պարիսպ, կանոնավոր շինությունք բնակության, ճոխություն գոյից ու կալվածոց, այլ խղճուկ տաճար մը, երկու հովանոց և մի քանի փոքր սենյակներ՝ ամրան համար: Լուսաղբեր ջուրն՝ թեն կարի ցուրտ, այլ աղտաղտին, իսկ մածունն խիստ համբավյալ է՝ շրջակա պարսրտ արո-

տալայրից պատճառով: Վանուց երեք նորաշեն սենյակք կառուցյալ են արդյաւմբ ու ծախիվք հանգուցյալ Մ. Հովհաննէս աղայի Դանիելյան, որու առատ ձեռնաւորության ու բարեպաշտության գովելի հիշատակներն կտեսնելին Եկեղյաց գավառի կրօնական ու կրթական շատ մը հաստատությանց մէջ: Այս մենաստանին խնամքը հանձնված է քաղաքին արհեստավորներէն բաղկացյալ հոգաբարձության մը, որ փույթ կտանի շենցնել ու զարգացնել վանքն տակալ»⁵⁸:

Ենթադրուով է, թէ Սուրբ Կիրակոսի վանքը հիմնադրվել է ԺԲ կամ ԺԳ դարերում: Այսպէս թէ այնպէս՝ ԺԲ դարից մինչև մեր ժամանակները գործել է անխափան, բազմաթիվ մարդկանց տվել է կրթություն, այնտեղ գրքվել կամ արտագրվել են մեծ քանակությամբ ձեռագրեր:

Ուն Պետրոս քահանա 1289 թ. Եկեղյաց գավառում գրել է մի Ավետարան, որը 1298 թ. նվիրել է Ս. Կիրակոս վանքին: Վանահայր Ստեփան վարդապետն այդ առիթով պատարագ է մատուցել քարերարի համար:

1304 թ. գրվել է մի այլ Ավետարան, որի գրիչն է Ավետիս քահանան: Մի Ավետարան էլ գրվել է 1316-ին, որի հիշատակարանում կարդում ենք «Գրեցաւ տառս Աստուածային... անտարանս... ի վանս կոչեցեալ Ս. Կիրակոսի և մար նորին Յովդիդայ: Ի հայրապետութեան տեսոն Լեւոնի... Աղաշեմ խնամով և զգուշութեամբ պահել, և զստացողք սորա զՄխիթար քահանայ և զորդի սորին զՍիմեոն քահանայ, և զհարազատ եղբարքս զՅովհաննէս և զԳրիգորիս և զՏաւրիկն, այլև զդեռաբողոք մանկունս զԱհարոն դպիր և զՄովսէս, և զազգայինսն մեր զամենայնսն որ այժմս կան և զգնացեալսն առ Քրիստոս՝ յիշել նաև զեղկելի զհետնեալս զՆերսէս գրագիրս, որ բազում աշխատանաք և ջանիք գրեցի զսա ի ստոյգ և յընտիր արիւնակէ որ ի Կիլիկիա յերկիրն, Արքայեղբայր անուն կոչեցեալ Յովհաննէս եպիսկոպոս, որ իւրովք ձեռաւք էր գրեալ լաւ և ընտիր արիւնակէ...»⁵⁹:

Դրանցից յոթ տարի անց՝ 1332 թ. գրված մի Ավետարանի հիշատակարանում Ս. Կիրակոսի վանքը կոչվում է «հռչակավոր»:

Ուն Ներսէս Կելքնցի նույն վանքում 1339 թ. գրել է մի Ավետարան: 1351 թ. Սիմեոն քահանան Կիրակոսի վանքում գրել է մի Ավետարան, 1654-ին ավարտել է մի ժողովածու, ինչպէս իմանում ենք Հ. Տաշյանի «Ցուցակ ձեռագրացից»: Եվ այսպէս՝ հետագա տարիներին գրվել են բազմաթիվ ձեռագրեր:

Ս. Կիրակոսի վանքը մերթ ապրել է ծաղկման, մերթ՝ անկման շրջաններ, սարսափի ու անդորր տարիներ, ենթարկվել կողոպուտի ու թալանի, բայց ոտքի կանգնել:

Եթէ այսքան ձեռագրեր հասել են մեզ, ապա քա՛նի-քա՛նի տասնյակ ձեռագրեր կա՛մ ոչնչացվել են, կա՛մ անհետ կորել՝ դարերի հոլովույթին չդիմանալով: Բայց բերված փաստերն էլ լիովին իրավունք են տալիս մեզ ասելու, թէ Կիրակոսի վանքը եղել է մշակութային խոշոր կենտրոն մի քանի հարյուր տարի շարունակ:

Մեզ հասել են վանքի եռանդուն վանահայրերից մի քանիսի անունները, ինչպէս՝ երկու Ստեփաննոսներ, երկու Հովհաննէսներ, մի Մարտիրոս և այլն, որոնք ղեկավարել են վանքը տարբեր տարիներ և հիշատակվում են որպէս նշանավոր հոգևորականներ:

⁵⁸ «Արևելյան մամուլ», 1888, փետրվար, էջ 55—57:

⁵⁹ Գ. Սրվանձտանց, Թորոս աղբար, Բ հատ., էջ 295:

Հասել են նաև Ս. Կիրակոսի վանքի միաբանության անդամներից մոտ քսանի անունները՝ Մխիթար, Դավիթ, Կարապետ, Կոստանդին, Հովհաննես, Ստեփան, Մարտիրոս, Վահան և այլն:

1446 թ. Ս. Կիրակոսի վանքում գրված Հայսմալուրքը պարունակում է ընդարձակ մի հիշատակարան, որը ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս թե՛ ժամանակաշրջանի քաղաքական իրադարձությունների, թե՛ վանքի աշխատանքների մասին: Նա մանրամասն թվարկում է, թե որ գրիչը քանի տետր է արտագրել. «Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի Տէր զգրողք գրոցս զՄիմաս սարկաագն որ զառաջքն գրեաց ԺԶ տետր, և զԵրեմիայ արեղացն՝ որ Ժ տետր գրեաց և զՏէր Խաչատուր վարդապետն որ Ը տետր գրեաց, և զՅովհաննէս վարդապետն որ Ա տետր գրեաց և զԻր աշակերտքն զԱստուածատուր արեղայն՝ որ Զ տետր գրեաց և զԱւետիք արեղայն՝ որ Դ տետր գրեաց: Եւ ես՝ բազմամեղ և անիմաստ Սարգիս՝ որ զԴ տետրակի վերջք գրոցս գրեցի՝ և զցանկն ի յառաջքն, նաև զՄարկոս արեղայն՝ որ Դ տետր գրեաց և Ներսէս արեղայն, որ Ա տետր գրեաց»⁶⁰:

Մեր Մատենադարանում կամ այլ վայրերի մատենադարաններում կան ձեռագրեր, որոնց արտագրման վրա աշխատել են բազմաթիվ մարդիկ, մի բան, որ հեշտությամբ նկատվում է ձեռագրերի տարբերությամբ, սակայն հաճախ նրանցից մի քանիսն են հիշատակվում հիշատակարաններում, իսկ այստեղ բերվել են բոլորի անունները, այն էլ, թե յուրաքանչյուրը քանի տետր, այսինքն մեր այժմյան լեզվով ասած՝ քանի մամուլ է արտագրել:

Վերջին մասերն արտագրող «անիմաստ» Սարգիսը բացատրում է, թե ինչու են այդքան մարդիկ աշխատել հիշյալ Հայսմալուրքի արտագրման վրա: Դրա հիմնական պատճառը համարում է ժամանակի սղությունը, այսինքն՝ թե քիչ ժամանակ է տրվել իրենց, քանի որ նույն ձեռագիրը ուրիշների կողմից էլ արտագրվելու էր: Դրա համար էլ, ասում է, ձեռագիրը բաժանել են մասերի, «հատեալ եղև» և բաժանել իրար մեջ:

Այստեղ մեզ հետաքրքրողն այն է, որ Ս. Կիրակոսի վանքն ունեցել է այդքան գրիչներ: Անշուշտ նրանցից մի քանիսը կարող էին միաբանության անդամ չլինել: Դ. Փիրղալեյանը, «Նոտարքուն» տեղ տալով այդ հիշատակարանին, անդրադառնում է արտագրողներից Ավետիք և Ասատուր արեղաներին, Հովհաննես վարդապետին և ասում է, թե նրանք երեքն էլ Ս. Կիրակոսի միաբաններից են եղել: Հետո՝ նույն ժամանակամիջոցում հնարավոր է, որ մի քանի գրիչներ էլ զբաղված լինեին այլ ձեռագրեր արտագրելով:

1480-ական թվականներին այս վանքում հիշատակվում է հայտնի Մարտիրոս Երզնկացին:

Վանքի հետագա մեկ դարի պատմության վերաբերյալ քիչ բան գիտենք, որոշակի է սակայն, որ անխափան գործել է: Դա երևում է մի քանի ձեռագրերի հիշատակարաններից:

«Սուրբ Կիրակոսի վանքը,—գրում է բանասերներից մեկը,—մինչև վերջերս իր գոյությունը պահած էր... Հոն կնստեր սովորաբար Երզնկայի առաջնորդը: Սիրված ուխտատեղի էր: Ուներ ձեռագիրներ (ապա գողցված)»⁶¹:

⁶⁰ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԶ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 601:

⁶¹ «Հանդես ամսօրյա», 1949, հունվար—մարտ, էջ 42:

Երզնկայի առաջնորդի այստեղ նստելը ցույց է տալիս վանքի կշիռը, իսկ ինչ վերաբերում է ձեռագրերի գողացվելուն՝ կատարվել է 1890-ական թվականներին՝ անարժան, արծաթամոլ հոգևորականների ձեռքով։ Այդ մասին գրվել է պոլսահայ մամուլում և մեծ աղմուկ բարձրացել, սակայն ձեռագրերը արդեն հասած են եղել Եվրոպա... Վաճառված այդ ձեռագրերի մեջ է եղել Կոթեր գյուղի հայտնի Հայսմավուրքը, որի հնությունը, ըստ ականատեսների վկայության, հասնում էր մինչև Բյուզանդական իշխանության շրջանը։ Վաճառվել է շատ էժան գնով և տարվել Անգլիա։

11. ՍՈՒՐԲ ԹԱԴԵՈՍԻ ՎԱՆՔ

Ս. Թադեոսի վանքը նույնպես դասվում է Երզնկայի հնագույն վանքերի շարքը, թեև նրա մասին մեզ հասած փաստերը շատ սահմանափակ են։ Ո՛չ կառուցման ժամանակն է հայտնի, ո՛չ էլ նրա գրական-մշակութային գործունեությունը։ Ըստ երևույթին, հնությունն տալու միտումով, կապել են Թադեոս առաքյալի անվան հետ, և հիմնականում էլ ծառայել է ուխտագնացության։

Վանքը գտնվել է Երզնկայի հարավ-արևելյան կողմում, Բոլոմեր Տանձիկ կամ Տաճիկ գյուղի մոտ։

Այն փաստը, որ վանքը հնագույն դարերից եկել-հասել է մինչև մեր օրերը, ինքնին ցույց է տալիս, որ սիրված ուխտատեղի է եղել երզնկացիների համար։ Եվ արդեն այս վանքի մասին խոսողները շատ ավելի կանգ են առնում ուխտագնացությունների վրա, նկարագրում, թե ինչպես հարյուրավոր ընտանիքներ՝ կարավան կազմած ուխտի են գնացել Ս. Թադեոսի վանքը և վայելել նրա առողջարար կլիման, քան խոսում նրա մշակութային դերի մասին։

Կրթական գործունեություն էլ ունեցած պիտի լինի, սակայն չենք հանդիպում այնտեղ ուսում ստացած նշանավոր մարդկանց անունների։

18-րդ դարի վերջերին վանքի մատակարարն է եղել Տեր Հարություն քահանան, կենսուրախ, կատակասեր, սրամիտ մի հոգևորական, որ իմացել է ուխտավորներին ամեն կերպ սիրաշահելու գաղտնիքը։

19-րդ դարի կեսերին ամայացել է։ 1895 թ. ոմն Վարդան վարդապետ ցանկացել է վերանորոգել, գործի դնել։ Նույն տարում սկսված հայկական ջարդերի օրերին կառավարական զորքերը կողոպտել են Ս. Թադեոսի վանքը, վերջնականապես ամայացրել, սակայն ուխտավորները շարունակել են ամեն տարի գնալ այնտեղ⁶²։

12. ՍԸՐԸԽԸԸ ՍՈՒՐԲ ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ

Այս վանքի անցյալի մասին քիչ բան գիտենք, սակայն վերջին դարերի վերաբերյալ բավականաչափ տվյալներ հասել են։ Ծանոթացնենք այն փաստերը, որ գրի է ստել Կ. Պոլսի ճախյին պատրիարքներից Զավեն Եղիայանը և ուղարկել Գ. Ալուրմենյանին։

Սըրբխը Սուրբ Թորոսի վանքը գտնվել է Երզնկայի դաշտը Դերջանից բաժանող լեռների լանջերին։ Ըստ ավանդության՝ հիմնադրվել է Դ դարում, ի հիշատակ Հայաստանի Սալաֆունյաց գավառի իշխան Սուրենի որ-

⁶² «Հանդես ամսօրյա», 1949, հունվար—մարտ, էջ 26։

դու՝ Թորոսի, որը քրիստոնեական կրոնն ընդունելու համար նահատակվել է հոր՝ Սուրեն իշխանի կողմից: Վանքի մեջ եղել են սրբացած այդ Թորոսի և նրան քրիստոնյա դարձնող Դասիոս քահանայի գերեզմանները:

Վանքը վարչականորեն ընկել է Երզնկայի սանջակի մեջ, բայց, սահմանակից լինելով Դերջանին, ավելի շատ ծառայել է դերջանցիներին:

Զավեն Եղիայանը Թորոսի վանքը այցելել է 1880-ական թվականներին: Նա գրում է. «Երբ ես այդ վանքը այցելեցի, տաճարը շեն էր, որուն շուրջը կգնվեին քանի մը տուներ, ուր կբնակեին 9 տուն հայեր, ընդամենը 76 անձ: Ասոնք ամենը մեկ գերդաստանի կվերաբերեին, որոնց նախահայրը հոն հաստատված էր ԺԸ դարու կեսին ատենները: Այդ ժամանակ երկրաշարժն և ասպատակություններն վանքը ավերակ դարձած է եղեր և շրջակա հայությունը ամբողջովին ցրված, իր գյուղերն ու կավածները քյուրտերուն թողելով: Երզնկայի դաշտեն Մեղվցիք գյուղեն հայ մը, Ասլան օղլու գերդաստանեն, իր ընտանիքով հոն կերթա կհաստատվի, իր վարպետ եղբոր հետ: Ասոնք Ս. Թորոսի մասունքը քյուրտ ակկի մը քովեն կազատեն դրամական վարձատրության մը փոխարեն և վանքը մասամբ կշենցեն»⁶³:

Այդ մարդը եղել է Տեր Վահանը, հայտնի՝ առասպելական ուժով: Նրա ընտանիքն է, որ հետզհետե ճյուղավորվել է, մեծացել՝ ապրուստի հիմնական միջոց ունենալով վանքի կավածների, պարտեզների եկամուտը և ուխտավորների նվիրատվությունները:

Վանքի ուխտի օրը եղել է Զատիկի հաջորդ կիրակի օրը, երբ շրջակա տասնյակ գյուղերից, մեծ մասամբ Դերջանից, սալլերով, գրաստներով հոծ բազմություն հավաքել է այնտեղ, զվարճացել: Այդ օրը վանքի ալանդական ձողը (սըրըխ) հանել են, տնկել բակում: Վանականներից մեկը մագլցել է նրա վրա, զանազան խաղեր ցուցադրել: Դրանից էլ առաջացել է վանքի անունը՝ Սըրըխը Թորոս: Բայց թե երբվանից է եղել այդ սովորությունը, ինչ է նշանակել սըրըխի արարողությունը, ոչ ոք չի գրել:

Հիշյալ վերանորոգությունից հետո վանքը միշտ ունեցել է իր վանահայրը: Նախ այդ պաշտոնը վարել է Մարկոս վարդապետը, որն իր կրթությունն ստացել է Երզնկայի վանքերից մեկում և եղել է շատ գրասեր, փորձել է վանքը դարձնել կրթական կենտրոն, սակայն շրջապատի մուսուլման մոլեռանդ տարրը հնարավորություն չի տվել իրագործելու այդ ծրագիրը:

Մարկոսը մեռել է 1855 թվականին՝ վանքը ժառանգ թողնելով Տեր Սարգսին: Սա երկար ժամանակ վարել է վանահայրության պաշտոնը: Վախճանվել է 1878 թվականին: Նրան էլ հաջորդել է Տեր Պողոսը, վերջինիս մահից հետո, 1889 թ.՝ Տեր Վահանը:

Սերնդե տերունդ անցած այս ժառանգության սկիզբը համարվում է 1814 թվականը, մի բան, որ հաստատվում է վերոհիշյալ Մարկոս վարդապետի մի կոնդակով՝ գրված նույն տարում:

Վանքի միակ արձանագրությունը վերաբերվել է 17-րդ դարին: Դա էլ հիմք է տալիս հավատալու, որ ջալալիների ժամանակ, ինչպես ենթադրում են որոշ բանասերներ, Ս. Թորոսի վանքը հիմնահատակ կործանվել է հետագայում վերանորոգվել:

Ս. Թորոսից Սուրխաք 1925 թ. գրի առած հուշերում գրում է, թե վանքի բնակչությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին բաղկացած է եղել 85 անձից՝ այր, կին, երեխա: Պահել են մի քուրդ հովիվ,

⁶³ Գ. Սյուրմենյան, Երզնկա, էջ 100—101:

որը լավ իմացել է հայերեն: Իրենք հիմնականում զբաղվել են անասնապահությամբ և մեղվապահությամբ: Ունեցել են պտղատու այգի, որն սպասարկել է թե՛ բնակչությանը և թե՛ ուխտավորներին:

«Վանքը ամբողջ պարսպապատ էր,—գրում է Սուքիասը,—միայն մի երկաթե դուռ ուներ, որը երեկոները կփակեին և ամբողջ բնակչությունը կմնար պարիսպին ներս»:

Սուքիասի հուշերում կա շատ ուշագրավ մի փաստ: Ասելով, թե Ա. Թորոս ուխտի են եկել անգամ Կեսարիայից և այլ հեռավոր վայրերից, հիշատակում է Թեքիրդաղը, իսկ այդ քաղաքը՝ Ռոդոստոն, գտնվում է Պոլսի մոտակայքում: Որտեղի՞ց որտեղ ռոդոսացիներ են եկել՝ և ինչու: Կա պատմական վկայություն, որ Ռոդոստոյի հայերի մի մասը չալալիների ապստակությունների շրջանում գաղթել է Երզնկայից, այս մասին հաճախ էր խոսում նաև մեր խնկելի ուսուցչապետը՝ Հր. Աճառյանը, որի ծնողները ռոդոսացի են եղել: Նա կատակով իրեն համար էր Երզնկացի:

Այս սբանչելի վանքն էլ արժանացել է նույն ողբերգական ճակատագրին, ինչ մյուսները: Մեծ եղեռնի օրերին թուրքերը թալանել, ամայացրել են սրբատեղին: Ռուսական գրավումից հետո սարերն ապաստանած թորոսցիները վերադարձել են, փորձել վերականգնել վանքը, սակայն մեկեկես տարի անց, ռուսական զորքի նահանջի օրերին, թողել են ամեն ինչ ու փախել դեպի ռուսական հողը:

Երջակա գյուղերից մեկի շեյխը եկել-քանդել է շինությունը, փայտերը տեղափոխել իր գյուղը, գրավել է նաև վանքի հողերը, անտառները:

«Այսօր հողակույտի մը վերածված է հարյուրավոր տարիներու ժրջան աշխատանքով պահված այդ սրբավայրը»,—գրում է թորոսցի Սուքիասը՝ վերջին ներկայացուցիչը հնամենի մի փառքի:

13. ՍՈՒՐԲ ՆԻԿՈՂՈՍԻ ՎԱՆՔ

Գտնվում է Երզնկայի արևելյան կողմում, Քեշիշ և Սարը Ղալա լեռների ստորոտում, ոչ շատ հեռու պատմական Բթառին գյուղից: Վանքի հարավակողմին Բթառինն է, արևելյան կողմը՝ Քեշերինը, հեթանոսական դարերից մնացած երկու գյուղեր:

Ունեցել է առողջ կլիմա, հիանալի համայնապատկեր: Բանասերներից մեկը գրում է, թե արտաքինով վանքը պարզ է երևում, սակայն ներքնամասերում «հին ճարտարարվեստի գույն գործոցներ կցուցադրեն իր զանազան մասերում մեջ»: Ունեցել է գեղեցիկ եկեղեցի, պարտեզ, շրջապատված բարձրադիր հողապատնեշներով: Ապահովված է եղել արտաքին մեծ դռնով, շինված հաստ ու մշակված երկաթից, «զոր գոցելու և բանալու համար հարկ է որ երեք չորս վանականներ թույն թով գան և գործածեն փայտե ձողեր: Այս դուռը ունի նաև ահագին նիզափակ մը, որ երեք չորս բանալով կբացվի»⁶⁴:

Ե՞րբ է հիմնվել Սուրբ Կիրակոսի վանքը, ստույգ հայտնի չէ: Ունեցել է ընդամենը մի արձանագրություն 1797-ից, որ անշուշտ որևէ վերանորոգման թվականն է հուշում:

«Հին վանք եղած կթվի,—գրում է Հ. Ոսկյանը,—առանց որևէ ենթադրություն անելու:

⁶⁴ «Հանդես ամսօրյա», 1950, ապրիլ—հունիս, էջ 42:

Հին լինելու օգտին են խոսում այն մի քանի մանր տվյալները, որ հասել են մեզ: Եկեղեցու գմբեթը նման է եղել Էջմիածնի կաթողիկեին: «Նորանները նախնի ճարտարարվեստի ամեն նրբությունները կներկայացնեն իրենց գեղակերտ և նրբահյուս քանդակ-հանգույցները մարդուս խելքեն գերիվեր կթվին, որոնց վրա տաշված և իրենց բնական գույներով նկարված նրբերանգ ծաղիկները զիրենք գործող արվեստագետին ճարտարությունը կներկայացնեն»⁶⁵:

Սուրբ Նիկողայոսի վանքը խոր անցյալում ունեցել է կրթական, մատենագրական գործունեություն, մեծ թվով միաբաններ, զարգացած վանահայրեր, Գր. Դարանաղցու վկայությամբ այնտեղ գործել է Մկրտիչ տաղասաց վարդապետը: Սակայն գրեթե ոչինչ չի հասել մեզ՝ վանքի մշակութային գործունեությունը ներկայացնող: Պատճառը ամենից ավելի կողոպուտի ու թալանի ենթարկված լինելու փաստն է:

«Այս արբավայրն ալ,—գրում է Ս. Ամատյանը,—Չախրմանու վանուց նման առարկա եղած է մինչև վերջին ժամանակներս մերձակա քրդաց ապատակությանց և այս իսկ աղագավ անշուք ու անհնչ մնացած է: ... Այժմու վանահայրն է Մեղուցիկ գյուղեն Տ. Գաբրիել քահանա Մարության, որ թեև ոչ այնքան աշխուժ ու ճարպիկ, այլ խիստ բարեսիրտ ու հեզահամբույր է և թողլով յուր ժողովուրդն ու հայրենական կալվածներն երեսի վրա, Ս. Նիկողայոսի կճառայե և կջանա շինել ու բարեկարգել զայն, եթե Բթառիճու տգետ ու կոշտ գլխավորաց նախանձ ու հակառակությունն, ինչպես նաև գալխատական վարչության պահանջոտությունն չվհատեցնեն զինքը»⁶⁶:

Մեզ հասած վերջին և հավաստի վկայությունն է սա, որ վերաբերում է Ս. Նիկողայոսի վանքի հարյուր տարի առաջվա վիճակին: Ի՞նչ փորձանքներ են եկել դրանից հետո վանքի գլխին: Մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիները պահել է իր գոյությունը: Չգիտենք:

14. ԾԼԵՄՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Հ. Ոսկյանը Երզնկայի վանքերի շարքում հիշատակում է երկու վանք էլ՝ մեկը՝ Ծլեմոնի, մյուսը՝ Հերմոնի, բայց հայտնում է նաև այն կարծիքը, թե դրանք կարող են նույնը լինել: Ծատ հավանական է, քանի որ Հերմոնի վանքի մասին չեն խոսում ոչ Ս. Ամատյանը և ոչ էլ Գ. Սյուրմենյանն իրենց շատ հավաստի գրություններում, իսկ Տ. Պալյանն էլ, որ հիշատակում է այդ անունը, ասում է, թե Երզնկացիները նման վանքի տեղն անգամ չգիտեն: Հենց այդ փաստն էլ վկայում է, որ գոյություն չի ունեցել:

Իսկ որտեղի՞ց է առաջացել թյուրիմացությունը: Քանի որ Հերմոնի վանքի հիշատակությունը կա միայն Թովմա Մեծոփեցու մոտ, սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ ըստ երևույթին այդ պատմիչի գրիչներից որևէ մեկը Ծլեմոնը Հերմոն է արտագրել Ծ-ի և Հ-ի սովորական մի շփոթությամբ:

Եվ քանի որ Հերմոնի մասին ոչինչ չկա տպագրված. մենք խոսելու ենք միայն Ծլեմոնի մասին:

Մեզ հասել է ընդամենը երկու հիշատակարան, որոնք գրված են Ծլեմոնի վանքում: Մեկը տպագրված է Գ. Սրվանձտյանի «Թորոս աղբար» գրքի Բ հատորում և առանձնապես մեծ արժեք չի ներկայացնում, թվա-

⁶⁵ Նույն տեղում:

⁶⁶ «Արևելյան մամուլ», 1887, էջ 380:

կանն էլ անհայտ է, սակայն պարունակում է անուններ, որոնք ենթադրել են տալիս, թե գրված պիտի լինի ուշ դարերում: Վանքը գործել է գեթ մի քանի դար, քանի որ մյուս ընդարձակ հիշատակարանը վերաբերում է 1332 թվականին: Այս հիշատակարանը պարունակում է բավականաչափ տեղեկություններ վանքի ու առհասարակ Երզնկայի մտավոր կյանքի մասին: Նախ այնտեղ հանդիպում ենք մեծ թվով երզնկացիների անունների՝ բազմաթիվ արեղաներ, քահանաներ, աշխարհական մարդիկ, անգամ արհեստավորներ: Եթե ընդունենք, որ հոգևորականների մի զգալի մասը կապված են եղել Շլեմոնի վանքի հետ, պարզ կարող է դառնալ նրա կշիռը այդ ժամանակաշրջանում:

Գրված լինելով Կիլիկյան թագավորության այն տարիներին, երբ այդ պետությունը նկատելի հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Արևմտահայաստանի նկատմամբ, հիշատակարանի գրիչ Հովհաննես արեղան սկզբում հիշում է «ի թագավորութեան հայոց Լևոնի որդոյ Աւշնի և ի հայրապետութեան տեսոն Յակոբայ և յեպիսկոպոսութեան մերոյ Տէր Սարգսի»:

Հովհաննես արեղան մանրամասն թվարկում է Ավետարանի արտագրման և իր հետ կապված մարդկանց անունները: Նկատի ունենալով այս հիշատակարանի շահեկանությունը, բերում ենք որոշ հատվածներ, որոնք վերաբերվում են անմիջապես ձեռագրի ստեղծմանը. «Արդ գրեցաւ սա յԵկեղեց գաւառս ի յԵրզնկայս և վասն դառնութեան ժամանակիս ի հինգ տեղիս փոխեցեալ եղաք ի գրել սորա, զի (սկիզբն) սորա ի Տի(ա՞)րին եղև և աւարտումն սորա Շլեմոնիս ընդ հովանեսաւ սուրբ Աստուածածնիս և սուրբ Գեորգայ զօրաւարին և սուրբ Կաթողիկէիս և այլ սրբոցս: Եւ արդ յիշեցիք և զեղբայրն իմ զդեռաբոյս արեղայ զՍարգիս, որ զթողոյս կոկեց և ապաստոր էր գրողիս: Ընդ նմին յիշեցիք և զհայր վանիցս Շլեմոնյս զԳրիգորէս արեղայ և զայլ միաբանիքս, զՍոսթենէս ծերունի արեղայ և զՍէթ արեղայ և զՅովհաննէս արեղա, զԿարապետ արեղա և զՍարգիս արեղա և զՅովհաննէս սուտանուն արեղա զգրող սորա: Եւ այդ յիշեցիք և զքահանայս զգեղ Խարաթոյ՝ զՅովհաննէս քահանայ և զԴաիթ՝ քահանայ և զՆերսէս քահանայ և զՍտեփանոս քահանայ և զաւագ տանուտէրքս՝ զՍողոմոն և զՖէրսն և զայլ պաղի զմեծ և զփոքր... ամէն: Խոշորութեան գրոցս և սխալանաց մի մեղադրեք, զի ի դառն և ի նեղ ժամանակի գրեցաւ, զի յայսմ ամիմ որ Տամուրտաշն յայտնեցաւ և եկն ի վերայ աստուածապահ քաղաքիս Երզնկայիս և ժողովեց զամենայն շուրջակայիցս զՔուրթ և զԹաթար և պաշարեաց զքաղաքն և նստաւ ի վերայ սորա ամիսս դ. և ի դառն նեղութիւն հասոյց, բայց քաղաքին ոչինչ կարաց վնասել, զի Աստուծոյ զօրութիւն պահէր զնա»:

Այս ընդարձակ հիշատակարանի լուսանցքում էլ կարդում ենք. «Եւ զԿիրակոս միակեցն յիշեցեք, որ զգրողիս մուշտակն կարեց»⁶⁷:

Դերձակ Կիրակոսի «հիշեցեքով» էլ ավարտվում է այս հիշատակարանը, որը լրիվ գաղափար է տալիս Շլեմոնի վանքի բեղում գործունեության, նրա միաբանների, ժամանակի և քաղաքական դեպքերի մասին:

Այս հիշատակարանը գրված է 14-րդ դարի սկզբներին, Գ. Սրվանձտյանցի բերածը՝ դրանից առնվազն մեկ դար հետո: Անշուշտ վանքը գործել է նաև հետագա դարերում, բայց դժբախտաբար չի պահպանվել որևէ փաստ: Շլեմոնի վանքի մասին չեն խոսում ո՛չ Ամատյանը, ո՛չ Սյուրմենյանը, ո՛չ

⁶⁷ «Հանդես ամսօրյա», 1950, թիվ 1—3:

Տ. Պալյանը: Կա՛մ այն է, որ մի ուժեղ երկրաշարժ հիմնահատակ կործանել է այն, կա՛մ դարձել մի աննշան ուխտատեղի:

15. ՄԻԱՎՈՐ Ա. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ

Սա էլ համարվում է Երզնկայի հնագույն վանքերից: Ըստ ավանդության՝ կառուցվել է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, որն իբր թե այնտեղ ամփոփել է Ս. Կարապետի մասունքները:

Սուրբ Կարապետի վանքը գտնվել է Երզնկայից երեք ժամ հեռավորության վրա, Աղտաղ կոչվող լեռան ստորոտում, Յալընըզ պաղ գյուղի մոտակայքում: Երևի այս վերջին Յալընըզ (մենակ) թուրքերեն անունն էլ առաջացել է վանքի Միավոր անունից:

Հակոբ Կարնեցին իր «Տեղագիր վերին հայոց» աշխատության մեջ պատկեր է ներկայացնում նրա աշխարհագրական վայրը «Եւ կա ի վերայ ճանապարհին (Երզնկայի) վանք մի հռչակատր Միավոր ս. Կարապետ անուն առ ստորոտով լեռին մեծի որ Զարդախլու կոչեն, որ գնացեալ սինօռն հասանէ մինչև ի Շեպ Դարահիսարն որ է Կողոնեայ»⁶⁸:

Մեզ այստեղ հետաքրքրում է Կարնեցու գործածած «հռչակավոր» բրնձաբեր, անկախ այն բանից, որ նման գերադրական մակդիրներ տալը վանքերին և նրանց միաբաններից ոմանց, սովորական էր, դժվար թե վանքը ժողովրդի մեջ լայն հետաքրքրություն չարժած չլիներ, կրթական-մշակութային դեր չկատարեր, և մարդիկ այն համարեին՝ հռչակավոր:

Կա վկայություն, որ ունեցել է ուխտավորների հովանոց, այսինքն կացարաններ, սենյակներ, անասունների համար՝ ախոռներ, մարագներ:

Այս բոլորով հանդերձ մեզ չեն հասել ո՛չ այնտեղ գրված ձեռագրեր, ո՛չ էլ հիշատակություններ նրա կրթական, մտավոր գործունեության մասին: 18-րդ դարի վերջերին վանքը արդեն ավերակ վիճակում է եղել: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի, «առհասարակ կործանեցաւ ի վերջին երկրաշարժութեան Երզնկայի»:

Ահա և Ամատյանի վկայությունը. «Քաղաքեն երեք ժամու հեռավորությամբ հիմնված է դաշտին արևմտյան հյուսիսային կողմն՝ լեռան ստորին գաղիթափին վրա. շինվածքն հնացյալ ու խարխլյալ, տաճարն՝ թեև բարձրադիր ու ընդարձակ, այլ կիսավեր. ունի հանդեպ արտաքին դռան անշուք մարգագետին ու ծառաստան և ի հյուսիսակողմն պարսպին՝ խույանացյալ մրգաստան, ազագուն ջրոյ ուրդ մի կը հոսի բակին մեջ և չգորեր ոռոգելու գեթ մրգաստանն ու մարգավայրն: Այս վանք, որ աղքատության մասին երկրորդն է, կորուսած է լուր բազմաթիվ արտերեն մեծագույն մասն, և մի փոքր մասն, զոր ունի այժմ արդյունավոր չէ առ ի չգոյն ջրո, բայց լուր օդն, ջուրն, տեսարանն ու դիրքն գովելի են, վասնզի կը տիրե Եկեղյաց դաշտին արևմտյան մասին, ... Վանահայրն է հայ ընտանիք մը, որ վերջին մնացորդն է հիշյալ գյուղի հայ բնակչության»⁶⁹:

Վանքի անվան Միավոր կոչվելու մասին Երզնկայում պատմվել է մի ավանդություն, որը մեջ է բերել Տ. Պալյանը: Այնքան էլ հիմնավոր չէ, բայց քանի որ Երզնկայի գավառի նման ավանդությունները տեղ չեն գտել անգամ Ա. Ղանալանյանի արժեքավոր «Ավանդապատում» գրքում, ավելորդ

⁶⁸ «Հանդես ամսօրյա», 1950, հունվար—մարտ, էջ 40:

⁶⁹ «Արևելյան մասուլ», 1887, էջ 52:

չենք համարում մեջ բերել այստեղ. «Այս վանքի հիմնարկության ժամանակի մասին,—գրում է Պալլանը,—ժողովրդական ավանդությունը կրսե թե երբ ու Գրիգոր Լուսավորիչ Կեսարիայեն ու Կարապետի մասունքը կբերեր ջորիով, կհասնի Երզնկայի Զոխտակ Հայրապետի վանքի մոտն ի Թիլն ավան, ուր ժողովրդյան հետ խոսքի բռնված պահուն, ջորին վրայի մասունքով կկոբսվի: Անմիջապես փնտրելու կելնեն և կգտնեն այս վանքին տեղվույն վրա մենավոր պառկած: Այս դեպքին վրա Լուսավորիչը կհրամայե շինել այս վանքը, և կանվանե զայն Միավոր ու Կարապետ: Սրբույն մասունքի կտոր մալ հոն կդնե, ուր կմնա, կըսեն, մինչև ցարդ»⁷⁰:

Պալլանը որոշ տեղեկություններ էլ տալիս է վանքի ընդհանուր վիճակի մասին: Նա գրում է. «Վանքի տանարը փոքր և քարուկիր շինված պարզ շենք մ է, առանց թվականի և արձանագրության, վանքի մյուս շենքերն ալ խաբխուլ վիճակ մը ունին: Դուրսն ունի մակ սեփական պարտեզ մը և 12 տավարի չափ ալ կշակելի հողեր: Վանուց մատակարարությունը և արտոբեից մշակությունը ժամանակին աշխարհական հոգաբարձուի մը հանձնված էր, իսկ այժմ ինչպես կմատակարարվի՝ որոշ տեղեկություն մը չունիմ»⁷¹:

Այլ աղբյուրներից էլ իմանում ենք, որ 19-րդ դարի ընթացքում Ս. Կիրակոսի վանքը պատկանել է երզնկացի Թորոսյանների ընտանիքին, որը որդուց որդի ժառանգել է, թեև մեծ արդյունք չի բերել:

Այս է մեր իմացածը Սուրբ Կարապետի վանքի մասին: Սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ իսկապես գործ ունենք շատ հին մի սրբատեղիի հետ, որը դարեր առաջ հիմնովին կործանվել է, և մարդիկ նրա տեղը կառուցել են նորը:

(Ծարունակելի)

⁷⁰ «Բյուզանդիոն», 1902, թիվ 1614:

⁷¹ Նույն տեղում:

ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ Ժ—ԺԲ ԴԱՐԵՐՈՒՄ
ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Սելջուկ-թուրքական վայրագ ցեղերը ԺԱ դարի սկզբին դուրս գալով Կենտրոնական Ասիայից, արշավեցին դեպի արևմուտք, ամբողջ ճամփին գրավելով երկրներ, հասան Հայաստան և Մերձավոր Արևելյան երկրներ: Այս թուրքերից ոմանք ձեռք բերեցին նույնիսկ Բաղդադի և Կահիրեի խալիֆայությունում զինվորական կարևոր պաշտոններ և մեծ դիրքեր, այն աստիճան, որ նույնիսկ խալիֆաները կորցրել էին իրենց իսկական իշխանությունը և խաղալիք դարձել սելջուկ-թուրքերի ձեռքին:

Սրանք անգույթ և թալանող մարդիկ էին, որոնք անգթորեն կողոպտեցին ոչ միայն հասարակ ժողովրդին, այլ նաև Կահիրեի արքունի մեծափառքամ պալատի անթով և անհամար հարստությունները (բյուրեղներ, ոսկիներ, գորգեր, զարդեր և միլիոնների արծեք ունեցող թանկագին զանազանք): Մարդկային մշակույթի պատմության մեծ վնաս պատճառելով, կողոպտվեց և առ հավետ փչացավ նաև Կահիրեի արաբական 120.000 մագաղաթյա ձեռագրերի մատենադարանը, գրքերի միջուկը վառելով, իսկ կաշյա կազմից էլ կոշիկներ կարել տալով¹:

Երկրում տիրեց աստիճանի սովի մի շրջան, որին հետևեց մի ուժեղ երկրաշարժ, ապա տեղի ունեցավ ժամտախտի համաճարակ: Բոլոր այս աղետները շատ մեծ վնաս հասցրին Եգիպտոսի տնտեսության, որ պետք է ասել այն հասավ քայքայման դուրք: Միայն Կահիրեում մահացան հարյուր հազարից ավելի անձինք, իսկ ամբողջ երկրում² մի քանի հարյուր հազար շրջից ավելի: Երկրում սովն այն աստիճանի հասավ, որ մարդիկ քաղցից դժբախտ և մահից վախենալով սկսեցին նույնիսկ կենդանի մարդիկ մորթել և ուտել: Կահիրեի շուկայում վաճառվում էր նույնիսկ մարդկային միս²: Եգիպտոսում սովը տևեց յոթ տարի: Վերջապես 1073 թվականը հանդիսացավ առատ բերքի տարի և բնակիչները նոր սկսեցին շունչ քաշել: Ժողովուրդը, խալիֆայի գլխավորությամբ, յոթ տարի գրեթե սոված էր մնացել: Նույն թվին թշնամիները սպանել տվեցին արաբ վեզիրին, որին հաջորդեցին թուրք վեզիրներ մեկը մյուսի հետևից:

¹ Գ. Յովհաննեսյան, Եգիպտոսի պատմությունը սկիզբէն մինչև մեր օրերը, Գահիրե, 1937, էջ 113—115:

² Նույն տեղում, էջ 119:

Այս խառնակ ժամանակներում Եգիպտոսի անվանական տերը՝ խեղճացած Էլ-Մուսթաֆա խալիֆան, իր մոտ հրավիրել տվեց Աքքայից (Սիրիա) անվանի կառավարիչ Բեդր Էլ-Ջեմալի Էլ-Արմանին (հայազգի ծագումով), որ ժամանակին եղած էր արաբ իշխան Ջեմալ Էդ-Դին Իբն-Ամմարի ճորտը։ Բեդր Էլ-Ջեմալին աչքի ընկավ սիրիական պատերազմի ընթացքում, երկու անգամ նշանակվեց Դամասկոսի կառավարիչ, հաջող կերպով կովելով թուրքերի դեմ, որի հետևանքով նա հանդիսացավ Սիրիայում ամենահզոր իշխանությունն ունեցող գորավարը։

Եգիպտոսում տիրող Ֆաթիմյան արաբական հարստությունը տևեց ուղիղ երկու դար՝ 969—1171 թթ.։ Այս ժամանակաշրջանում արդեն քրիստոնյա հայերի մի շարք համայնքներ կային Եգիպտոսում։ Էլ-Ազիզ խալիֆայի (975—996) ժամանակվանից մեր ձեռքն է հասել հայկական մի խաչքար, որ հստակ կերպով կրում է 981 թվականը։ Քարակերտ սուլն խաչքարն ունի հազար տարվանից ավելի հնություն։ Շրջանակում փորագրված է հայկական մի խաչ, որի չորս անկյուններում գրված է հետևյալը «ՅՍ. ՆԼ. ԹԲ. ՀՅ.», որ նշանակում է «Յիսուս ՆԼ (981) թուագրութեան հայոց»։ Այս խիստ արժեքավոր խաչքարի լուսանկարը տվել են Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակյան³ և Արշակ Ալպոյանյան⁴ բանասերներն իրենց գրքերում։ Ինչպես առաջին հեղինակն է նշում շատ իրավամբ⁵, խաչքարերը գտնվելու էին անցյալում եկեղեցիներում կամ այլ աղոթավայրերում։ Կահիրեում հայտնաբերված այդ հազարամյա քարը գալիս է ապացուցելու, որ 981 թվականին արդեն Կահիրեի հայերն ունեցել են իրենց եկեղեցին, մի բան, որ ցույց է տալիս հատկորեն, որ այդ ժամանակ նորահաստատ այդ քաղաքում եղած է կազմակերպված և բավականին հոծ հայկական մի համայնք (նվազագույնը մի քանի հարյուր հոգուց բաղկացած), որ կարիքն է զգացել ունենալու իր սեփական աղոթավայրը։

981 թ. վերոհիշյալ խաչքարից բացի, այդ երկու բանասերներն իրենց գրքում ևս տալիս են նաև մի այլ խաչքարի լուսանկարը, որ դժբախտաբար թվական չի կրում, այլ վրան գրված է միայն հետևյալ արձանագրությունը. «ՅՍ. ՔՍ. ՏԲ. ԱԾ.» (Յիսուս Քրիստոս Տէր Աստուած)։ Երկուսն էլ գտնում են, որ սա էլ Ժ դարի հնությունն ունի հավանաբար, անշուշտ նկատի առնելով մեսրոպատոս երկաթագիր տառերի և հատկապես խաչերի շատ նմանությունը։

Այս երկրորդ հանգամանքից էլ պարզվում է մի այլ բան, այդ այն է, որ Ժ դարի վերջերին Կահիրեի հայերն ունեցել են մեկ կամ մեկից ավելի իրենց եկեղեցիները, ցույց տալով անշուշտ կազմակերպվող և աճող մի գաղթօջախի փաստացի առկայությունն Եգիպտոսի նորաստեղծ մայրաքաղաքում։ Ինչպես հայտնի է, Էլ-Մոհիզ խալիֆան մոտք գործելով Եգիպտոս, հին մայրաքաղաքից՝ Ֆոստատից ոչ հեռու հիմնադրեց Կահիրեն, 969 թ. հուլիսի 6-ին, այդ օրվանից դարձավ Ֆաթիմյան հարստության նոր մայրաքաղաքը։ Ըստ երևույթին Ֆոստատում բնակվող հայերն էլ տեղափոխվեցին նոր քաղաքամայրը, համախմբվեցին և կարիք զգալով ազգային մի կենտրոնի և եկեղեցական հաստատության, 981 թ. հիմնեցին նորա-

³ Թ(որգոմ) Ե(պիսկոպոս) Գ(ուշակեան), Եգիպտոսի հայոց հին և արդի եկեղեցիները, Գահիրե, 1927, էջ 10։

⁴ Արշակ Ալպոյանյան, Արաբական Միացեալ հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, Գահիրե, 1960, էջ 9։

⁵ Թ. Գուշակեան, նույն տեղում, էջ 11—12։

ստեղծ բնակավայրում իրենց անդրաճիկ եկեղեցին: Ահա այդ օրվանից մինչև այսօր Կահիրեի հայերն ունեցել են իրենց մեկ կամ մեկից ավելի եկեղեցիներն անխափան կերպով, անշուշտ ենթարկվելով շատ հաճախ երկրի քաղաքական անցուղարձերի վերիվայրումներին: Եգիպտոսի թեմը միշտ ենթակա է եղած անցյալում Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության:

Արաբ և օտարազգի գողղներն ու պատմիչները հիշատակում են հայազգի զորականների և պետական պաշտոնյաների անունները, ցույց տալով, որ շարունակաբար հայեր են ապրել Եգիպտոսում Ը—Ժ դարերում և դրանց քանակը գնալով ավելանում էր, Հայաստանից բերված գերիների հաշվին, նաև կամավոր կերպով Եգիպտոս եկող հայ առևտրականների ու արհեստավորների միջոցով, որոնք սելջուկ-թաթարների ապստամբություններից փախչելով հեռանում էին հայենիքից և սփռվում աշխարհով մեկ: Արաբ միջնադարյան պատմիչներ՝ Իբն Խալլիբանը, Իբն Խալդունն և ուրիշները, ինչպես նաև ժամանակակից հայ պատմաբաններ՝ Ա. Ալպոյանյանը, Գ. Մըսրյանն և ուրիշները, տալիս են բազմաթիվ հայերի անուններ, որոնք Միջնադարում ապրել և գործել են Եգիպտոսում:

Հայերի հոսանքը դեպի Եգիպտոս մեծ բնույթ է ստանում հատկապես Ֆաթիմյան խալիֆաների ժամանակ և մասնավորապես հայազգի այն վեզիրների օրով, երբ այս վերջիններն արտոնում են և մեծ դյուրություններ տալիս իրենց ազգակիցներին գալու և հաստատվելու Եգիպտոսում: Հայերի մի հոսանք Սիրիայից եկել է Կահիրե Ֆաթիմյան նշանավոր վեզիր՝ ծագումով հայազգի Բեդր Էլ-Ջեմալիի հետ 1074 թ., որպես նրա անձնագնդի անդամները: Ծովի ճամփով սիրիական նավահանգիստ Աքքայից դեպի եգիպտական Դամիեթ նավահանգիստը գալու համար Բեդրին հարկավոր է եղած հարյուր առագաստանավ: Պատմիչները գրում են, որ նա հետը բերեց իր անձնական զորագունդը, որ բաղկացած էր շուրջ 3.000 վստահելի զորականներից, որոնց մեկ մասն իսլամացած և քրիստոնյա հայեր էին: Սրանց վրա հեղվելով, Բեդրը մեծ աղետից փրկեց Եգիպտոսը, միևնույն ժամանակ շուրջ մեկ դար ապահովելով Ֆաթիմյան հարստությունը կործանումից: Ասվում է նույնիսկ, որ Բեդրի հետ Եգիպտոս եկած քրիստոնյա հայ զորքերի հետ եղած է նաև հայ քրիստոնյա մի հոգևորական, անշուշտ նրանց հոգևոր ծեսերը կատարելու նպատակով:

ԺԵ դարի արժանահավատ արաբ պատմիչ Մաքրիզին գրում է, որ «Բեդր Էլ-Ջեմալին եկավ Աքքայից, սպանեց պետության ավագանին, իրեն համար բանակներ և զորախմբեր կազմեց հայերից և այդ ժամանակվանից բանակին մեծ մասը հայերից բաղկացավ», ապա մի քանի էջ հետո գրում է հետևյալը, տեղեկություն բաղելով մի ուրիշ արաբ պատմիչից՝ Իբն Աբդ Էզ-Ջահիրից. «... Այժմ Հյուսեյնիյե կոչված թաղամասը բնակավայրն էր հեծյալ և հետևակ հայ զինվորներին, մի թաղամաս՝ որտեղ հավաքվում էին 7.000-ի մոտ կամ ավելի անձինք և որտեղ կային մի քանի շուկաներ»⁶:

Ահա այստեղից է, որ պատմաբան Հ. Թուրչյանն ենթադրում է, որ ծագումով հայազգի Բեդր վեզիրի «շուրջը՝ հավաքված էր կրոնափոխ չեղած շուրջ յոթ հազար հայ զորք»⁷, մի բան, որ թվում է, թե չափազանցություն պետք է լինի: Եթե Էլ-Ջահիրի և Էլ-Մաքրիզիի բերած փաստը՝ որ Կահիրեի

⁶ Գեորգ Մըսրեան, Ակնանոր հուշեր Եգիպտոսի մեջ, Գահիրե, 1947, էջ 28:

⁷ Հ. Թուրչյան, XI և XIII դարերի Եգիպտոսի գաղութի պատմությունից, տես «Արևելագիտական ժողովածու», II, 1964, Երևան, էջ 304:

Հյուսելնիյե կոչված թաղամասում որպես բանակատեղի ապրում էին 7.000 վստահելի զորք, ճիշտ էր, ապա սրանք ունեին «էլ-ռումի»՝ ծագում, այսինքն սրանց մեջ կային հայեր, բյուզանդացիներ, վրացիներ, չեքքեզներ և կովկասյան այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ։ Որեմն չէր կառոլ պատահել, որ բոլորը հայեր լինեին հարյուր տոկոսով։ Երկրորդ՝ Բեդրի հայազգի զորքից մի մասը քրիստոնյա էր, իսկ մնացածը իսլամացած հայեր, որով պարզվում է, որ քրիստոնյա հայ զորքի թիվը 7.000-ից շատ պակաս պետք է լիներ անկասկած։ Թեպետև փաստերի բացակայության հետևանքով այժմ անկարելի է ճշգրիտ լուծել այս հարցը, սակայն սխեմ է ենթադրել միայն, որ Բեդրի 7.000 շնչից բաղկացած վստահելի զորագնդի մեծ մասը հայեր էին, «իր իսկ ձեռքով ընտրված զինվորներ»⁸։

Մոտավոր հաշվումներով ենթադրվում է, որ Հյուսելնիյե թաղամասի Բեդրի զորքից մոտավորապես հազարը հայ քրիստոնյաներ էին, իսկ հազարն էլ՝ իսլամացած հայեր։ Ինքը՝ Բեդր էլ-Ջեմալին, Եգիպտոսի անվանի մեծ վեզիրն ու զորապետը, թեպետև ծագումով հայ էր, սակայն կրոնով իսլամացած, որով չէր կարող իր զորքը կազմած լիներ քրիստոնյաներից միայն, այն էլ ճիշտ այն ժամանակ երբ Եվրոպայից դեպի Մերձավոր Արևելք էին շարժվում Խաչակրաց արշավանքները, որոնց հետևանքով լարված վիճակ և սուր պայքար էր առաջացել իսլամի և քրիստոնյայի միջև։ Իսլամացած հայ զորքի մեջ Բեդրը գտնում էր իր ամենավստահելի տարրն ու հեմարանը, իր հույսն ու ապավենը, որի վրա հենած նա կարողացավ իր երկարատև իշխանությունն ապահով կերպով տարածել սկզբում Սիրիայում, ապա շուրջ քսան տարի Եգիպտոսում։ Հայազգի վեզիրի այս զորքը կրոնափոխ էր եղած կամ բռնի ռոմով, և կամ արդեն մի քանի սերունդ ապրած լինելով Սիրիայում և հարևան արաբական երկրներում, քաղաքական ճնշումների հետևանքով։

Ֆրանսիացի պատմաբան Փ. դը Լևոն գրելով Բեդրի մասին ասում է, որ նա օրվա Մոստանգիր խալիֆային ապահովեց ներքին հանդարտությունը, Եգիպտոսին շնորհեց կարգ, կանոն և խաղաղություն, իսկ գյուղատնտեսության էլ ներքին և արտաքին առևտրի համար ապահովություն։ Իսկ գեներալխիսմուս դառնալուց հետո էլ Բեդրը վերագրավեց Փյունիկյան (այժմու Սիրիան և Լիբանանը) և այն միացրեց Ֆաթիմյան հարստությանը⁹։

Հայաստանի ասպատակությունները, Անիի ավերումը, սելջուկների հրոսակային արշավանքները պատճառ դարձան, որ Հայաստանի ողջ մնացած բնակչության զգալի մասը հեռանա հայրենիքից դեպի օտար ափերը։ Այսպես 1054 թ. սելջուկների էրրորդ արշավանքը, որին գլխավորում էր անօրեն Տուղրիլ բեկի հրոսակային բանակը, ոտքի տակ առնելով մեր հայրենի երկիրը, ավերեց բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ։ Տասը տարի հետո, սուլթան Ալի-Արսլանի ղեկավարությամբ կատարված սելջուկյան չորրորդ արշավանքն ևս աշուն, արցունք և ավեր փոխեց ամենուրեք՝ Հայաստանում, Վրաստանում և Ադվանից աշխարհում։ Մոտ վեց լամվա երկարատև պաշարումից հետո 1065 թ. օգոստոսին ընկավ մայրաքաղաք Անին անխիղճ թշնամու կրակի տակ, ենթարկվեց կոտորուտի և ավերվեց։ Ան ու սարափ, մահ ու ավեր տարածող սելջուկյան հաջորդական այս արշավանքները, պատճառ եղան, որ կենդանի մնացած շատ մարդիկ, ամբողջ

⁸ Գ. Սըրլենգ, նույն տեղում, էջ 28։

⁹ P. de Hénaut, Manuel d'Histoire de l'Egypte, de Ménès à nos jours, Le Caire, 1923, p. 229.

ընտանիքներով և մեծ խմբերով, Հայաստանից հեռանալն դեպի հարևան ավելի ապահով երկրներ, ի թիվս որոնց մասն դեպի Սիրիա, Եգիպտոս և արաբական այլ երկրներ, բանի որ արաբներն ավելի լավ ընդունելություն էին ցույց տալիս, բան քրիստոնյա բյուզանդացիները: Սելջուկներն «ավերում էին իրենց քաղաքներն ու գյուղերը, իսկ բնակչությանը աշխատում էին ոչնչացնել, որ երկիրը զրկվի դիմադրական ուժից»¹⁰: Ալպոյաճյանը գտնում էր, որ «ԺԱ դարում, իսկապես հայ ցեղը զանգվածորեն դեպի արևմուտք կշարժվեք»¹¹:

Այս սելջուկյան արշավանքներից փախչող այս գաղթական հայերից էր, որ Բեդրը համալրում էր իր վստահելի անձնակազմը: Այս գաղթականները դեռ մեր էին ժամանում արաբական այդ երկրները, որով դեռ մաքուր հայեր էին լեզվով և դավանանքով, սակայն ի խնդիր գոյության պայքարի, տղամարդիկ զինվորագրվում էին Բեդրի բանակում: Բեդրը շատ խելացի, փորձված ու խորամանկ մարդ լինելուն, լավ գիտեր իր ազգակիցների արժանիքները, հատկապես մարտունակությունն ու վստահելիությունը, որով շահագործելով նրանց նյութական անձուկ վիճակը, վերցնում էր իր բանակում, կազմելով այսպես վստահելի տարրերից բաղկացած մի զորագունդ:

Արաբագետ Գ. Մըսրյանը գրում է, որ Բեդր Էլ-Ջեմալին խիստ բարյացակամ վերաբերում է ցույց տվել եգիպտահայ գաղութի հանդեպ, որովհետև նրա օրով բազմաթիվ հայկական վանքեր ու եկեղեցիներ են կառուցվել, անշուշտ քրիստոնյա հայ համայնքին համար: Այս ժամանակաշրջանում եգիպտահայերն ունեցել են բարձրագույն և բարձր կյանք¹²: Մաքրիզին գրում է, որ Էրբ Բեդրն եկել է Կահիրե, քաղաքն ունեցել է ավերակույտ: «Ուստի նա արտոնություն տվեց ասքարիներին, մելեհիներին, հայերին և շենք շինելու կարողություն ունեցողներին, որ Կահիրեում իրենց ուզած շենքը կառուցեն, օգտագործելով Մարի Ֆոստատում դատարկ մնացած այն տները, որոնց տները մեռած էին»¹³:

Այս հայերն այն գաղթականներն էին, որոնք մեր էին եկած հայրենիքից և զբաղվում էին այն ամեն ինչով, որ իրենց ձեռքից էր գալիս: Նրանց մեջ կային գյուղացիներ և քաղաքացիներ, վերնախավի և այլ դասակարգի պատկանողներ, առևտրականներ և արհեստավորներ, շինարարներ և նույնիսկ արվեստագետներ:

Ռուս հայտնի պատմաբան Բ. Ա. Դուրանը գրում է, որ Եգիպտոսն էլ գրավում էր հայերին, որոնք, ինչպես հայտնի էր, ԺԱ դարի վերջերին այդտեղ ունեին հայկական հայտնի գաղութ, վայելելով Բեդր Էլ-Ջեմալի հովանավորությունը: Էլ-Հաֆիզ խալիֆայի օրոք նրանք ունեին նույնիսկ իրենց պատրիարքը, որ որոշ ազդեցություն ուներ երկրի արքայի մոտ¹⁴: Լատին պատմաբան Եվսեբիոս Ռենդոլֆուրը, խոսելով Բեդրի մասին, գրում է ԺԸ դարի սկզբներին. «Իր բանակում մեծ թվով հայեր ուներ, և նրանց հնարավորությունները, ինչպես իր ազնվականներին, նա մեծապես օգտագործում

¹⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն (հեղինակային կոլեկտիվ), Առաջին մաս, Երևան, 1951, էջ 189:

¹¹ Ա. Ալպոյաճեան, Հայադատամբության տարածման շրջանակը, տես «Էջմիածին» ամսագիր, Երևան, 1947, մայիս-հունիս, էջ 23:

¹² Գ. Մըսրյան, նույն տեղում, էջ 29:

¹³ Նույն տեղում, էջ 29—30:

¹⁴ Բ. Դուրյան, նույն տեղում, էջ 303:

էր»¹⁵։ Պատմաբան Ն. Աղազարնը, գրելով հալազգի վեզիրի մասին, ասում է, որ խալիֆան Բեդրին շնորհել է Բանակների Իշխան (Էմիր Էլ-Ջուլուշ) տիտղոսը, նրան տալով երկրի քաղաքական և ֆինանսական բացարձակ և լրիվ իշխանությունը։ «Բեդրը, վաճառականությունն և արվեստները ծաղկեցնելու համար հազարավոր հայ գաղթականներ հատկապես Եգիպտոս բերել տվեց։ Բեդր Էլ-Ջեմալին աջակից գտնված է Եգիպտոսի մեջ հայ վաճառիկի և եկեղեցիների շինության և պահպանումին»¹⁶։ Հ. Թոփուզյանն այն միտքն է հայտնել, որ հայերի հոսանքը դեպի Եգիպտոս ուժգին թափ է ստացել Ժ և ԺԱ դարերում, փախչելով Միջին Ասիական քոչվորների արշավանքներից¹⁷։ Ֆրանսիացի ակադավոր պատմաբան և արաբագետ Գաստոն Վիետը գտնում է, որ այս շրջանում (ԺԱ դարում) Եգիպտոսի պաշտպանությունը վստահված է եղել հայերին¹⁸, ապա խոսում է այն մասին, որ Բեդրը ոչնչացնելուց հետո Քուֆամա ցեղի աֆրիկացիներին, թուրք և սևամորթ զորքերին, Կահիրեն ու բովանդակ երկիրը կառավարեց իր հայ զորականների միջոցով¹⁹։

Եվ իրոք հայերի հոսանքը դեպի Եգիպտոս մեծ բնույթ է ստանում հատկապես ֆաթիմյան խալիֆաների ժամանակ և մասնավորապես հալազգի այն վեզիրների օրով, 1074 թ. հետո, երբ այս վերջիններն արտոնում և մեծ դյուրություններ են տալիս իրենց ազգակիցներին գալու և հաստատվելու Եգիպտոսում։ Այս վերջինները տեսնելով իրենց հայրենիքի՝ Հայաստանի անապահով և ոչ-խաղաղ վիճակը, տնտեսական ոչ-բոքօր դրությունը, և փնտրելով այլ ապահով վայրեր, որտեղ կկարողանային ֆիզիկապես գոյությունը պահպանել և փախչել իրենց երկրում տիրող վատթար քաղաքական և տնտեսական կացությունից, անվերջ հոսանքներով թողնում ու փախչում էին Հայաստանից դեպի Եգիպտոս, Սիրիա և բազմաթիվ այլ երկրներ։ ԺԱ դարի վերջում Եգիպտահայ գաղութի թիվը հասել է շուրջ 30 հազարի, որոնք ունեցել են մոտ երեսուն քրիստոնյա հայկական վանքեր և եկեղեցիներ։ Ֆաթիմյանների օրով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերը 1075 թ. այցելել է Եգիպտոս և մեծ պատիվներով ընդունվել երկրի խալիֆայի կողմից։ Հայերի բազմացած լինելուն՝ Վկայասերն անհրաժեշտ է գտնում մի առաջնորդ նշանակել այդ գաղութի համար, որպեսզի նա առավել ևս կազմակերպի հայկական համայնքն և տիրություն անի օրից-օր անող ու բազմացող այդ գաղութին։ Վկայասերը տեսնելով հայկական գաղութի աճն և կարևորությունը, որպես առաջնորդ՝ եպիսկոպոս է ձեռնադրում իր եղբորորդուն՝ Գրիգորիսին, և ստեղծում Եգիպտոսի հայոց առաջնորդական Աթոռը, Կահիրեն լինելով աթոռանիստ քաղաք։ Աղազարն իր մի հոդվածում գտնում է, որ Եգիպտական կառավարությունը հայերի առաջնորդական այդ Աթոռը ճանաչում է նախապես որպես կաթո-

¹⁵ Eusebius Renaudotius, *Historia Alexandrinorum Jacobitarum*, Parisiis, MDCCXIII (1713), p. 460.

¹⁶ Նազարեթ Մ. Աղազարն, Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրա, Գահիրե, 1911, էջ 5։

¹⁷ Հ. Թոփուզյան, Հայ-Եգիպտական կապեր, տես «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, Երևան, 1959, հոկտեմբեր, թիվ 11, էջ 38։

¹⁸ Gaston Wiet, *L'Égypte musulmane de la conquête arabe à la conquête ottomane*, տեսնել Précis de l'Histoire d'Égypte. Le Caire, 1932, p. 173.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 187։

դիկոսական, իսկ ապա՝ որպես պատրիարքական Աթոռ²⁰։ Այդ օրվանից մինչև այսօր Եգիպտոսի կառավարությունն եգիպտահայերի առաջնորդությունը ճանաչում է որպես Պատրիարքություն, իսկ առաջնորդարանն էլ որպես պատրիարքարան (Բատրիքիյա էլ-Արման կամ Բատրիքախանա էլ-Արման՝ այսինքն Հայոց Պատրիարքություն կամ Հայոց Պատրիարքարան), տալով նրան որոշ ներքին իրավունքներ և առանձնաշնորհումներ։

ԺԱ—ԺԲ դարերի պատմիչ Մատթեոս Ուրհայեցին հետևյալն է գրում վերոհիշյալի մասին.

«Եւ էր թուականութեանս Հայոց ՇԻԳ. (1075 թ.), և ապա զկնի այսորիկ գնաց Տէր Գրիգորիս ի Կոստանդնուպօլիս և անդուստ ի Հոռմ. և եկեալ յԵգիպտոս՝ շրջեցաւ ընդ անապատսն ամենայն առաջին սրբոց հարցն և կատարեաց զամենայն փափաքումն սրտին իւրոյ. և հաստատեաց անդէն իւր զաթոռ հայրապետութեանն և կանգնեալ անդէն նորոգեաց զամենայն կարգ սուրբ եկեղեցւոյ. և բազում փառք և մեծութիւն ընկալաւ Տէր Գրիգորիս ի թագաւորէն Եգիպտոսի առաւել քան ի թագաւորէն Հոռոմոց։ Եւ բազում զօրք (մարդիկ է ուզում ասել—Ն. Տ. Մ.) ժողովեցան յԵգիպտոս իբրև երեսուն հազարաց. և Տէր Գրիգորիս զկնի ժամանակաց ձեռնարդեաց կաթողիկոս զՏէր Գրիգոր՝ զքուրորդին իւր՝ և ինքն եկեալ գայր յաշխարհն Հայոց, վասն զի դեռ ևս կենդանի կայր մայրն նորա»²¹։

Ապա խոսելով 1086 թվականի մասին Ուրհայեցին գրում է հետևյալը Եգիպտոսի հայոց կաթողիկոսության վերաբերյալ.

«Աստանոր սկիզբն եղև կատարելոյ տեպեան սրբոյն Սահակայ Պարթևի, զոր ասացն ջնջել ոսկեդիր կարգացն և գծագրել սևադեղ թանաքով. վասնզի ահա ի ժամանակս այսմիկ ի չորս բաժանեցաւ աթոռ սրբոյն Գրիգորի. զի ահա Տէր Վահրամ յԵգիպտոս, և Տէր Թէոդորոս ի Հոնին, և Տէր Բարսեղ ի թագաւորաբնակ քաղաքն Հայոց յԱնի, և Տէր Պողոս ի Մարաշ քաղաքն. և սոքա իւրաքանչիւր ոք առնէին ձեռնադրութիւնս և օծանէին եպիսկոպոսունս և տային օրհնութիւնս սուրբ ձիթոյն, և ի նոցանէ օրհնէին քահանայք, և լինէր պատարագ և մկրտութիւն և պսակն կուսանաց։ Եւ էր այս ամենայն սուգ մեծ ի վերայ Եկեղեցւոյն Աստուծոյ, վասն զի մի փառախան ոշխարաց ընդ չորս հոտապետութիւնս բաժանեցաւ, և գայլք եղեն պահապանք հօտին Քրիստոսի»²²։

Եւ մի քիչ հետո Ուրհայեցին գրում է Եգիպտոսում Հայկական կաթողիկոսական երկու Աթոռների մասին այսպես.

«Յայսմ ժամանակիս եղև ազգիս Հայոց կաթողիկոս վեց, երկու յԵգիպտոս, և չորս յամենայն աշխարհս Հայոց, որպէս յառաջն ասացաք»²³։

Պատմական բուն Հայաստանից դուրս, հայկական գաղթաշխարհի ոչ մի երկրում, չի պատահել, որ բազմադարյան իր պատմության ընթացքում Հայ եկեղեցին երկու առանձին կաթողիկոսներ ունենա։ Եվ ահա Ուրհայեցին այս տողերով մի առեղծված է առաջ քաշում։ Կարծում ենք, որ դրանք իսկականում կաթողիկոսական Աթոռներ չէին, որովհետև դրանց ոչ կարիքը կար, և ոչ էլ անհրաժեշտությունն այդ գաղություն։ Հատկապես որ մյուս հայ

²⁰ Ն. Մ. Աղազարս, Դարերու գերեզմանը (Ակնարկ մը Եգիպտոսի պատմութեան վրայ), տեսնել Սուրէն Պարթևեանի «Եգիպտահայ տարեցոյցը», Բ. տարի, Գահիրէ, 1915, էջ 34։

²¹ Մատթեոս Ուրհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 211։

²² Նույն տեղում, էջ 229—230։

²³ Նույն տեղում, էջ 231,

պատմիչները չեն նշում այդ մասին: Ենթադրվում է, որ դրանք պարզապես առաջնորդական երկու Աթոռներ էին, որոնք արաբական իշխանության կողմից ճանաչվում էին որպես պատրիարքական Աթոռներ: Արաբներն երբ գրավեցին Եգիպտոսը, Աղեքսանդրիայում շատ վաղուց գոյություն ուներ ղպտի եկեղեցու պատրիարքական Աթոռը: Մահմեդական արաբները չհասկանալով առաջնորդական և պատրիարքական Աթոռների տարբերությունը, հայերի առաջնորդին էլ ընդունում էին որպես պատրիարք, ինչպես Եգիպտոսի բնիկ տարրի՝ ղպտիների կրոնապետին:

Սակայն ինչո՞ւ հայերը պիտի ունենային երկու առաջնորդ: Ըստ հավանաբար Միջնադարում Եգիպտոսի հայկական գաղութի անման և մեծացման պատճառով հայերը կարիք են զգացել երկու առաջնորդի (մին Կահիրեում, իսկ մյուսն էլ Աղեքսանդրիայում կամ Վերին Եգիպտոսում), և կամ մի առաջնորդի և մի հատ էլ առաջնորդական փոխանորդի, ինչպիսին է պարագան ներկայիս այդ նույն երկրում:

Գարտաշյանը տալիս է եգիպտահայերի առաջնորդների ցուցակը²⁴, որից վերցնում ենք առաջին երեքը, որոնք թվականի տեսակետից համընկնում են մեր ուսումնասիրության ժամանակաշրջանին, այսինքն ԺԱ.—ԺԲ դարերին:

- | | |
|--------------------------|-----------|
| 1. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս | 1084 թվին |
| 2. Անաստաս Արքեպիսկոպոս | 1095 թվին |
| 3. Անանիա Եպիսկոպոս | 1140 թվին |

Ըստ պարզ է, որ վերոհիշյալ երկու դարերում եգիպտահայերն ունեցել են ոչ միայն երեք առաջնորդ, այլ և շատ ավելի, սակայն դժբախտաբար պատմական ստույգ տվյալներ չեն պահպանվել նրանց մասին, և ոչ իսկ նրանց անունները: Սակայն այն փաստը միայն, որ աղբյուրները մեզ տալիս են երկու արքեպիսկոպոսի և մի եպիսկոպոսի անունները, սա ցույց է տալիս, որ գոնե ԺԱ դարի 80-ական թվականներից մինչև ԺԲ դարի 40-ական թվականները Կահիրեում հայկական գաղթօջախը հասել է այնպիսի բարգավաճ աստիճանի և կարևորության, որ կարիք է զգացվել ունենալու եպիսկոպոսական աստիճան ունեցող հոգևոր ղեկավարների: Ինչպես նշվեց վերևում, ամենայն հավանականությամբ, վերոհիշյալ երեք եպիսկոպոսներից բացի, ԺԱ.—ԺԲ դարերում, գաղթօջախն ունեցել է այլ առաջնորդներ և առաջնորդական փոխանորդներ ևս, շատ հավանաբար վարդապետի կամ քահանայի աստիճանով, որոնց մասին դժբախտաբար լուրս են սկզբնաղբյուրները:

Այժմ տեսնենք, թե պատմական աղբյուրների ու արդի գրականության մեջ ի՞նչ հիշատակություններ կան այդ ժամանակաշրջանի եգիպտահայոց առաջնորդների մասին:

Աղազարմը գրում է, որ ԺԱ դարի վերջերին Գրիգոր Վկայաւեր կաթողիկոսն այցելելով Եգիպտոս հատուկ եպիսկոպոս է ձեռնադրել նրանց համար²⁵: Եգիպտոսի հայագի վեգիր Բեդրը կառավարել է երկիրը 1074—1094 թթ.: Ալիշանը գտնում է, որ Վկայաւերն Եգիպտոս է այցելել 1075 թ. և իր քեռորդուն՝ Գրիգորին եպիսկոպոս ձեռնադրել եգիպտահայերի համար 1076 թ.²⁶:

²⁴ Արտաշես Գարտաշեան, Նիսիեր Եգիպտոսի հայոց պատմութեան համար, Գահիրե, 1943, էջ 175:

²⁵ Ն. Աղազարմ, Նոթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրայ, Գահիրե, 1911, էջ 4:

²⁶ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իր, Վենետիկ, 1873, էջ 502:

Նույն գրքում, մի այլ տեղում, հեղինակը գրում է, որ Վկայասերը նույն անձին՝ այժմ հունական Գրիգորիս անունով, Եգիպտոսի և Պաղեստինի հայերի առաջնորդ է նշանակել արքեպիսկոպոսի աստիճանով, «զոր ոմանք և՛ պատրիարք, և՛ կաթողիկոս կանվանեն»²⁷: Իսկ մի քանի էջ հետո Ալիշանը հիշատակում է Աղեքսանդրիայի դպտի պատրիարք Կյուրեղի 1086 թ. գումարած ժողովի մասին, որտեղ քննարկվել է հայերի և դպտիկների միջև եղած վեճերը դադարեցնելու հարցը: Այս ժողովին մասնակցել է հայերի առաջնորդ Գրիգորիս արքեպիսկոպոսը²⁸:

Անգլիացի հեղինակ Բաթլըրը՝ Աբու Սալիհի ձեռագրի անգլերեն թարգմանված գրքի տողատակի մի ծանոթագրության մեջ գրում է, որ Եգիպտոսի հայերի առաջին «պատրիարքը կամ կաթողիկոսը» եղել է Գրիգորիսը, որ ԺԱ դարի վերջերին ձեռնադրվել է Աղեքսանդրիայում, իր քեռու՝ Գրիգոր Բ կաթողիկոսի կողմից²⁹: Անաչանը հիշում է Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Գրիգորիս եպիսկոպոսին (հորեղբայրը Ներսես Շնորհալու), որին կաթողիկոս է օծել իր քեռին՝ Գրիգոր Վկայասերը 1074 թ.: Առաջնորդ Գրիգորիսը հանդիսացել է իր ժամանակի հայտնի մտավորականներից մեկը: 1110 թ. Եգիպտոսում թարգմանել է Ոնոփրիոսի Վարքը և Վկայասերի ու Կիրակոսի հետ կարգավորել է ժառանգը³⁰:

ԺԷ—ԺԸ դդ. լատին պատմաբան Եվսեբիոս Ռենոդիոսը Աղեքսանդրիայի Հակոբիկյան պատրիարքների պատմության իր գրքում գրում է, որ 1117 թ. Կահիրեի դպտի Սանհուտոս եպիսկոպոսի հուղարկավորության մասնակցել է նաև «Գրիգորիս հայոց պատրիարքը»³¹: ԺԲ դարի պատմիչ Սամվել Անեցին, խոսելով 1082 թ. մասին, Գրիգորիսին կաթողիկոս է դարձրել այսպես. «Ի ՇԼԱ թուին ... Ի Դ (4) բաժանեցաւ հայոց կաթողիկոսութիւն ... տէր Գրիգորիս յԵգիպտոս...»³²: Իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին էլ, ինչպես գրեցինք նախորդ էջերում, նշում է, որ 1075 թ. Վկայասերը զավիս է Եգիպտոս և քրոջ որդուն՝ Տեր Գրիգորիսին ձեռնադրում կաթողիկոս:

Վերոհիշյալից երևում է, որ Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի (1066—1105 թթ.) քրոջ որդին՝ Գրիգորիս արքեպիսկոպոսը Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ (ոմանք պատրիարք և ուրիշներ էլ կաթողիկոս են անվանում—Ն. Տ. Մ.) է ընտրվել շատ հավանաբար 1075 թ. և այդ պաշտոնի վրա է մնացել գոնե մինչև 1117 թ., եթե ոչ ավելի, ուրեմն 42 տարուց ավելի մի ժամանակաշրջան:

Պատմական աղբյուրները նշում են, որ Բեդրի հետ Եգիպտոս է ժամանել մի հայ հոգևորական արդյոք նա Գրիգորի՝սն է եղած, թե ոչ մի այլ անձ: Պարզ չէ: Աղբյուրները լուր են այս մասին: Մաքրիզին սակայն տալիս է մի այլ տեղեկություն Գրիգորիսի մասին: Այս վերջնույս եղբայրը՝ Վահրամ Պահլավունին հետագայում դառնում է Եգիպտոսի վեգիր (1135—1137 թթ.): Սրա մրցակից Ռադվան Բին Վալախշին երբ բռնագրավում է

²⁷ Նույն տեղում, էջ 162:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 169:

²⁹ The Churches and monasteries of Egypt and some neighbouring countries, attributed to Abu Salih, the Armenian, Oxford, 1895, p. 3.

³⁰ Հ. Անաչան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Ա, Երևան, 1942, էջ 555:

³¹ Eusebius Renaudotius, Historia Patriarchorum..., p. 491.

³² Սամուել քահանայի Անեցու, Հաւաքումը ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 118:

վեզիրության պաշտոնն և Վահրամ ստիպված փախչում է Վերին Եգիպտոս, մոլեռանդ ամբոխը սրբապղծելով Կահիրեում թաղված Գրիգորիս Արքեպիսկոպոսի գերեզմանը քարոքանդ է անում այն⁸³:

Եգիպտահայերի առաջնորդական ցուցակի երկրորդ անձը, որ հիշում է Գարուշեանը, դա Անաստաս արքեպիսկոպոսն է 1095 թվին: Ցավոք սրտի մեր ձևերի տակ եղած աղբյուրներից և ոչ մեկը չի հիշում այս անունով մի անձնավորություն, որպես առաջնորդ: Ավելին, ինչպես վերևում գրեցինք, առաջին առաջնորդ Գրիգորիսի գործունեությունը Եգիպտոսում ընդգրկում է շուրջ 1075—1117 թթ. ժամանակաշրջանը, որով 1095 թվականին չէր կարող մի ուրիշ առաջնորդ լինել հայերի համար: Գրիգորիսի նքատավարն եղել է երկրի մայրաքաղաք՝ Կահիրեն, որտեղ նա գործել, մահացել և թաղվել է: Ծայրահեղ դեպքում, եթե նույնիսկ 1095 թ. իրոք Եգիպտոսում եղել է ոմն Անաստաս արքեպիսկոպոս, ապա մենք հավանաբար նրան որոնելու Կահիրեից դուրս մի այլ քաղաքում, ասենք Աղեքսանդրիայում, Թեբեում, Իֆֆիսում և այլն, որտեղ պետք է լինեին բավականին հոծ հայկական համայնքներ: Որով Անաստասի անունը մենք դնում ենք առաջնորդական ցուցակում պայմանական կերպով:

Սրանից ավելի հետաքրքիր մի այլ հարց կա, որ պատկանում է նույն ժամանակաշրջանին, և որ արտահայտիչն է այդ խառն և դժբախտ ժամանակների: Մատթեոս Ուոհայեցին գտնում է, որ Գրիգորիս Բ Վկայաների ժամանակ հայերն ունեին չորս կաթողիկոս՝ Վահրամ Եգիպտոսում, Թեոդորոս Հոնիում, Բարսեղ և Պողոսը Մաբաշում⁸⁴: Սամվել Անեցին 1082 թ. ընթացքում հիշում է հինգ կաթողիկոսի անունները, այսպես «Տէր Վահրամ, Տէր Գրիգորիս յԵգիպտոս» և մնացեալ երեքը՝ Բարսեղ, Պողոս և Թորոս կաթողիկոսները⁸⁵: Օրմանյան ավելի մանրամասն խոսելով իրական այս թնջուկի մասին, թվում է ո՛չ ավելի և ո՛չ պակաս հալազգի ութ կաթողիկոսներ, որոնք միևնույն ժամանակ գործել են Հայաստան աշխարհի և հայ սփյուռքի զանազան մասերում⁸⁶, ԺԱ դարի վերջերին: Վերևում հիշվածներից բացի նշում է նաև Գևորգը Տարոնում, Ստեփանոսը՝ Աղվանքում և մի անանուն կաթողիկոս ևս Աղթամարում:

Այս բոլորը թվարկելու նպատակն եղել է այն, որ ցանկացել ենք ճշտել Ուոհայեցու այս հաշիվը. «Յալսն ժամանակսիս եղև ազգիս հայոց կաթողիկոս վեց, երկու յԵգիպտոս, և չորս յամենայն աշխարհս հայոց, որպես յառաջն ասացաք»⁸⁷: Եգիպտոսում գտնվող երկու եպիսկոպոսներն են Գրիգոր Բ Վկայաներն և Գրիգորիս արքեպիսկոպոսը (ըստ ոմանց պատրիարք և ըստ այլոց կաթողիկոս): Անեցին նշում է «Վահրամ և Գրիգորիս», ինչպես տեսանք քիչ վերևում: Վահրամն ու Գրիգոր Վկայաները նույն անձերն են: Այս մասին պարզորոշ կերպով խոսում է Գանձակեցին այսպես. «Ապա աշխարհս հայոց ժողովեալ ի մի վայր, կացուցանեն յԱթոռն հայրապետական զտէր Վահրամ, զոր անուանեցին Գրիգորիս, զորդին Գրիգորի Մագիստրոսի, ի քաղաքէն Բջնու», զթոռն Վասակայ մարտիրոսի, զայր իմաստուն և առաքինի»⁸⁸:

⁸³ Գ. Մըսրեան, Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մէջ, Գահիրէ, 1947, էջ 67:

⁸⁴ Մատթեոս Ուոհայեցի, նույն տեղում, էջ 229:

⁸⁵ Սամուէլ Անեցի, նույն տեղում, էջ 118:

⁸⁶ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, հատոր Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 1311—2:

⁸⁷ Մատթեոս Ուոհայեցի, նույն տեղում, էջ 229:

⁸⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 95:

Այս կետը վերջացնելուց առաջ պետք է նշել մի հանգամանք ևս, որ նույն ժամանակում գործող և գոյություն ունեցող եկեղեցական իշխանավորները, որոնց ոմանց կողմից նույնիսկ կրել են կաթողիկոսի աստիճանը, եղել են աթոռակից կամ հակաթոռ անձեր: Այսպես, Սարգիս (1076—7), Թեոդորոս (1077—90) և Պողոս (1085—9) կաթողիկոսներն եղել են հակաթոռ, իսկ Գևորգ (1069—72) և Բարսեղ (1085—1105) կաթողիկոսներն եղել են աթոռակից: Նույնիսկ այս վերջինը՝ Բարսեղ Ա Անեցին ամենայն հայոց իսկական կաթողիկոսի՝ Գրիգոր Բ Վկայասերի վախճանումից հետո ընտրվել է պաշտոնական կաթողիկոս և զահակալել 1105—1113 թթ.³⁹:

Եվսերիոս Ռենդիտում իր արժեքավոր լատիներեն գրքում, 505-րդ էջում, խոսում է վերոհիշյալ Գրիգորիս արքեպիսկոպոսի (Վահրամ Պահլավունու եղբոր) մասին, իսկ 509-րդ էջում խոսում է մի այլ Գրիգոր պատրիարքի վերաբերյալ, որի մասին ունի հետևյալ դարձվածքը. «Եզիպտոսում մնում **միս Գրիգորի** (ընդգծումը մերն է—Ն. Տ. Մ.) մահից յետոյ, երբ Վահրամ (Պահլավունի վեզիրը—Ն. Տ. Մ.) եղբոր (Վասակ Պահլավունի, Թերեի կառավարիչ—Ն. Տ. Մ.) քոյ եկած էր, ընտրեցին Ամանիան, որ սպանուեց բազմաթի հալ վանականների հետ, երբ Ռոդովան (Վահրամ Պահլավունու հաջորդող Եզիպտոսի ղեկավարը) գրաւեց վեզիրի պաշտօնը»⁴⁰:

Վահրամ Պահլավունին վեզիրի իր պաշտոնից հրաժարվեց 1137 թ. և իրեն հաջորդեց Ռիդվան (=Ռոդովան): Ըստ Ռենդիտոսի այս **«միս Գրիգոր»** եպիսկոպոսը պետք է մահացած լիներ 1137 թվականից առաջ: Որով մեզ թվում է, թե այս Գրիգորը չէր կարող նախորդ Գրիգորիս Արքեպս. լինել, քանի որ գրեթե անհավանական էր 1075-ին եզիպտահայերի առաջնորդ նշանակված և եպիսկոպոս ձեռնադրված անձնավորությունը պաշտոնավարել շուրջ 62 տարի, որպես եպիսկոպոս: Անցյալում եպիսկոպոս էին ձեռնադրում, երբ ենթական դառնում էր հասուն մարդ, նվազագույնը 35—40 տարեկանին, շատ անգամ նույնիսկ շատ ավելի տարեցներին: Որով մենք հակված ենք մտածելու մի ուրիշ Գրիգոր եպիսկոպոսի մասին, որ եզիպտահայոց առաջնորդ է եղել և որ հաջորդել է անշուշտ նախորդ Գրիգորիս Արքեպս. Պահլավունուն:

Ցավոք սրտի պատմական աղբյուրները չեն տալիս այլ մանրամասնություններ, որպեսզի կարողանայինք նշտել այս պարագան: Ընդհակառակը, աղբյուրների պակասի հետևանքով, որոշ շփոթություն է առաջացել մի քանի պատմաբանների և բանասերների մոտ, անշուշտ ավելի բարդացնելով տվյալ հարցի բարվոք լուծումը: Այսպես օրինակի համար Ղ. Ալիշանը գտնում է, որ Գրիգոր Պահլավունուց հետո նրան է հաջորդել Ամանիա եպիսկոպոսն որպես առաջնորդ⁴¹: Ամանիան առաջնորդ է եղել 1137 թ., որով Գրիգորիսի առաջնորդությունը 1075 թվականից թերել և հասցնել մինչև 1137 թ., այսինքն 62 տարի, դա արդեն անբնական և անհավանական է տրամաբանորեն, քանի որ մի զառամյալ ծերունի՝ 90—100 տարեկան հասակով չէր կարող առաջնորդի պատասխանատու պաշտոնը վարել:

Եզիպտահայոց առաջնորդների ցուցակում, ժամանակագրական կարգով, գալիս է Ամանիա եպիսկոպոսը, որին «արքեպիսկոպոս կամ պատ-

³⁹ Տես Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Ռիանդանոցի հայոց, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 277:

⁴⁰ Eusebius Renaudotius, Historia Patriarcharum..., pp. 505 et 509.

⁴¹ Ղևոնդ Ալիշան, Ծմորհալի և պարագայ իր, Վենետիկ, 1878, էջ 165:

րիարք» աստիճանն է տալիս Աճառյանը»⁴², գրելով, որ հա հաջորդել է եգիպտահայ առաջին պատրիարքին՝ Գրիգորին (պետք է լինի երկրորդ Գրիգորը—Ն. Տ. Մ.) և նստել Զահիր կամ Զահիրառ կոչվող վարդապետական հայկական վանքում: 1137 թ. հայերի դեմ ապստամբություն ծագած լինելով արաբները գրավել են հայոց վանքը, սպանել բոլոր հոգևորականներին, որոնց թվում նաև Անանիա եպիսկոպոսին: Գարուշյանն Անանիային տեղադրում է 1140 թվականին, իսկ Աճառյանը՝ 1137-ին: Այս վերջնուն թվականն ավելի ճշգրիտ է, որովհետև լինելով, որ Եգիպտոսի 1135—37 թթ. հայազգի վեզիր Վահրամ Պահլավունու 1137 թ. կահիրեից Վերին Եգիպտոս փախուստից հետո նոր վեզիրը հալածանք սկսեց հայերի դեմ և ապստամբ արաբները հարձակվելով Զահիրառի հայոց վանքի վրա լուրեցին այն, սպանելով Անանիա պատրիարքին և բոլոր հոգևորականներին: Նույն փաստի մասին խոսում է նաև Ալիշանը⁴³:

Անանիայից հետո եկող եգիպտահայոց առաջնորդի անունը դժբախտաբար չեն տալիս աղբյուրները: Ալիշանը գրում է, որ «այս առեղծիք հայոց եպիսկոպոսին՝ գոր հա (Աբու Սալիհ պատմիչը—Ն. Տ. Մ.) պատրիարք կոչե, հայտնի չէ անունը, անկե առաջ մեզ ծանոթ եպիսկոպոսն է Անանիա, 30 տարի առաջ վախճանած»⁴⁴: Բարեբախտաբար բավականին մանրամասն տեղեկություններ է մեզ հասել այս պատրիարքի մասին. որ համդիսացել է ֆաթիմյան շրջանի եգիպտահայոց վերջին առաջնորդը:

Տեղեկություն տվող պատմիչն արաբերեն գրող հայազգի ժամանակակից և ակնապետ Աբու Սալիհն է, որ շատ արժեքավոր մանրամասնություններ է տալիս այս պատրիարքի, ԺԱ—ԺԵ դդ. եգիպտահայ վեզիրների, հայոց եկեղեցիների և վանքերի մասին: Նա գրում է, որ այս պատրիարքը նախապես եղել է Խոֆիի⁴⁵ եպիսկոպոսը, որտեղ հայերն ունեին Ս. Գևորգ անունով մի եկեղեցի և անկասկած հայկական մի հոծ համայնք: Կահիրեից բավական հեռու լինելուն, երևի արաբ ապստամբները ձեռք չեն բարձրացրել այս եպիսկոպոսի վրա, որով նա կենդանի է մնացել: Անանիայի սպանությունից հետո, Էլ-Հաֆիզ (1131—1149) խալիֆայի օրով, խորամանկություն գործարդելով և կաշառք տալով նա դարձավ եգիպտահայերի պատրիարքը: Հետագայում նա այնքան մտերմացավ օրվա խալիֆային, որ այս վերջինս արտոնեց նրան արքայական իր պալատը գլխի շաքարվա մեջ երեք օր, երկուշաբթի, հինգշաբթի և ուրբաթ, ինչպես նաև տոնակական ալլոթերին, խալիֆային պատմելու համար ամեն ինչի մասին: Երևում է, որ հայոց պատրիարքը բազմակողմանի զարգացում ունեցող մարդ է եղել: Նա դարձել էր մի տեսակ խալիֆայի անպաշտոն խորհրդատուն: Աբու Սալիհը գրում է, որ հայոց այս պատրիարքը, Զմրուխտի պալատում Էլ-Հաֆիզին պատմում էր անցյալի պատերազմների, երևելի մարտկանց կենսագրության, նախկին արքաների տնային գործերի, պատմության և այլ գյուրերի մասին: Պարզ է, որ խալիֆան հալերեն չգիտեր: Պատրիարքը

⁴² Լ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Ա, Երևան 1942, Էջ 153:

⁴³ Վ. Ալիշան, Օմորհայի և պարագայ իր, Վենետիկ, 1873, Էջ 165: Բնագրի խոսքը:

⁴⁴ Ապուսանի հայ, Պատմություն եկեղեցեաց և վանքերից Եգիպտոսի, Վենետիկ, 1895, էջ 19:

⁴⁵ Կոֆայիս կոչվում է Արֆիի, մի անձան, գյուղ, որ գտնվում է Կահիրեի հարավային կողմը, Նեղոս գետի արևելյան ափին: Ժամանակին ֆաթիմյան շրջանին դա եղել է մի մեծ ավան, Խոֆիի անունով, որին հույները Ափրոդիտոպոլիս են կոչել:

քը պետք է լավ արարելեն իմացած լինեն, որպեսզի կարողանար անձամբ շփույթ ունենալ Էլ-Հաֆիզի և նրա պալատականների հետ, որոնք հարգում էին հայոց պատրիարքին: Գրքի մեջ չկան միայնակ մատյաններ:

Հայազգի պատմիչը գրում է, որ պատրիարքին պալատ կատարած կանոնավոր այցելությունները շարունակվեցին մինչև Էլ-Հաֆիզի մահը, որ տեղի ունեցավ Հիջրայի 544 թվականի Ջումադայի երկրորդ ամիսը (1149 թ.): Այս պատրիարքը դեռ շատ երկար հովվել է իր հոտը, և իբր հետևանք եզրիպտոսի քաղաքական շփոթություններին, և հատկապես ֆաթիմյան հարստության անկման (1171 թ.) ուղղագրերի և քրդերի կողմից հայերին պատճառված մեծ սպերներին ու հալածանքներին, որոնք տեղի ունեցան Հիջրայի 564 թվականի Ռաբիի երկրորդ ամսում (1168—9 թթ.), պատրիարքն իր հետ առնելով հայերեն կրոնական 75 ձեռագրերի իր հավաքածուն, իր հետևորդներով 1172 թ. Կահիրեից մեկնել է Պաղեստին, վերջնականապես հաստատվելով Երուսաղեմում: Կահիրեից մեկնելուց առաջ նա իրեն փոխադրող է հշանակել մի քահանայի, որպեսզի իր որդու հետ որպես նորից ստեղծված Կահիրեի հայոց Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցում⁴⁶ պատարագ մատուցեր և ծխակատարություններ կատարեր տեղի հոսքացած հայ գաղթօջախի համար: Պատմիչը գրում է, որ եզրիպտահայոց այս պատրիարքը հետագայում Երուսաղեմ քաղաքից դուրս մի վանք է կառուցել Լուվե և մեջն էլ մի եկեղեցի Ս. Սարգիս անունով, որտեղ նա ունեցել է քման վանականներ և այնտեղ ապրել մինչև իր կյանքի վերջը: Ապում է, որ նա ապրել է մինչև խոր ծերությունն և մահացել շուրջ 80 տարեկան հասակում: Բոլոր այս մանրամասն տեղեկությունները մեզ հարթում է ժամանակակից պատմիչ Աբու Մալիհը, իր գրած արաբերեն գրքում: Այս վերջինիս գրածներն անգլերենի է թարգմանել Էվեթս⁴⁷, իսկ հայերենի՝ Ղ. Ալի-Հանն⁴⁸ և Գ. Մըքրլանը⁴⁹: Սրանցից բացի այս պատրիարքի վրա շատ և քիչ չափով կանգ են առել Եվսեբիոս Ռենոդիոսը⁵⁰, Հ. Սուֆյանը⁵¹ և այլ բազմաթիվ հայ և օտարազգի պատմաբաններ և բանասերներ:

Այլևս կարիք չկա ավելի երկար համեմատել այս պատրիարքի անձնավորության վրա, ակնայն հարկավոր է տալ Աբու Մալիհ պատմիչի այն 23 տողերը, որոնք չեն թարգմանված ցարդ ոչ անգլերենի, և ոչ էլ հայերենի: Այս 23 տողի պարունակությունը վերաբերում է հենց նույն ինքն այս անունով պատրիարքին, իրի մասին խոսվեց վերևում: Գրքի մեջ չկան միայնակ մատյաններ:

Աբու Մալիհի արաբերեն ձեռագրի պահպանված միակ օրինակը գերկայիս գտնվում է Փարիզի Ազգային մատենադարանում 307 համարի տակ: Դրա 36 թերթի վերջին տողից, ներառյալ ամբողջ 40 թերթը, մինչև 46 թերթի հինգերորդը չի թարգմանված արաբերենից այլ լեզվի: Հակառակ իրողությանը մարդկանց վերապահության, մենք գտնում ենք, որ պատմության

46 Հայկական այս եկեղեցին գտնվում էր Հարիթ Է-Ջուեյա թաղամասում գտնվող Ահմեդ Տիրամոր անվան նվիրված դպրոցների եկեղեցու երկրորդ հարկում:

47 B. T. A. Evetts, The Churches & Monasteries..., pp. 3—7.

48 Ապուսադ հայ, Պատմություն եկեղեցեաց և վանքոցից Եգիպտոսի, Վեներտիկ 1895, էջ 21—29:

49 Գրքի 48, Գ. Մըքրլան, Արաբադարձակի Եգիպտոսի մեջ, Կահիրե, 1947, էջ 152—4:

50 Eusebius Renaudotius, Historia Patriarcharum Alexandrinorum Jacobitarum, Paris, MDCCLXXXIII (1713), pp. 505—509.

51 Հ. Սուֆյան, Եգիպտոսի հայ մամուլներն ու իշխանները ֆաթիմյան շրջանին, Գալիլիե, 1929, 73—80:

համար անհրաժեշտ է թարգմանել վերոհիշյալ 23 տողերը, որոնք կարող են առավել ևս լուսարսանել տվյալ ժամանակաշրջանի եգիպտահայ գաղութի մթոն մնացած պատմության որոշ խնդիրները:

Ահա այս պարբերությունը.

(այս պարբերության առաջին մասը չի տրվելու այստեղ որոշ համ-գամնքների պատճառով)

«..... Նա (խալիֆան—Ն. Տ. Մ.) նրա (պատրիարքին—Ն. Տ. Մ.) մոտ ուղարկեց մի հայտնի պրոֆետը (բժիշկ—Ն. Տ. Մ.) իրեն ծառայողներից, որին նա վստահել էր փողի գանձերը, և նա (բժիշկը—Ն. Տ. Մ.) արժա-նահավատ (մարդ—Ն. Տ. Մ.) էր բացահայտելու նրան (խալիֆային—Ն. Տ. Մ.) այդ (պարագան—Ն. Տ. Մ.): Նա չէր կարող (այդ անելուց—Ն. Տ. Մ.) խուսափել: Նա (բժիշկը —Ն. Տ. Մ.) նրան (խալիֆային—Ն. Տ. Մ.) հայտնեց այս պարագայի մասին և վերացվեց կասկածանքը, և բացահայտ-վեց նրա (պատրիարքի—Ն. Տ. Մ.) անմեղությունը, և այն, ինչ որ խոս-վում էր նրա մասին, սուտ էր»: (Այս խոսակցությունը տեղի ունեցավ Սիրիա (այսինքն Երուսաղեմ—Ն. Տ. Մ.) գնալուց և այնտեղ իր մահկանացուն կնքելուց հետո... և այլն)⁵²:

Իթֆիհի այս անանուն եպիսկոպոսը եգիպտահայերի առաջնորդ ըն-տրովեց դպտիների Գաբրիել Բ պատրիարքի (1131—45 թթ.) օրով, ինչ-պես վկայում է Աբու Սալիհ, և նախորդ առաջնորդ Անանիա եպիսկոպոսի մահից (1137 թ.) հետո անկասկած, որով նրա առաջնորդության սկիզբ պետք է լինի 1137 և 1145 թվականների միջև: Որով նա եգիպտահայերի առաջնորդ է եղել շուրջ 27—35 տարի, որից հետո նա Երուսաղեմ է մեկ-նել և վախճանվել այնտեղ:

Վերոհիշյալից պարզվում է, որ ԺԱ—ԺԲ դարերի համար մենք կարող ենք վերականգնել եգիպտահայոց առաջնորդների ցուցակը հետևյալ ձևով.

Ա. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս	1076—1117
Բ. Անաստաս Արքեպիսկոպոս	1095— . . .
Գ. Գրիգոր Եպիսկոպոս	
Դ. Անանիա Եպիսկոպոս	+1137
Ե. (Իթֆիհի) Եպիսկոպոս	1137/45—1172:

Բնեղծվ թվականները վերոհիշյալ հինգ եպիսկոպոս-արքեպիսկոպոս-ների, տեսնում ենք, որ ֆաթիմյան շրջանի երկրորդ հարյուրամյակում, երբ ծագումով հայազգի վեզիրներն իրենց ձեռքն էին վերցրել Եգիպտոսի ղեկավարման պատասխանատու և դժվարին պաշտոնը, որպես գլխավոր վեզիր (վարչապետ, նախարարապետ), եգիպտահայ գաղութն այնքան աճեց ու բազմացավ, որ անհրաժեշտ կարիքն զգացվեց ունենալու գաղթավայրի ղեկավար առաջնորդներ, եպիսկոպոսի բարձրագույն աստիճանով: Այս անձնավորությունները, թեպետև հոգևոր ղեկավարներ և իշխանավորներ էին, սակայն միևնույն ժամանակ հայկական գաղթավայրն ու նրա շահերը

⁵² Պատմություն Էլ-Շեյխ Ապու Սալիհ Էլ-Ալմանիի, որ պարունակում է մի տեղեկագիր Եգիպտոսի նահանգների և աստների մասին (արաբերեն ձեռագիր բնագրից) թ.թ. 3Բ—4Բ: Այս մասին տեսնել նաև մեր հոդվածը «ԺԲ—ԺԳ դարերի հայազգի պատմիչ Աբու Սալիհը և նրա անհայտ երկու էջերը», «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1969, թիվ 3, էջ 191—204:



ԽԱՉԲԱՐ 981 թ.



ԽԱՉԲԱՐ 981 թ.



ԽԱՉԲԱՐ ԹՎ. ԱՆՀԱՅՏ

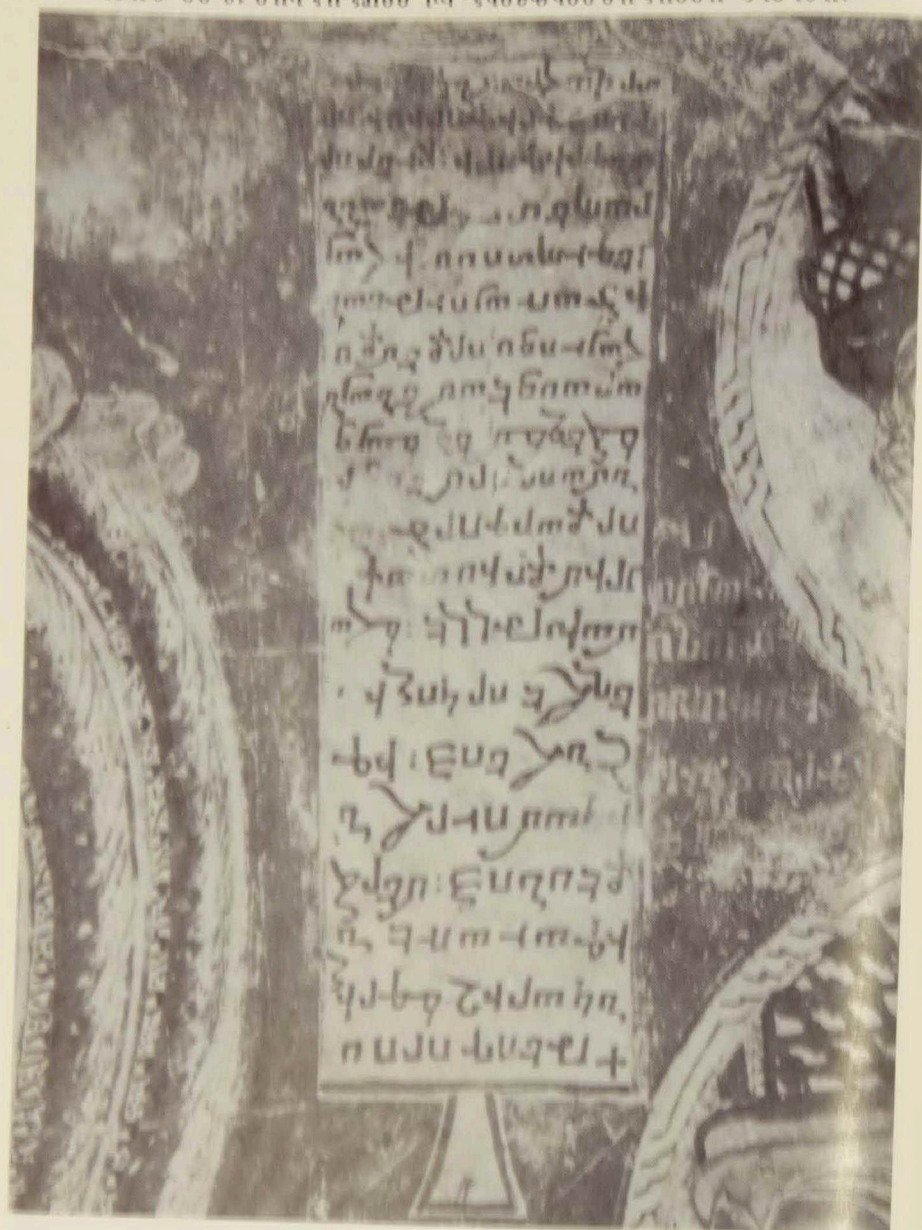


ԽԱՉԲԱՐ 17 ՐԴ ԴԱՐ



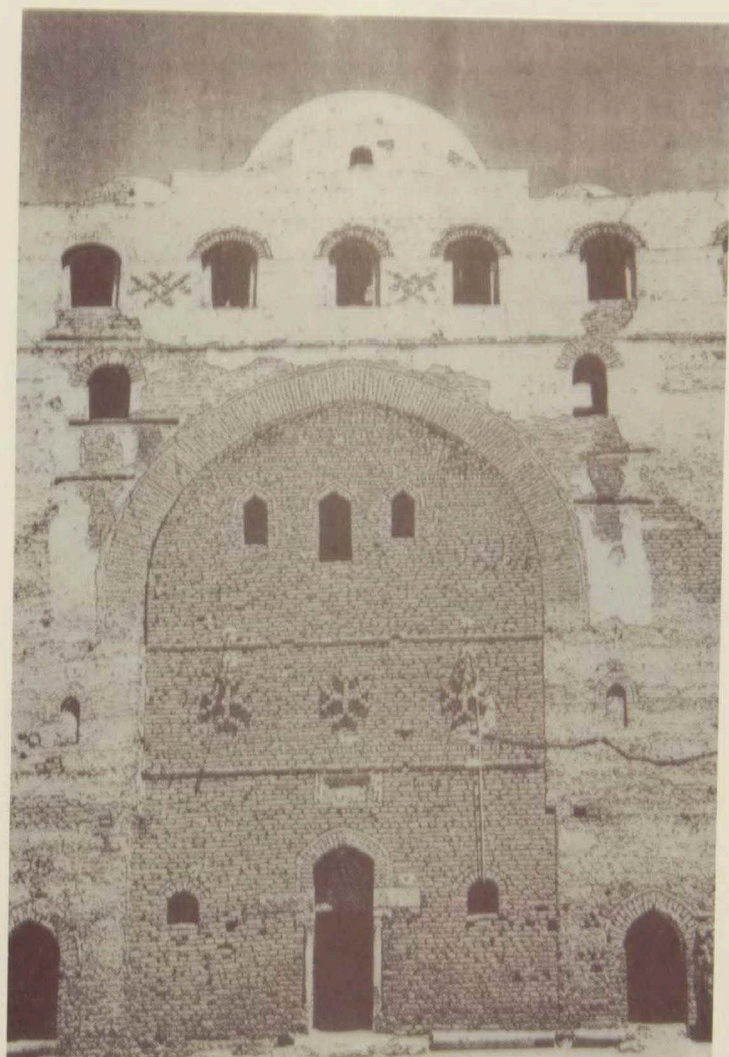
ՀԱՅԵՐԵՆ ՍՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐ 12-ՐԳ ԳԱՐԻ
ՍՊԻՑԱԿ ՎԱՆՔՈՒՄ (ՎԵՐԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍ)

(ՈՍՏԱՆԵՑ ԳՎԱԳՆ) ԵՎՍԵՅՈՒՆ ԿՈՏԱՆԿ
ԳՎԱԳՆ ԿԵՐԷ ԵՐԱՆԿՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԵՍՈՒՆՆԵՐԻՆ ԳՎԱԳՆՈՒՆ





ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐ 12-ՐԳ ԳԱՐԻ
ՍՊԻՏԱԿ ՎԱՆՔՈՒՄ (ՎԵՐԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍ)



12-րդ դարի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՆՔԻ ԴՈՒՌԸ
(ՍՊԻՏԱԿ ՎԱՆՔ)

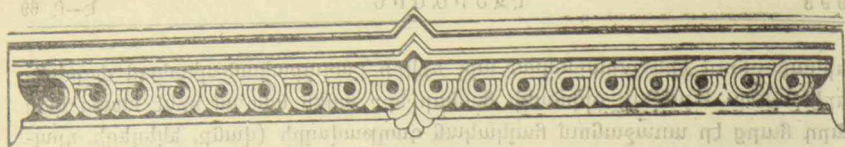


9.82U.4U.6.4

(unka 12 70-77)

ներկայացնում էին արաբական այդ երկրի քաղաքական-պետական մարմինների առաջ: Այսպես, օրինակի համար երբ ամեն անգամ որևէ պարզ կամ բարդ հարց էր առաջանում հայկական գաղթավայրի (վանք, եկեղեցի, դըպրոց, գերեզմանատուն, հայերի անձնական ապահովություն, ժառանգություն, կտակ և այլն) առաջնորդը դիմում էր պետական մարմիններին այդ հարցը բարվոք կերպով լուծելու համար: Որով գաղութի առաջնորդն ուներ և՛ հոգևոր, և՛ քաղաքական ղեկավարի կրկնակ պատասխանատու պաշտոնները:

(Ծարունակելի)



(վիճվանութեան)

Ս. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

ԳՏՏԱ ՎԱՆՔԻ ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐՂԱՊԵՏԸ

Արցախի հայությունը, որպես հայ ժողովրդի անբաժանելի մի հատվածը, ստեղծել է իր պատմությունը, որից դժբախտաբար շատ քիչ բան է մնացել պատմական աղբյուրներում։ Ահա ինչու առանձնակի արժեք են ներկայացնում այն եզակի ձեռագրերը, որոնք պահպանվել են և մեզ հասել։ Դրանցից է 19-րդ դարի 80—90-ական թվականներին Արցախի Դիզակ գավառի Գտիչ վանքի Առաքել Կոստանդյանց վարդապետի շուրջ 600 էջանոց, երեք հատորակ ձեռագիրը։

Առաքել վարդապետը ծագումով եղել է նույն գավառի Թաղուտ գյուղից, ստացել է կրոնական կրթություն և մոտ 30 տարի աշխատել Գտիչ վանքի վարդապետ։

Ձեռագիրը գրելու առիթը հանդիսացել է, ինչպես նշում է վարդապետը, վանքին կից դպրոցի սան Տողեցի վաճառական Հովհաննեսի այցը վանք։ Տարիներ անց դառնալով հայտնի վաճառական, նա որոշում է նվերներով ու պարգևներով այցելել իր հոգևոր վարժապետին և «Բագում աղերսաօք խնդրեց պարսպիլ իր գրատր ինչ վաստակս և մնալ ի հետագային, կառուտացեալ ընթերցողացն»¹։

Ինքը՝ երանելի Հովհաննեսը, շրջել էր գյուղից-գյուղ, բնակավայրից-բնակավայր, հավաքել որոշ ձեռագրերի պատճառիկներ, մասնավոր պատմություններ ու տեղեկություններ, որոնցից «Վագմվեց մի նվաստիկ պատմություն»։ Նրա վաստակը բարձր է գնահատում վարդապետը և մաղթում «Ընթերցողը պատմութեանցս յիլել խնդրեմ զբարեմիտն Յօհաննես պատանին»²։

Ստեղծված առիթը ոգևորեց վարդապետին և նա «1870 ամի սկսել և 1880 ամի աւարտեալ» իր ձեռագրի 1-ին և 2-րդ մասերը, բաղկացած երկու հատորներից։ Այն բարձր է գնահատվել Բաֆֆու և Լեռնյի կողմից, որոնք եղել են վանքում, կարդացել և օգտագործել այն որպես սկզբնաղբյուր իրենց պատմական աշխատությունների համար։

¹ Երևանի մատենադարան, ձեռ. 7323, թ. 199։

² Նույն տեղ, թ. 199։

1884 թվականի հունիսին Լեոն Գտիչ վանքում ծանոթացել է Առաքել վարդապետի ձեռագրին և այդ մասին գրել. «Մենք խնդրեցինք նրանցից ցույց տալ իր աշխատությունները: Նա բերեց մի հին քողով կապած փաթեթ: Կարդացինք: Դա էր Տիգրանի մեկիքների պատմության սևագիրը, մի մեծահաստի աշխատություն: Գրվածքը գրաբար, ոճը թեթև, դյուրըմբռնելի: Ինչպես հավաստացնում է հայր սուրբը, այդ աշխատությունը նա գրել է տառն և ոտ՝ տարվա ընթացքում՝ հավաքելով ճշգրիտ տեղեկություններ ժողովրդի ավանդություններից և զանազան աղբյուրներից: Աշխատությունը խկսպես գնահատելի է: Գոհե հայր սուրբը ի պատմությանը ազատել է վերջնական անհայտությունից՝ Տղա մեկիքների զանազան երևելի գործերը: Հայր սուրբը ցույց տվեց և իր մի ուրիշ աշխատությունը, որը անվանված է «Պատմություն եկեղեցական անցից»: Բայց ստիպարակ Ա. Կոստանդյանցը՝ թավականին հնասեր և գրասեր մարդ է և միշտ արտահայտում է գովելի ցանկություն ուսումնասիրել հնությունները, կազմելով զանազան տեղերի պատմություններ»³:

Ձեռագիրը արժեքավոր է, բանի որ հեղինակը օգտվել է տարբեր աղբյուրներից՝ պատմագիրներից, պահպանված ձեռագրերից, վիմագիր արձանագրություններից, ավանդություններից առանձին պատմած բանավոր պատմություններից «Հնագույն գրչագրաց և ի զանազան պատմուեց քաղեալ և հաւաքեալ զպարսնս ի հայտ բերի. զի՝ բազում անցք յիմում ժամանակի հղեն, ապա ի պատմունս տյն գրոց յիշատակեալ կան ի տեղիս-տեղիս թէ պատուեանցս՝ ականատես էիե»⁴, գրել է Առաքել վարդապետը:

Սուրբ հայրը իր ձեռագրում շարադրել է Դիզակի Մելիք Ավանդան տոհմի պատմությունը սկսած նրա հիմնադիր Մելիք Եզանից (Ավանից), մինչև վերջին ներկայացուցիչի՝ Մելիք Ասլանի իշխման ժամանակը: Ձեռագրի այս մասը 1913 թվականին առանձին գրքովով հրատարակվել է Էջմիածնում «Դիզակի մեկիքություն» վերնագրով:

Ձեռագրի մյուս մասում շարադրված են զանազան պատմություններ՝ կապված Դիզակի տարբեր ժամանակաշրջանների դեպքերի հետ: Առաքել վարդապետը ծաղկաբաղ է կատարել հայ պատմիչների աշխատություններից: Լեոն Թեմուրին նկիրված հատվածում, ինչպես նշում է ինքը, «Ծաղկաբաղ կատարեալ Արիստակես վարդապետի գրքից, որը չէ ըստ կարգին շարադրեալ»: Բուն պատմական աղբյուրներից բացի օգտվել է նաև անհայտ, տեղեկում պահպանված ձեռագրերից «Գտեալ ձեռագիր որումս Ներսէս վարդապետի»:

Առաքել վարդապետը իր նպատակն էր համարում իր հայրենիքի պատմության անհայտ էջերին լույս սփռել խավարից «Թերևս կարիցես նորաստեղծ գիյացու ի լուս ընծայել ի խաւարաւայք իմն խորից հրապարակեաց աշխարհիս»⁵: Նա օգտվել է Կիրակոս Գանձակեցու, Առաքել Դավրիժեցու, Եսայի Հասան-Ջալալյանի աշխատություններից: Ինչպես նաև այն ձեռագրերից, որոնք գրվել և պահպանվել են Գտիչ վանքում, վանքի վարդապետների և եպիսկոպոսների կողմից, որոնց մի մասը՝ արդեն չէր կարդացվում, մի մասն էլ հազիվ էր կարդացվում:

³ Լեո, Երկեր, հ. 8, Երևան, 1985, էջ 12:

⁴ Նույն տեղ, թ. 131:

⁵ Ձեռ. 3881, թ. 11:

Առաքել վարդապետը իր տքնաջան աշխատանքի մասին գրել է, որ նպատակ ունենալով ցույց տալ իր երկրի անցյալի պատմությունը, շրջել է գավառի բոլոր գյուղերը, փնտրել-գտել տարբեր ձեռագրերի պատահիկներ, լսել և գրի առել ծերունազարդ մարդկանց պատմածները: Այդպիսի մի ձեռագրի մասին է նշում նա, որը ճարվել է Հաղորոս գյուղում, որից նույնպես որոշ քաղվածքներ է կատարել:

Առաքել վարդապետը հավաքել և գրի է առել Դիզակի տարբեր հնագույն բնակավայրերի պատմական դեպքերի մասին մի ամբողջ շարք ավանդություններ՝ որոնցում շարադրված են տարբեր բնույթի հարցեր: Մեծ ոգեվորությամբ նա նկարագրել է «Հասնաքար» անվանվող վեմի շուրջը եղած ավանդությունը, որը գտնվում է Դիզափայտի ստորոտում:

Ցավով է նշում Առաքել վարդապետը, որ որոշ աղբյուրներ այլևս հնարավոր չէ կարդալ և որ դրանք մնացին «Անվերծանելի»: Այդ մասին նա գրել է. «Ջալս մասնատր ինչ պատմագրությունս արտագրեցի ի գրչագրաց ճին վարդապետաց. որոնց անուանք են Յովհաննէս և Արիստակէս կար իր կցկաւոր և ռամկասար լեզուս շարադրեալ և որոնց ունիւմ տեղեկութեն ի ճնի մատենաց այնքան համառոտ հաւաքմամբ գրեալ, և մինչև անգամ անհիմանալի մնաց իմաստ աւացելոց»⁶: Նրա վկայությամբ Հաղորոսում ճարված ձեռագրում նկարագրված է գյուղի 18-յո՞ դարի քահանաներ Դավթի և Տեր Ստեփանոսի գործունեությունը, որանց զավակների սիրո պատմությունը:

Ձեռագիրը արժեքավոր է նաև նրանով, որ Առաքել վարդապետը առաջինն է հավաքել և գրի առել այն մի շարք վիմագիր արձանագրությունները, որոնք փորագրված են մեղիքների գերեզմանաքարերին, վանքերի, եկեղեցիների պատերին:

Առաքել վարդապետը հավաքել և վանքում պահպանել է մի շարք ձեռագրեր գրված գավառի տարբեր գյուղերում, որոնցում կային արժեքավոր տեղեկություններ այդ գյուղերի անցյալի մղած ազատագրական կռիվների, կտույցների, նշանավոր տոհմերի գործունեության մասին: Նման մի արժեքավոր ձեռագիր է համարել 1602 թվականին գրված Տումի գյուղում և պահպանված մատյանը:

«Կիր մի ձեռագիր ավետարան հույժ գեղեցկագույն, գրված վայելույ Շաղկագրով», կամ այլատեսակ զարդարեալ⁷: Գյուղի Գրիգոր քահանայի խոստովանությամբ այն տեղական եկեղեցուն է նվիրել Գտիչ վանքի վարդապետ Տեր Սիմոնը: Սակայն քահանան, լինելով տգետ, «չկացեր ընթերցել զառաջաբանուն և զլերջաբանին թերևս մնչոյական խոչընդուկն կարիցի գիտել»: Առաքել վարդապետը մեծ ջանքեր է գործադրում այդ ձեռագիրը ձեռք բերելու և վանքում պահպանելու համար: Այդ արժեքավոր ձեռագրի հետագա ճակատագիրը հայտնի չէ, հետագայում դրանից որոշ քաղվածքներ է կատարել Խաչիկ Դադյան վարդապետը:

Առաքել վարդապետը իր ձեռագրի մի մասը նվիրել է Վարանդայի Մելիք Ծահնագարի տոհմի պատմությանը և մանրամասն նկարագրել նրա հարաբերությունները Փանահ խանի հետ:

Ձեռագրի էջերում մանրամասն նկարագրել է նաև Դիզակի մեղիքների կապերը պարսկական շահերի հետ, պայքարը թուրքական նվաճողների դեմ,

⁶ Երևանի մատենադարան, ձեռ. 7823, թ. 31:

⁷ Ձեռագիր, 3881, թ. ԺԵ:

ազատագրական պայքարի դեպքերը, հայրենասիրական շարժման դրվագները:

Չեռագրի 146—156 էջերում նկարագրվում է, որ 1826 թվականին պարսից զորքերը Ամիրխան զորավարի գլխավորությամբ ներխուժում են Արաքսի ափերը, հասնում Շուշի քերդը: Նվաճման, կողոպտման վտանգից պաշտպանվելու համար Դիզակի բնակչությունը բարձրանում են լեռները և ամրանում «Ի բարձրագույն գագաթ լեռինն Դողու, որ գտանի ի արևելյան կողմըն Տիգրիսի լեռան: Բոլոր գաւարուն Դիզակա ժողովեալ ենտ ի սուրբ վանս Գոչաաց»⁸: Այնտեղ էր հավաքվել ամբողջ գավառի բնակչությունը՝ կանայք, երեխաներ, «Մանկաց և տղայոց» և ապավինելով տեղի խիտ անտառներին ու ժայռերին մնացին մինչև աշուն, ազատվելով թշնամու կոտորածից և գերեվարությունից: Պարսիկները բազում տեղերից «Հափշտակեալ տարան զմանկանս և զաղջկանս երկրեն պարսից, հավատացուցանեին և թլիստել յողանց մահմետական դարձուցանեին»: Թշնամու հրոսակները թալանում, զավթում էին հովիվների ոչխարները, այգու մրգերը, գործում «Գազանաբարո», գեղեցիկ աղջիկներին տանում իրենց մեծավորներին կնություն: Ավազակային ջոկատներից մեկը ներխուժեց Դիզակ և սկսեց կատարել ամեն տեսակ չարագործություններ, գյուղերից կանանց ու երեխաներին բռնում էին «Իբրև զանասուն, կապեալ զձեռքս, և զոտս» դեպի պարսկաստանի խորքերը: Օգտվելով դրանից ավելի կամայական էին գործում նաև գյուղերի իշխանները և վերակացուները «Զօր ինչ կամեցին գործեին»:

Ամիրխանը չկարողանալով գրավել Շուշին ավելի է կատաղում, սրիռում իր զորքը շրջակա գյուղերը, հրամայելով. «Կործան, համալաջինջ անել» դրանք, չենթարկվողների գլուխը հատել, խոտանալով յուրաքանչյուր զլխի համար տալ 5 ոսկի: Նրանք, ովքեր փորձում էին դիմադրել, իրենց կյանքով էին հատուցում, դիակները դրվում ցցերի վրա:

Դիզակի մեծամեծ իշխանները «Ժողով կացուցին», խորհրդակցեցին և որոշեցին հաշտություն խնդրել, քանի որ գրկվել էին տարեկան բերքից, չունեին ոչ ցորեն և ոչ էլ գարի: Մելիք Ասլանի ղեկավարությամբ իշխանների և պալազականների մի խումբ գնալով պարսիկ զորապետի մոտ խնդրեցին վճար չտալ քրիստոնյաներին, ազատել գերիներին, աքսորականներին թույլատրել վերադառնալու իրենց բնակավայրերը: Ստանալով հրաման՝ այն մասին, որ երկրում կմտցվի կարգ ու կանոն, նրանք՝ վերադարձան, ժողովեցին հասարակությունը, իրագեկ դարձնելով, որ կարող են վար ու ցանք անել, հավաքել բերքը: Մարդիկ իջան լեռներից և գնացին «Պարապի ի հունձս և կալս, ժողովել արդիւնս»: Ապա ըստ պայմանի Մելիք Ասլանը հրամայում է. գավառի գյուղերից հավաքել հացահատիկ և այլ մթերքներ և հասցնել պարսկական զորակալան, որը գտնվում էր Շուշիում: Հավաքած մթերքները բարձեցին «Բեռնակիր գրաստոց» և մի քանի բնտիր «արամբք» հասցրին Շուշի քերդը, որտեղ տմարդի զորավարի հրամանով նրանց բանտարկում, առավոտյան հատում բոլորի գլուխները և «Բարձեալ ի վերայ գրաստոցն բերին ի գիղաքաղաքը Դող գեղջն, մենք իսկ ականատես եղանք եղելոյն», հշում է Առաքել վարդապետը:

Լսելով այդ մասին, Դիզակի բնակչությունը, քաջ երիտասարդները թափվելով քարափներում և լեռնացքներում բնաջնջեցին պարսկական զինվորներին, նրանց դիակների վրայից հանեցին մորթիները, տիկ դարձրին,

⁸ Տե՛ս. ձեռ. 7823, թ. 146:

մեջը դարման լցրեցին, «...և կրկին բարձեալ ի վերայ գրաստոց առաքեցին՝ ի Տալրեմ քաղաք և անտեմ յողարկեցին ի շահանիստ քաղաքին Թեհրան ի տեսութ թագաւորին իրեանց»⁹:

Չեռագրում նկարագրված է նաև Դիզակի հայ բնակչության ազատագրական մարտերը թուրք նվաճողների դեմ: 1828 թվականի ամռանը Արաքս գետի աջն կողմ գտնվող երկրից, որը որոշ պատմական աղբյուրներում անվանվում է Ղարաղաղ, որի հյուսիսային սահմանը սկսվում է Հաբանդ գավառից, իսկ հարավայինը հասնում Կասպից ծովի ափերը: Այստեղ լցվել, բնակվում էին տաջիկները (թուրքեր), որոնք դրժելով հաշտության մասին իրենց խոստումը, ծածուկ հավաքում և կազմում են ավազակաշեկառուներ, առանց իրենց սուլթանին հայտնելու հարձակվում Դիզակի վրա, հարկ դնում բոլոր գյուղերի վրա: Գավառի բնակչությունը ավերումներից պաշտպանվելու համար 1000 հոգուց բաղկացած աշխարհագոր կազմեց: Թուրքերի գործը չարագործ իմամ վերդի զորապետի հրամանով հարձակվեց և հասավ Հաբորուք գյուղը, որն ուներ բարվոք այգիներ «Անհամար ծառք պտղաբերք»: Գյուղը երկու կողմից փակված է ձորերով, թուրքերը տեղեկանալով այդ մասին, որոշեցին գաղտնի ներխուժել, այդ մասին իմանալով գյուղի բնակիչները լուր են ուղարկում շրջակա գյուղերը՝ իրագել պահելով նրանց թշնամու ստոր նպատակների մասին: Նրանք հավաքվեցին, «Միաբանեցին», զորք կազմեցին, փակեցին գյուղի ներքին մուտքը և դիմադրելով կանեցրեցին թշնամու առաջխաղացումը: Պաշտպանվողները պատգամավորներ «Ընտրեցին և արաքեցին ի գիղաքաղաքն Դոդ» իրագել դարձրին մելիքին վտանգի մասին: Մելիք Ասլանի հրամանով կազմվեց կամավորների զորաշեկառու «Ընտիրս զորաց»՝ զի ոչ ավելի քան հարիւր զինուորս հետևակս մարդ»՝ օգնության գնալով հասան Հուդրաթի վերին կողմը և աղաղակելով հարձակվեցին թուրքական բանակի վրա, կարծելով, թե հզոր բանակ է օգնության հասնում, թուրքերը ահաբեկվեցին, բայց չհաճանքեցին: Մելիք Ասլանը հրամայում է նախապատրաստվել մարտի «Խմբեցաւ պատերազմն երկուանց կողմանց ճակատու ճակատ խաղացին»¹⁰ գրում է Առաքել վարդապետը: Դիզակցիների մի ջոկատ այգիներով գաղտնի անցավ թշնամու թիկունքը, հարվածեց թուրքերին, մեծ զոհեր խլեց, տեսնելով այդ ծանր անկումը թուրքերը ավելի կատաղեցին «Գազանահար կատաղեալ սաստկացուցանեն, աղաղակ երկուց կողմանց բարձրանայր, քաշ-քաշ զինուրք աներկիտ մարտնչեին, Հայոց ազգինս միանգամայն ի հանդես նահատակաւ էին ետեալ և մահավանդ իսկական անեին քան զանարգանս ազգի և ընտանեաց»¹¹:

Երիտասարդների մի ջոկատ, բաղկացած 20 հոգուց, մարտի նետվեց թուրքերի դեմ, մարտն անհավասար էր, նրանք մարտնչում էին քաջաբար և ընկնում հերոսի մահով:

Այդ մարտերում աչքի ընկավ Մարութա քահանայի որդի Վարդանը, որը «Կրթաւ, ուսալ, լայնաթիկունք» երիտասարդ էր, կարողանալով հնարամտորեն իր ջոկատով անցնել թշնամու թիկունքը, հանկարծակի հարվածում է նրանց, խուճապի մատնում: Մարտում զոհվեց քաջ Վարդանը և թաղվեց եկեղեցու բակում, նա ուներ կին և երկու որդի: Մարտերում իր հերոսությանը փայլեց նաև Իսրայել անունով մեկ այլ երիտասարդ «Բարձրա-

⁹ Տեա. ձեռ. 7823, թ. 146:

¹⁰ Տեա. ձեռ. 7823, թ. 114:

¹¹ Կույն տեղ, թ. 115:

հասակ և խարոյաշ անկամբ, կրթեալ, հնարագետ»։ Առաքել վարդապետը նրան համեմատում է Տարոնի Մուշեղ զորավարի հետ։ Իսրայէլը նույնպէս զոհվեց մարտերում և թաղվեց Վարդանի կողքին։ Թուրքերը պարտված նահանջեցին, գլուղը փրկվեց թուրքական ավերումից։

Ազատագրական պայքարին ակտիվ մասնակցել են նաև Տուսի գյուղի բնակիչները։ 1827 թվականին պարսկական մի ջոկատ ներխուժելով Դիզակ անթիվ վնասներ հասցնելով գավառի գյուղերին հասավ Տուսի գյուղը, որն ուներ մոտ 100 տնտեսություն՝ «Նաև իսկ պակասաորք էին, սակայն ամենքն սաստիկ քաջք յանտառաբնակք»¹², ունեին վաղուցվա մի թշնամի «ազգ հզօր» և զորաւոր մահմետական», որոնք բնակվում էին Արաքսի ափերին, բայց գարնանը գալիս էին Դիզակայտ լեռների արտաւալները։

Ըստ աւանդության, այդ քոչվոր ցեղերը հնում զորք են կազմել, հարձակվել գյուղի նախնիների վրա և խել նրանց արտաւալները, դրանց խիստ դիմադրել են Տունցիների՝ նախնիները, որտեղից էլ ծագել է թշնամանքը՝ նրանց միջև։ 1827 թվականին Արաքսի դաշտով Դիզակի գյուղերը ներխուժեցին 600 զինվորներից բաղկացած այդ թշնամի ցեղերի զորագնդերը և մի գիշերում ծածուկ եկան ու դիրքավորվեցին գյուղի դիմաց բլրի գերեզմանատան կենտրոնում և սկսեցին հրացաններով կրակել դէպի գյուղը։ Գյուղի վրա գնդակները թափվում էր կրակի պես։ Տարիքով մարդիկ, երիտասարդները վերցնելով հրացանները «Մոին թիկունս մեծամեծ վիմացն, աներկյուղ ընդդիմացան» թշնամուն։ Պարսիկները լավ էի ուժեղացրին հարձակումը, սպառնալով ավերել և թալանել ամբողջ գյուղաբնակներին։ Երիտասարդներից մեկը Խաչատուր անունով «Բնալին աներկյուղ» դիմելով գյուղացիներին ասում է «Թե զինչ կամիք առնել, զի ահա թշնամիք հասեալ են ի վերայ մեր և կամին բնաջինջ առնել զմեզ և գերել զնախկանս մեր»¹³, ժամանակն է թողնել մեր ընտանեկան գործերը և մինչ ի մահ կովել թշնամու դէմ, ինքը նստելով սպիտակ ձին սրացավ թշնամու կողմը, իր ջոկատով անցավ պարսիկների թիկունքը, սցանդից կրակ բացեց նրանց վրա։

Տեսնելով այդ դիմադրությունը, թշնամիները սկսեցին նահանջել, բայց ավազակապետը հրամայեց իր հեծելազորին մօրից հարձակվել։ Մարտն ավարտվեց գյուղացիների հաղթանակով։ Գյուղը փրկվեց ավերումից, աւերեմները նահանջեցին «Փայտուցեալ գնացին»։ Խաչատուրի սերունդները այսօր էլ ասքում են Հաղորդի շրջանի Տուսի գյուղում և կրում նրա անվանը ազգանուն։ Այդ մարտերը մենք դիտում էինք Գուշ վանքից, Զել և Առաքել վարդապետը։

Առաքել վարդապետը խիստ արժեքավոր էջեր է գրել 19-րդ դարի հայ ռուսական հարաբերությունների մասին։ Նկարագրելով 1877—78 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի դեպքերը, նա գրել է. «Այնուհետև անսահմարձ արձակել ընդ ամենայն նահանգս և քաղաքս, սկսան չարչարել դառն կտտակօք հեղուլ զարիւնս և-ց։ Առաջի ծնողն զորոյս զելանէ և զանդամ և անանդամ լօղեալ, և մանրագոյն կտորեալ, գլխն և հրով խորովեալ, ծնողացն տալին աղոյթել, չկամին ուզել սրով զբլթը մարմինն ծակոտել, ին, զողջոն հանդերձս և-ց արեամբ ներկեալ ինեին զոմանս մերկացուեալ, ի հանդերձից ուրկանեին ի հար և ի զակաւ խոցուեալ տանջեին, ինքն կենդանի սրով բանալով զորովայն զփորտիւն ի քսց թափեին, մամալանդ

¹² Նույն տեղ, թ. 173—174։

¹³ Նույն տեղ, թ. 175։

գտնեին գլղի կանացս ... ոմանց մանուկն կենդանի թողեալ էր առաջի ծնող-
ցն... Արդարև գրիչ մեր հիւանդանալ զամ եղեւան գրել»¹⁴:

Այդ դէպքերի մանրամասն նկարագրությունը Առաքել վարդապետը
կատարել է իր եղբոր որդու, ռուս-թուրքական պատերազմի մասնակցի
պատմածների հիման վրա. «Յիշեն զօրականք հալոց յորոց-յորոց մինն եղ-
բորորդին իմ, որ էր դրոշակակիր առաջի զօրաց. Նա պատմեր զամենայն
եղեակն. թէյոյք քաջամարտք և-ք. նաև զամ պարագայս պատերազմեն տալլ
անօրինաց և զգօրս օսմանեան և-ք յառաջ վարեին և զամ հնարս յաղթու-
թեան ուսուցանեին, յոյք հնարագետք պատեին զնա»¹⁵:

Զեռագրի 161—184 էջերում գրված է գավառի հայ իշխանների և գա-
վառապետների իշխման և գործունեության մասին մի տարեթվերի մանրա-
մասն աղյուսակ, որը իր իսկ վկայությամբ արտագրել է Ծուշեցի Կոստանտին
Ծախեցի ձեռագրից: Այն սկսում է 1725 թվականին թուրքական զորքերի
հարձակումով Դարաբաղի վրա և վերջանում է 1773-ի դէպքերի նկարա-
գրումով: Զեռագրում կան արժեքավոր տեղեկություններ ռուս գեներալներ
Երմուլովի, Պասկևիչի, Մադարովի վարած պատերազմական գործողություն-
ների մասին:

Դառն է եղել Առաքել վարդապետի կյանքի վերջին տարիները, քանի
որ վանքին տարբեր վնասներ էին հասցնում ասպատակիչները, տեղական
Բեգերը, նույնիսկ արգելում անասուններ արածացնել դաշտերում և նա
«Ծարհառլալ» հեռանում է իր երկրից «Երթալ օտարություն»: Վանքից հե-
ռանալու մյուս պատճառը նա համարում էր իր ցանկությունը գտնել այն
«պատմությունը», որը գրվել է նախկին վարդապետների կողմից:

1886 թվականի մարտին թողնելով վանքը, Առաքել վարդապետը գնում
հասնում է գավառի դաշտի ստորին մասը, որտեղից էլ մի խումբ վաճառա-
կանների հետ հասնում Լեւքորան քաղաք: Նա մանրամասն նկարագրել է
նաճապարհին տեսածը՝ բնակչության կյանքի և սովորությունների մասին:
Այսպեհ նկարագրում է Լեւքորանի անբարենպաստ պայմանները «Երկինքը
թխապցուրտ մթուք, ամպամած պաշարեալ գերկրեն ընդմիմի տեղալ զձին
ծանրագոյն...»:

Եղանակը լավանալուց հշտո նա ուղևորվում է Արաքսի ափերը, ուր
մոթն ընկնելով նրանք շփոթվում են չիմանալով ուր գնալ, մոթը մի կող-
մից, մոլորությունը մյուս կողմից «Երկիւղ առազակաց քան զամ աստուկա-
գոյն ի սիրտս ամենեցուն ասրասի արկաներ»¹⁶: Ցավով գրում է Առաքել
վարդապետը: Մեծ դժվարությամբ նրանք հասնում են Աստարա բնակա-
վայրը, որի անունը ըստ վարդապետի ծագել է հայկական Աշտարակ բա-
ռից, որի շրջակայքում կար մի հին հայկական բերդ իր աշտարակով: Այս-
տեղ էլ նա նարում է մի հնագույն պատմություն գրված պարսկաստանցի
Փիլիպոս Սարկավագի կողմից, ուր նկարագրված էր այդ բերդի անցյալը,
ըստ որի այն կառուցվել է Արուկի որդի Վաղարշակի թոռ Արտաշեսի կող-
մից պարսիկների դեմ պատերազմների ժամանակ, որը «Ռամիկ լեզուս Աս-
տարակս կոչին», այսինքն Աշտարակ: Բերդը մի քանի անգամ վերանորոգ-
վել է, պաշտպանվել նվաճողների դեմ պայքարում:

Զեռագրի 202 էջում նկարագրված է Ծամախի քաղաքի բնակչության
1737 թ.-ի ասպատակությունը Նադիր շահի բռնապետության դեմ, որոնք

¹⁴ Տեւ. ձեւ. 3881, թ. 85:

¹⁵ Նույն տեղ, թ. 110:

¹⁶ Ձեւ. 3881, թ. 218:

չեին կամենում ծառայել «Պարսից իշխանությանը», այդ մասին լուր ստանալով, Նադիրը «Փրփրեց, չարագունեց», հրամայեց զորքը շարժել և ճնշել ապստամբությունը, որն էլ խեղդվեց դաժանությամբ:

Առաքել վարդապետը նկարագրել է Լենքորանի և շրջակա շրջանների բնությունը, բնակչության կենցաղը, հավատը, սովորը՝ «Ծուկան լիքն էր ցորենոյ, գարոյ, ձկնոյ, բրինձոյ, եղւոյ և պանրոյ, մանաւանդ ձկանց և օգտագործելիք բանջարեղանաց»¹⁷:

Հետո նա Սալլանով հասնում է Բաքու, ուր ապրում էին բազմաթիվ հայ ընտանիքներ Դիզակ գավառից «Նահանգե մերմե, հոյժ բարեպաշտ և հիրաւէր»¹⁸: Բաքվում բնակվող դիզակցիները նրան տվեցին բազմաթիվ նվերներ՝ վեց հարյուր ուրբի թղթադրամ արծաթե փող, աստվածասեր և բարեպաշտ Դիզակցի Միրզան վանքին նվիրեց երեք հարյուր ուրբի:

Բաքվից նա գնացել է Միջին Ասիա՝ Գյոյթասիս և նկարագրել շրջանի բնական պայմանները, բնակչության կյանքը, կենդանակյուն և բուսական աշխարհը: Այնտեղից էլ վերադարձել է Գտիչ վանք:

Ձեռագրի վերջում Առաքել վարդապետը կտակել է «Այսինչ փոքրիկ պատմագիրս ազգային ի վանս Գտչա, ի նահանգին Դիզակա, երկրեն Արցախի. և որ հանդիպինք սորա ընթերցանութ հայրենասեր հոգւով: Թող ողորմի ասէ»¹⁹:

Առաքել վարդապետը մեծ ցանկություն ուներ իր ձեռագիրը տպագրված տեսնել, այդ նպատակած այն ուղարկել է Թիֆլիս տպագրության տալու համար: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել Հակոբ Լազարյանի՝ Առաքել վարդապետին գրված պատասխան նամակներում (1887 թ.-ին), ուր կարդում ենք. «...Ես վաղուց լսել էի, ձեր անխոց աշխատանքի մասին, որ հետաքրքրությամբ թանկագին տեղեկությունք հավաքել և լորինել եք ձեր հայիտարթի անցից պատմության...»: Ապա Լազարյանը խնդրում է իրեն որոշ տեղեկություններ գրել Ավան Յուզբաշու ծագման ու գործունեության մասին, Օրբելյան տոհմից մնացյալների, Դիզակի մեկիք Սայու (Եսայու) մահվան մասին:

1888 թվականի հունվարին իր երկրորդ նամակում Հ. Լազարյանը գրել է. «Սրբազան հայր Առաքել վարդապետ ձեր երկու պատմաբանական ձեռագրերը անպայման կկորչի, եթե շուտով մեկ նամակ չուղարկեք ինձ որ կարողանամ այն ձեռագրերը ստանամ և ուղարկեմ ձեզ»²⁰:

Ձեռագիրը ուղարկվել է Թիֆլիս, ոմն Սաֆուն, որը այն պետք էր տպագրության տար, բայց անհայտ պատճառներով այն չի տպագրվել և մնացել է Լազարյանի մոտ, հետագայում դրանք Մարիամ Լազարյանը նվիրել է Էջմիածնին:

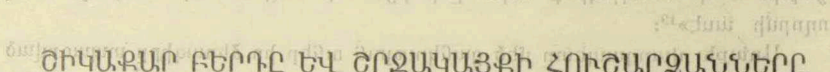
Այսպիսով Առաքել վարդապետ Կոստանդյանցի ձեռագրերի խիստ արժեքավոր, եզակի աղբյուր է Դիզակի, Արցախի, Սյունիքի, ինչպես նաև հարակից շրջանների հայության անցյալի, նրանց ազատագրական պայքարի անհայտ էջերի մասին: Այն գիտական լուրջ ուսումնասիրության խիստ պահանջ ունի:

¹⁷ Նույն տեղ, թ. 209:

¹⁸ Նույն տեղ, թ. 210:

¹⁹ Տե՛ս. ձեռ. 7883, թ. 225:

²⁰ Հայաստանի պետական պատմական արխիվ, ֆ. 319, ց. 7, գ. 319, թ. 5:



ժողովը կամ խաչեն զավարդ, որը միջնադարում իր մեջ է ներառել խաչե-
նագետի վերին ավագանի¹, Կառկաից մինչև Թաթթառ ու Էրիսի լեռնա-
շղթայից մինչև աղմյան Մարտակերտի շրջանի արևելյան դաշտաբերանը²,
հարուստ է բազմաթիվ ու տարատեսակ հուշարձաններով, որոնք այդ երկ-
րամասի ժողովրդի անեղծագործ մտքի ու հասարակական գործունեության
նյութական վկայագրերն են:

Այդ հուշարձանների շարքում ուրույն տեղ է գրավում ցաղատ գիտությանը բի հատուկ Շիկաբաթ³ բերդը, որը գտնվում է Կառվառ և Խաչեն գետերի միջև, Քարազուխ գյուղի տարածքում:

Բերդի մասին պատմագիտական աղբյուրները միայն կցկտուր տեղեկություններ են հաղորդում:

Վկայակոչելով Քարազխի հարավ-արևմտյան եզրի գերեզմանատուն մի արձանագրությունը, Մ. Բարխուտարյանը հայտնում է բերդի հիմնադրման և կառուցանելության հետ կապված որոշ մանրամասներ: Նա գրում է. «Բերդը շատ հին է և, ինչպես կարծում ենք, շինում է հալոց թագավորներից և յետոյ եղթարկում Աղուանից իշխանության: Որպես ակներև է Քարազխի հին հանգստարանի արձանագրությունից՝ Հասան Մեհն բերդն տրամ է Մաբառ՝ անուն ունի իշխանագին իբր հայրենիք և գերեզմանատուն»⁴:

Բացի այդ, Գիշարաբլի իրրկ ամրոց կարճատև ու հիշատակված է Բ. Ուրուբաբյանի (նշված թվ., էջ 71) և Ծ. Մկրտչյանի (Լեռնային Ղարաբաղի պատմամշակութային հուշարձաններ, Երևան, 1980, էջ 138—139) աշխատություններում:

Շիկաքարին անդրադարձած մի այլ տեղագրող՝ Ս. Ջալալյանը, բերդին Չալաղանա անունն է տալիս՝ կապված Չալաղան⁶ հարյուրապետ իշխանի անվան հետ, որը մեծ ներդրում ուներ բերդի պաշտպանությունը կազմակերպելու գործում⁶:

Շիկաքարի մասին տեղեկություններ են պահպանվել նաև արաբական աղբյուրներում⁷, իսկ պարսկական ժամանակագրության մեջ այն ներկայացված է որպես Սահակի բերդը. «... և Սահակ իշխանն հայկազուն ընթոնեաց գՄահադի և կորեաց գզուխ նորա, և չոգավ Սահակ և կոտորեաց զբազումս ի Տաճկաց, և Քորտանքն պատեալ էին գերդն Սահակայ⁸...»:

Այդուհանդերձ, բերդի մասին ամենավաղ գրավոր հիշատակությունը վերաբերում է IX դարին: Դա Մ. Կաղանկատվացու վկայությունն է բերդի պատմական անցյալի հերոսական մի դրվագի կապակցությամբ: Պատմիչը գրում է. «Իսկ ի լնու ՄՀ (821) Թուլ հայոց ելին գաղտաբար ի Պարտապարք ընտիրք ի Տաճկաց և յաւարի առին զԱմարաս գավառ (Լեռնային Ղարաբաղի Մարտունի ավանից հարավ-արևելք) և գերի առեալ իբրև ոգիս հազարս, և ի Մեծիրանց սահմանի ամրացեալք՝ ի տելուջն, որ կոչի Շիկաքար: Յայնժամ արի շքեղատեսակն Սահդի Սմբատեան Եռանշահիկ տեր* քաջագոր էղբարքք իրովք և զօրօքն իրեանց ի լուսանալ ստատոտուն ի վերայ յարձակեալ առ հասարակ դիաթաւալ զնոսա ցիր ու ցան կացուցանէին, և որպես յսոխձու ժանեաց զգերեալսն ի բաց կորզէին»⁹:

Սրանք են Շիկաքար բերդի վերաբերյալ եղած տվյալները, որոնք բավարար հիմք չեն տալիս պարզելու հուշարձանի ժամանակագրության հարցը: Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, ստիպված ենք դիմելու բերդի

մասին պատմության մեջ ընդգրկված լեզվի մեջ «չալաղան» ասում են բազմերի մի տեսակին՝ ապիտակավուն անգղին: Ուրեմն՝ քաջ, արի ու անողոր էր այդ հարյուրապետը: Իսկական անունը անհայտ է, մնացել է միայն ռազմական կամքը հավաստող մականունը: Լեռնային անդրկապանում է կարճ հասակով, շինականի պարզ հագուստով, կարճիկ և թուխ մորույնով, փայլուն, խոշոր աչքերով, որը յոթնամիների արաբախն էր: Լեռ, վերջին վերքերը, աստիճան, աստ, Թիֆլիս, 1891, էջ 107—150: Տե՛ս նաև Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատ. 10, խմբագրի մեկնությունները, էջ 214:

⁶ Ս. Ջալալյան, Գանապարհորդություն, 2-րդ, Տիֆլիս, 1858, էջ 344:

⁷ Ахмад Ибн А сам Ал-Кифи, Книга завоеваний, Баку, 1981, стр. 70—77. Ибн-ал-Асир, Тарих-ал-Камилъ, Баку, 1940, стр. 55—56.

⁸ Մ. Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1371, էջ 365: Տե՛ս նաև Հր. Մանուշան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Դ, էջ 375:

⁹ * Շիկաքարը Սահլ Սմբատյան Առանշահիկ իշխանի ամրոցն էր: Որպես հայերենատեր անձնավորություն, բազմիցս մարտնչել է արաբների, պարսիկների, քրդերի և բոլոր նրանց դեմ, ովքեր ձգտել են խաթարել Առանշահիկ տոհմի իշխանությունը: IX դարի առաջին կեսում Սահլը հանդես էր գալիս Հայաստանի համար պատմաբան դարձած ավարառու Բաբելի դեմ, քանի որ նրանք կոչվելով օտարերկրյա հարստահարողների՝ արաբների և, միաժամանակ, հայ ազնվականների դեմ, հայկական գավառներում հատատվելու համակցություններ էին հանդես բերում, արի մատնելով խաղաղ բնակիչներին: 837 թ. Սահլ Սմբատյանը բռնկով իր իշխանության սահմաններում հայտնված Բաբելին, հանձնեց արաբների ձեռքը:

¹⁰ Մ. Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 326: Մատենագրի հաղորդած այս տեղեկությունները վերագրվել են Շուշվա բերդին: Տե՛ս ՉՈՂ, Երևան, 1982, Հ. 8, էջ 599, В. М. Арутюнян, Каменная летопись армянского народа, Ереван, 1985, стр. 148.

պաշտպանական ամրություններին, նրա որոշ հուշարձանների ժամանակագրական առանձնահատկություններին և այլ նյութերի ուսումնասիրության օգնությամբ լրացնելու գրավոր վկայությունների պակասը և փորձելու հնարավորին չափ ճշգրտությամբ որոշել բերդի հիմնարկման ժամանակը:

Ծիկաքար բերդը կառուցվել է ծովի մակերևույթից 1000 մետր բարձրություն ունեցող սարահարթի վրա, իսկ մոտակա հարթավայրերի համեմատությամբ նրա բարձրությունը ավելի քան 500 մ. է: Բերդի ամբողջ սարահարթը, որն ընդգրկում է մոտ 300 հեկտար տարածություն, ունի կենսական լավ պայմաններ. ջուր, ծաղկազարդ ու դալարագեղ լանջեր, բերրի վարելահողեր, խոտհարքի տեղեր, գեղեցկատես անտառներ:

Վերնամասում սարահարթի արևելյան, հյուսիս-արևելյան, արևմտյան և մասամբ հյուսիսային հատվածները հիմնականում հարթ են: Սարահարթն արևելքից լեռնային գոգավորությամբ բաժանվում է երեք նյութերի, հյուսիսից և հարավից վերջանում է կտրվածքաձև, գրեթե անտառապատ ժայռապատեղեղներով, իսկ արևմուտքից հարում է բուսածածկ լեռնալանջերին: Գրեթե կենտրոնով ձգվում է լայնածավալ, բավականին խոր իջվածքը, որը հասնում է հարավ-արևելյան անդնդախոր կլիրճին:

Բերդի կառուցողները վարպետորեն են օգտագործել տեղանքի անադիկությունը: Այն երեք կողմերից շրջապատված է բնական դժվարամատչելի ու անհաղթահարելի վիհաերձ ժայռերով, որտեղ կան հինգ նշանավոր քարանձավներ:

Բերդն օղակող լեռնային գոգավորության առաջին քարանձավը, որը գտնվում է հարավ-արևելյան կողմում, իր չափերով բավականին մեծ է: Այն թաքստոց լինելով հանդերձ, պարունակում է ջրի հարուստ պաշարներ, որոնցից օգտվել են բերդավանի պաշտպանները: Կարևոր դեր են կատարել նաև մյուս քարանձավները, որոնք պատերազմական ընդհարումների ժամանակ օգտագործվել են որպես ապահով ապաստարաններ, թաքստոցներ ու կացարաններ: Դրանք է՛լ ավելի են մեծացրել բերդի դիմադրողականությունը:

Հաջորդ նշանավոր քարանձավը տեղակայված է վերոհիշյալից մոտ 500 մետր դեպի հյուսիս: Այն ծառայել է ոչ միայն բնակատեղի ու թաքստոց, այլև պաշտպանական դեր է խաղացել: Ունի կտրալուծ մուտք, որի ամրապնդման նպատակով ձախ դյուրաթափանցելի հատվածում կառուցվել է քարուկիր պատ, որի մնացորդները պահպանվում են: Քարանձավը շատ խորն է և դժվարամատչելի: Երկարությունը ստույգ դժվար է ասել, բայց տեղացիների վկայությամբ այն շարունակվում է մոտ երկու կմ և հասնում մինչև սարահարթի հյուսիս-արևմտյան ժայռը: Քարանձավի ներսում ուշադրության են արժանի մի քանի ջրավազաններ: Հետաքրքիր է, որ նրանց շրջակայքում հայտնաբերվել են տնային կահկարասի և մի դամբարան, որոնք վկայում են անձավի բնակատեղի լինելու մասին:

Ուշագրավ է նաև բերդի արևելյան ժայռից բացվող երրորդ քարանձավը: Սա ամենադժվարամատչելի անձավներից է, որը հողածածկույթի հողմնահարման հետևանքով գրավել է բարձր դիրք և լիովին դժվարացրել դեպի այն տանող ուղին:

Չորրորդ և հինգերորդ քարանձավները գտնվում են բերդի հյուսիս-արևմտյան և հյուսիսային կողմերում:

Ելնելով քարանձավների կառուցվածքից և տեղում կատարած ուսումնասիրություններից, կարող ենք ենթադրել, որ նրանք որպես կացարանապաստարաններ հաջողությամբ կճառայեին նույնիսկ ամսնադարյան հա-

սարակարգում ապրած մարդկանց համար: Հետագայում, տեղանքի ռազմավարական հարմար դիրքը ևս նկատի ունենալով, դրանք բնիկների կողմից աստիճանաբար վերածվել են պաշտպանական ամրությունների: Դրանց մասին են վկայում ոչ միայն կացարանների ներսում եղած ձեռակերտ շինությունների հետքերը, այլև արտաքին պաշտպանական կառույցները, որոնք էլ ավելի են ամրացրել բերդի բնական դժվարամատչելիությունը:

Միաժամանակ, սարահարթի (ժայռամրցի) իշխող դիրքը ի նկատի ունենալով, կարող ենք ասել, որ տեղաբնիկները հենց այդ հանգամանքն են վաղեջանկան ժամանակներից սկսած հաջողությամբ օգտագործել գոյության դաժան պայքարում:

Ինչպես վկայում են բերդի տարածքի (սարահարթի) խեցեղեն բաց դարչնագույն, սեպան նրդշմներով զտածոները, այստեղ մարդիկ ապրում էին դեռ հնագույն ժամանակներից սկսած՝ մ. թ. ա. XIV—XIII-րդ դարերից, գուցե և ավելի վաղ ժամանակներից:

Տեղում կատարած ուսումնասիրությունները հանգեցնում են այն համոզման, որ Ծիկաքարը եղել է ոչ թե մի սովորական բնակավայր և, նույնիսկ, մեր կարծիքով, ոչ էլ սովորական ամրոց, այլ իր նշանակությամբ, առանձնահատուկ ու ռազմագիտական տեսակետից Արցախ նահանգի մի շատ կարևոր բերդերից մեկը:

Հայ ժողովրդի պետականության կորստից առաջ և հետո, երբ Հայկական լեռնաշխարհը դարձավ օտար նվաճողների ասպատակությունների ապարեզ, Ծիկաքարը կարևոր ռազմավարական կետ էր Կառկառ և Խաչեն գետերի միջև: Սկսած արաբներից, բերդը բազմիցս մարտնչել էր այնպիսի նվաճողների դեմ, պատմությանը թողնելով հերոսական անջնջելի շատ դրվագներ որոնք, սակայն, քիչ են գրի առնվել:

Այսպես, դեռևս XVIII դարի 20-ական թվականներին հայ ազատագրական շարժման մեջ խոշոր դեր էին խաղում Ղարաբաղի մելիքություններում տեղակայված սխմախները, որոնցից մեկը Ծիկաքար-Քարազուխ բնակավայրն էր՝ Խաչենի մելիքության հիմնական կամ մեծ Սխմախը¹⁰:

Բերդի պատմական անցյալի հետ են առնչվում հաս մի քանի ռազմական ընդհարումներ՝ XIX դարի սկզբի ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ:

Այդ պատերազմում ռուսական զորքերին մեծ աջակցություն էր ցույց տվել Կուսապատ գյուղից Մելիք Վանի հարյուրապետը, որի խորհուրդով 1805 թ. հունիսին ռուսական զորքերը Կարյազիկի հրամանատարությամբ ճիշտ ընտրեցին մարտավայրը՝ Ղարա-Ղաջի Բաբա գերեզմանոցի մոտ (այժման Ասկերանի և Աղդամի միջև)՝ Փանահ խանի տոհմական գերեզմանատունը) և խստա ոչնչացրին Փիր-դուլի խանի գերակշռող ուժերին: Իսկ երբ պարսից զորահրամանատարին օգնության եկավ Աբաս-Միրզայի 30 հազարանոց բանակը, ռուսական զորքերի համար ստեղծելով անելանելի վիճակ, Վանին գիշերը, վտանգելով կյանքը, հասավ Ծիկաքար բերդի ստորոտին՝ Խրամորթ գյուղը, հանդիպեց Մելիք Աղամին, Սարի բեկ Փիրումյանին և ուրիշների՝ լուծելու ռուսական զորքերին օժանդակելու հարցը¹¹:

¹⁰ Զ. Արզումանյան, «Մեծ» և «Փոքր» տղախների հարցի շուրջ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների. 1985 թ., № 4, էջ 91:

¹¹ В. А. Потто, Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества, Тифлис, 1902, стр. 15—18.

1812 թ. ձմռանը Նրաւ-Միրզան զորքերի մեծ բազմությամբ կրկին հարձակվեց Ղարաբաղը վրա: Պարսից հեծելազորը Ջաֆար դուլի խանի առաջնորդությամբ, օչակելով մայրը Ժիմեի գլխավորության ներքո՝ գտնվող Սուլթան-բուղ ձմեռանոցը (աժմյան Աղդամ քաղաքի հյուսիսային կողմում, Ծահ-Բուլաղի մոտ), ոչնչացրեց ռուսական ամրոցը գոմարտակը: Այդ միջոցին Շուշի բերդից օգնության գնաց Մեղիք-Վանին 200 ռուս զինվորներով և հալ հեծելազորով: Սակայն նա ստիպված էր ամրանալ Ծահ-Բուլաղի բերդում (պատմական Տիգրանակերտ), որը իսկույն պաշարվեց Ջաֆար-դուլի խանի զորքերով: Թնդանքների հարվածներից բերդի դռները խորտակվում են, պարսից զորքերը կատաղությամբ ներս են թափվում, բայց մեծ է լինում զարմանքը, երբ բերդում ոչ ոքի չեն հանդիպում:

Վանի հարյուրապետը գիշերել էր զորքերը դուրս էր բերել բերդից և լեռների, բարձրավանդակների վրայով տարել Փառուխ¹² կոչված գյուղը՝ Եկաբար բերդի հյուսիս-արևմտյան ստորոտում, այնուհետև ամրացել բերդի վրա:

Պետք է ընդգծել, որ Եկաբար-Քարագուլիսը իր պատմական առաքելությունը կատարեց ընդհուպ մինչև 1918 թ., հերոսությամբ դիմագրավելով թուրք-օսմանյան զավթիչներին: Բերդի հարավ-արևմտյան գերեզմանոցում գտնվող մի տապանաքարի վիմագրությունը զավթիչների դեմ հերոսական պայքարի ելած հալ երիտասարդի մասին պատմում է.

ԵՐԵՎԱ ԱՅՆ ՄԱՐԴՈՒՆ ՈՐ ԱԶԳԻ ՍԻՐՈՒՆ / ԿԶՈՇՎԻ: ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ
ԼՈՒՆԱՆՈՒԴԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ՍՈՎՍԵՍԵԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆՑ ՈՐԸ ՏԱԾԿԱ-
ԱՆՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ՔԱՐԱԳՆՈՒՍ ԳՅՈՒՂԸ ՎԵՐՅՆԵԼՈՒ
ՕՐԸ / ԶԼՆԱՅԵԼՈՎ ԻՈՒՐ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ / ԿԵԱՆԲԸ ԱԶԳԻ ՀԱ-
ՄԱՐ ԶՈՇ ԳՆԱՅԱՎ / ՏԱԾԿԱԿԱՆ ԳՆԴԱԿԻ ՀԱՐՈՒԱԾՈՎ / ԺՈՒՆՑ
ԽԱՇԵՐԻ ԱՌՋԵՎ / 23-ԻՆ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 1918 ԹԻ / 35 ՏԱՐԻ ՀԱՍԱ-
ԿՈՒՄ

Հուշարձանի վրա քանդակված է Հարություն Մովսեսյանը՝ նստած ձիու վրա, սուրը ձեռքին վեր պարզած:

... Եկաբար բերդն ունի երկու մուտք. արևելյան և արևմտյան: Համեմատաբար թույլ են պաշտպանված արևմտյան, ինչպես նաև հարավ արևմտյան կողմերը. այս հանգամանքը, քստ էության, չի նսեմացնում բերդի անառիկությունը: Եվ այն, որ բերդի պաշտպանները վերահիշյալ հատվածներին երկրորդական տեղ են հատկացրել (այնտեղ չկան արհեստականորեն ստեղծված պաշտպանական կառուցներ), բացատրվում է բնական պատճառներով: Նախ, մինչ այդ ուղղություններից նախահարձակ կլինեին թշնամին, նա պետք է անցներ լեռնային զանգվածներ ու սարահարթեր՝ հարավից կամ արևմուտքից, որոնք նույնպես բնակեցված էին և ունեին իրենց պաշտպանները: Բացի այդ, որ ամենակարևորն է, Եկաբարը կյանքի է կապված նախ և առաջ հսկողության տակ առնելու արևելքը, դեպի Խաչենի իշխանությունների կիրճն ու նրանով անցնող և երկրամասի լեռնային մասը դաշտավայրի հետ կապող՝ ռազմավարական նշանակություն ունեցող ճանապարհը՝ իր վրա կրելով ասպատակիչների առաջին հարվածը: Լինելով Խաչենի ամենանշանավոր սահմանապահ բերդերից մեկը (բերդից լավ են դիտ-

¹² Պատմությանը հայտնի Խաչենի փոքրիկ այս գուղը, որ 1823 թ. ուներ ավելի քան 8 տուն (տե՛ս Описание Карабахской провинции в 1823 г., стр. 25), բազում հերոսամարտեր տեսած, բերդի արևմտյան մուտքը պաշտպանող բնակավայրերից է և տեղադրված է Խաչենագետի աջ ափամերձ շրջանում:

վում դիմացի լայնարձակ հարթավայրերը, Կառկառ և Խաչեն գետերի հովիտները, շրջակա լեռնային բազուկներում հանգրվանող ամրոցները), Շիկաքարը աչքի է ընկնում ոչ միայն բնական ամրություններով, այլև պաշտպանական այլ բազմաբնույթ համակարգերով:

Խոսքը բերդի հարավ-արևելյան մասում, եռանկյունաձև հրվանդանի երեք կողմերից բնականից լավ պաշտպանված տարածքում կառուցված ռազմա-պաշտպանական դղյակ-ամրոցի մասին է, որն աչքի է ընկել ոչ միայն իր բնական անառիկ ու իշխող դիրքով, այլև որպես արհեստականորեն ստեղծված ամրակոտ համալիր:

Չորաեզրի երկարավուն հրվանդանը, երեք կողմերից եզերվելով բարձր ժայռափերով, իսկ չորրորդ կողմից մոտ 110 մ շերտով հարակցվելով սարահարթին և կրկնակի ձևով ամրացվելով 1 մ 75 սմ լայնությամբ պարիսպներով, վեր է ածվում մի անառիկ ամրոցի: Արևմուտքից պարսպապատի երկարությունը 70 մ է, հյուսիս-արևելքից՝ 20 մետր: Այնուհետև պարսպապատը շարունակվում է ամրոցի հյուսիսային եզրով: Պարիսպները, որոնք այսօր պահպանվում են 30 սմ բարձրությամբ, շարված են անմշակ կամ կոպտատաշ մեծ քարերով: Դրանց բարձրությունը ստույգ դժվար է որոշել, քանի որ թափված քարեր չկան շրջապատում:

Դղյակ-ամրոցի գլխավոր դարպասը բացվում էր արևմուտքից, որի երկու կողմերում եղել են 3,30 մ տրամագծով երկու բրգաձև աշտարակներ՝ դիտակետեր: Դրանցից մեկը վերահսկում էր արևմտյան և հարավային շրջանները, իսկ մյուսը, որին տեղանքի բերումով շատ ավելի կարևոր տեղ էր հատկացվել, մոտ է ձորաեզրին և իր տեսադաշտում էր պահում արևելքը՝ դաշտավայրերը, դեպի բերդ տանող հյուսիս-արևելյան ուղին:

Բարձունքի մակերեսը խորդուբորդ է: Գրեթե կենտրոնական մասում բնական իջվածք է, որը հրվանդանը բաժանում է երկու մասի: Այստեղ էր ամրոցի ամենախոցելի տեղը, որը ամրապնդելու համար անդնդախոր կիրճի եզրամասով և շրջակա որոշ թափանցելի հատվածներում կառուցվել է 1 մ 30 սմ հաստությամբ պարսպապատ, որը 4 մ 50 սմ բարձրությամբ պահպանվում է:

Ամրոց-դղյակը, որն արևելքից նեղ սկսվելով, գնում է դեպի արևմուտք՝ աստիճանաբար լայնանալով, ունի 250 մ երկարություն: Նրա միջին լայնությունը հյուսիսից հարավ 50 մ է: Այսպիսով, ամբողջ ամրոցը զբաղեցնում է երկու հեկտար մակերես:

Ամրոց-համալիրը, որը ամենայն հավանականությամբ եղել է Սահլ Սըմբաշյանի և նրա նախորդների ու հաջորդների նստոցը ներքուստ բաղկացած է տարբեր նշանակության սենյակներից, ռազմական ու տնտեսական բնույթի պահեստներից և խցերից, ինչպես նաև՝ բնակելի կացարաններից: Նախնական հաշվումներով, կառույցների թիվը հասնում է 26-ի: Առանձին շինություններ լիովին հողաձածկ են, և դժվար է առանց հնագիտական պեղման-մաքրման աշխատանքների ստույգ որոշել նրանց հատակագիծը, դերը և այլն:

Համալիրի շինությունների գերակշռող մասը կառուցված է եղել տեղական մոխրակապտավուն և սպիտակ անմշակ քարերով ու կրաշաղախով¹³, որոնց շարվածքները տեսանելի են:

¹³ Ամրոցի ներսում պահպանվող կրահորը վկայում է, որ պարսպապատերը ռազմական իրադարձություններին զուգընթաց վերաշինվել են և ամրացվել:

Ամրոցի կենտրոնում, բարձունքի վրա, իշխող դիրք են գրավել ութ նշանավոր սենյակներ՝ իրար կից, որոնք շարված են ամմշակ քարերով (պատերի լայնությունը՝ 1 մ 50 սմ)։ Դրանցից մեկը, որը գրավում է ամրոցի լավ պաշտպանված և առավել գերիշխող մասը, և որի պատերի մնացորդները պահպանվում են մոտ կես մետր բարձրությամբ, ունի 9 մ երկարություն և 7 մ լայնություն։ Պատերի հաստությունը 1 մ 53 սմ է։ Դատելով շրջապատի կոտակված քարերից, այս շինությունը ունեցել է մոտ 5 մ բարձրություն։ Սրա կողքի (արևմուտքից) սենյակն ունի քառակուսի հատակագիծ (չափսերը՝ 5 մ 50 սմ×5 մ 50 սմ)։ Բացի վերը նշված սենյակներից, ամրոցի ներսում կան տարբեր չափերի ու նշանակության ուրիշ սենյակներ ևս, որոնք բնակատեղի լինելուց բացի պաշտպանական դեր են կատարել և ծառայել որպես զորատեղեր։

Ի մի բերելով մեր զննումները, պետք է ընդգծել, որ մնացորինակ ամրոցներ Հայաստանում ստեղծվել են ամենավաղ ժամանակներում։ Հետագայում, սկսած 10-րդ դարից, ամրաշինությունը լայն ծավալ է ստանում, որը կախված էր երկրի ռազմատնտեսական ու քաղաքական իրավիճակից։

Այսպես, Արշակունյաց թագավորության շրջանում Հայաստանը, մեծ զորաբանակ ունենալով, ի վիճակի էր թշնամուն ճակատամարտ տալ բաց դաշտում ու թույլ չտալ նրան մտնելու երկրի խորքը։ Դրությունը փոխվում է հետագա՝ մարգարանական և հատկապես Բագրատունյաց թագավորության ժամանակաշրջանում, երբ մարդկային ուժի անբավարարության պայմաններում ճակատամարտեր տեղի են ունենում անմիջականորեն ամրոցների շրջակայքում, նրանց օգնությամբ։ Երկրին սպառնացող ճեղքածուծների (առաջին հերթին՝ արաբական) վտանգը ստիպում էր կառուցել ամրոցներ, ստեղծել պաշտպանական բազմապիսի միջոցներ, գերազանցապես բնական դժվարամատչելի վայրերում։

Ծիկաքարի ամրոցը այդպիսիներից էր, որի կառուցումը պայմանավորված էր նաև Խաչենի իշխանությունների աշխարհագրական դիրքով։ Խաչեն արշավող թշնամիները չէին կարող անտարբեր անցնել այդպիսի առաջապահ ու հզոր ամրոցի կողքով, որի գրավման համար նրանք ոչ միայն պետք է հաղթահարեին նրա անսոփությունը, այլև դեպի այն տանող վերելքի դժվարությունները։

Ամրոցը հայկական ամրոցաշինության դասական ոճով կառուցված համալիր է, որը պարսպապատերի ու սենյակների պատերի շարվածքների ձևվերով, աշտարակների ծավալատարածական բնույթով, ինչեպս նաև հարակից շինությունների կառուցման արվեստով հիշեցնում է Կենտրոնական Հայաստանի հինավուրց ամրոցները։

Կառուցվածքային-ոճական համամասն բնույթ ունեն նաև երկրամասի Գուիշ-Քոիշի ամրոցը, Ցորաքերդը և այլ ամրոցներ։

Տեղին է նշել, որ ամրոցաշինության այս հին ոճը, հետագայում զարգացում ապրելով, իր արտահայտությունն է գտել հայ ժողովրդի կողմից ոչ շրջանի մյուս բերդերի (Շուշվա բերդ, Ասկերանի մայրաբերդ) հիմնավորման ընթացքում։

Սակայն Ծիկաքարը հայտնի է ոչ միայն ժայռեղեն ու արհեստական ամրաշինություններով, այլև պաշտպանական ազդանշանային համակարգով, որով աչքի էին ընկնում Արցախ-Ղարաբաղի մի քանի բերդեր¹⁴։

¹⁴ Ծ. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 51։

Բերդի սարահարթի նյութական ժառանգության մեջ մեծ արժեք են ներկայացնում հուշարձանները, որոնք անկրկնելի ու ինքնատիպ բնության հետ մեկտեղ գեղարվեստորեն ու պատմականորեն են արժեքավորում նրա անցյալը:

Հուշարձանների մի խումբը տեղաբաշխված է Քարագուլս գյուղում և ներառում է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, խաչքարեր և ուշ շրջանի (XIX դ.) մի տապանաքար:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին հպանցիկ հիշատակված է Մ. եպ. Բարխուդարյանցի աշխատության մեջ¹⁵: Ըստ կառուցման ոճի՝ վերաբերում է XIX դարին:

Հուշարձանը ուղղանկյուն հատակագծով, միանավ կառուցվածքով, թաղակապ փոքր շինությունն է: Կառուցված է տեղական անմշակ, սպիտակ քարերով ու կրաշաղախով: Տեղանքի թեքության և, ըստ այդմ էլ, արևմուտքից աննպատակահարմար լինելու պատճառով, միակ մուտքը բացվում է համեմատաբար մատչելի՝ հարավային կողմից, որը կառուցված է բավականին մեծ ու սրբատաշ քարերով: Եկեղեցին ունի երեք (արևելքից՝ երկու, հարավից՝ մեկ) բացվող փոքրիկ պատուհաններ:

Ելնելով շրջակա հուշարձանների ժամանակագրական առանձնահատկություններից և հուշարձաններն տարածքի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից, գտնում ենք, որ այս հուշարձանը կառուցվել է այստեղ նախկինում ավերված միջնադարյան եկեղեցու տեղում, մասնավորապես որ 1237 թ. մի ձեռագիր հիշատակարան հաղորդում է մասնատիպ եկեղեցու գոյության փաստը¹⁶:

Սակայն Ս. Աստվածածին եկեղեցին առանձնապես ուշագրավ է իր հիմնավորց խաչքարերով, որոնց թիվը հասնում է չորսի¹⁷:

Իր զարդամոտիվներով բավականին հետաքրքիր է առանձնապես եկեղեցու հարավային պատին ագուցված երրորդ խաչքարը (և ոչ խաչաքերորը, ինչպես նշել է Ս. Բարխուդարյանը)¹⁸: Հուշարձանը բնորոշ է XIII դարին: Այն սպիտակավուն կալծքարից է, որի վերևի մասը կիսակլոր և քիչ ավելի լայն է, քան ներքևի մասը: Խաչքարի կենտրոնում քանդակված է մի մեծ խաչ, որի թևերի ծայրերը վերջանում են գեղեցիկ զարդանախշերով: Խաչի ստորին ուղղահայաց թևի երկու կողմերում և հորիզոնական թևերի վրա կան երկուական փոքրիկ խաչեր, որոնց թևերի եզրերը կլոր գնդիկներով են ավարտվում:

Խաչքարի հիմքը երիզող խոյանելջուր զարդանախշը ամբողջացնում է հուշարձանի կոմպոզիցիան:

Եկեղեցու շրջակայքի ուշագրավ հուշարձաններից է ուշ շրջանի մի գեղեցկազարդ տապանաքար:

Արձանագրությունը, որն ընդգրկում է 6 տող, հետևյալ վերձանությունն ունի.

ՅԱՅՍ [ՍՈՒՐԲ] ՏԱՊԱՆԻ ԱՄՓՈՓԵ[ԱՅ] Է ՄԱՐՄԻՆ / ԼՈՒՍԱՀՈԳԻ
Տ[ԵԱՌ]ՆԻ ՄԱՅԻԼ (ՄԻՔԱՅԻԼ) Ք[ԱՅ]ՀԱ[ՆԱ]ՅԻՆ ՅՈ/ՀԱՆԵԱՆ

¹⁵ Արցախ, էջ 166:

¹⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ, էջ 905:

¹⁷ Խաչքարերի արձանագրությունները գրի են առել Մակար Բարխուդարյանը (Արցախ, էջ 166) և Սեդրակ Բարխուդարյանը (Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 5, Երևան, 1982, էջ 141):

¹⁸ Դիվան, էջ 141:

ՄԱՐԱԿՈՍԵԱՆՅ, ՀՈԳԵ[ԻՌՈՐ]/ ՀՈՎՈՒԻՆ ՔԱՐԱԳԼՈՒԽ ԳԵՂՋ ԽԱ-
2ԵՆՈՅ/ ՈՐ ՎԱՆԾԱՆԵՑԱԻ Ի 58 ԱՄ[Ա]Յ ՀԱՍԱԿԻ/ ՅԱՄԻ ԱԶ-
Գ[Ի] ՌՅԴ (1855) ԵՒ ՓՐ[ԿԵԻ] 1855, ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 11:

Սարահարթի հաջորդ հուշարձանախմբերն են կազմում երկու գերեզ-
մանատները, որոնք տարածվում են բերդի հարավ-արևմտյան և հարավա-
յին մասերում:

Դրանցից առաջինը՝ հարավ-արևմտյանը, չնայած մեր ժամանակաշըր-
ջանի գերեզմանոց է, ունի մի քանի գեղաքանդակ խաչքարեր (մաս խաչա-
քեկորներ) ու տապանաքարեր՝ դիմաքանդակներով:

Խաչքարերից մեկը, որը կերտված է ալիտակալուն կալծքարից (այ-
ժմյան արտաքին տեսքը՝ մոխրագույն) հայկական XIII դարի բարձրա-
քանդակ խաչքարի լավագույն ու անկրկնելի օրինակներից մեկն է:

Այստեղ քանդակագործի գործադրած արտահայտչական միջոցների մեջ
ակնբախ է դասական քանդակագործության հետքը, հայ քարարվեստի սկզբ-
բունքների մեծ վարպետությունը: Բուն խաչքարի բարձրությունը 2 մ 5 սմ
է, լայնությունը՝ 82 սմ, իսկ հաստությունը՝ 19—20 սմ: Նրա քիվի ամբողջ
մակերեսը և խաչաթևերի շրջակայքը ծածկված են մանվածո զարդերով,
բուսական քանդակներով: Պատկերազարդ քարի կենտրոնում խաչի ավան-
դական քանդակապատկերն է, որը հորինվածքին հաղորդում է արտահայտ-
չականություն:

Ուշագրավ է հատկապես հուշարձանի ստորին մասը, ուր քանդակված
են մատուցարան և կնոջ ու տղամարդու պատկերներ: Սա կարծես թե հե-
թական հաղթանակից վերադարձած տղամարդուն (իշխանին) դիմավորելու
տեսարան լինի: Կինը մատուցարանով դիմավորում է տղամարդուն, իսկ վեր-
ջինն ձախ ձեռքով միրգ է վերցնում (հավանաբար՝ խնձոր), իսկ աջով բռ-
նել է գինու գավը:

Այսպիսով, ըստ էության կյանքի հարատևությունը խորհրդանշող գուն-
դը (շրջանակը) այստեղ արտահայտվում է կենցաղային մոտիվների պատ-
կերմամբ, որը Խաչենում հազվադեպ երևույթ չէ:

Ի դեպ ասենք, որ մարդկային պատկերներով խաչքարեր առաջին ան-
գամ հայտնաբերվել են Խաչենում՝ Հայաստանի այն մասում, որտեղ ընդ-
հանրապես նախասիրված է բարձրաքանդակներով զարդարանքը, ուր վան-
քերի պատերին, Հայաստանի և մյուս վայրերում սովորական դարձած կտի-
տորական խմբերի հետ միասին հանդիպում են բավականին մեծ բարձրա-
քանդակներով պատկերներ¹⁹ և այդ առումով այստեղի խաչքարերը բարձ-
րարժեք նյութ են տալիս ժամանակաշրջանի կենցաղը և հայկական կյանքի
որոշ մանրամասնություններ ուսումնասիրելու համար:

Խաչքարի մատուցարանից ներքև պահպանվել է խաթարված արձանա-
գրություն: Այն գրվել է նախքան խաչքարը պատվանդանի մեջ դնելը և այդ
պատճառով էլ հիմնգերդող տողի կեսը և շարունակությունը մտել են պատ-
վանդանի մեջ:

Ահա այդ արձանագրությունը.

ՄԵՔ / ՀԵԻԵՏ / ԻՔԱՅՈՐ / ԴԻՔՍ ՊԱՊԱ[Ս]Ն ՊԱՏ [ՍԱՐԳԻՍ]...

Արձանագրությունից վերև, կնոջ և տղամարդու հարթաքանդակների
կողքերին պատկերված են մեկական փոքրիկ խաչեր, իսկ խաչքարի կողին.

¹⁹ И. А. Орбели, Бытовые рельефы на Хаченских крестных камнях XII—XIII вв.,
Петроград, 1915, стр. 327.

աջ կողմից, ստորին մասում՝ քայքայված չորստողանի գրեք: Նկատվում են հետևյալ տառերը.

ՀԵՆՄ/ՅԱ./ՄՄ.../

Երկրորդ խաչքարը՝ կերտված 1253 թ. (արձանագրությունը գրի է առել Մ. Բարխուդարյանը) ևս աչքի է ընկնում իր կատարողական վարպետությամբ:

Առանձնապես ուշադրության է արժանի հուշարձանի ներքնամասը, ուր շրջանակի փոխարեն կտր սեղան է, որի վրա շարված են զանազան ուտելիքներ, շուրջը նստած տղամարդ և կին՝ երեխան գրկին:

Այստեղ, ի տարբերություն առաջին հուշարձանի, տղամարդը գտնվում է սեղանի աջ կողմում և ձախ ձեռքով բռնել է գինու բաժակը:

Վերոհիշյալ սեղանից սկիզբ է առնում մեծ ու գեղաքանդակ խաչը, որը կնոջ, երեխայի և տղամարդու բարձրաքանդակների հետ միասին խորհրդանշում է կենաց ծաղիկ և հավերժության գաղափարը:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև XIX դարի սկզբին բնորոշ որոշ տապանաքարեր: Դրանցից մեկը, որը գտնվում է խաչքարերին անմիջապես մոտ, աչքի է ընկնում ուշագրավ քանդակատեղեկներով: Կենտրոնում պատկերված է բարձրատոհմիկ աստիճանավոր, որի հանդերձները իշխանական տոհմի պատկանելությունն են խորհրդանշում: Իշխանավորը ձախ ձեռքը դրել է կողքի սափորի վրա, իսկ աջ ձեռքով բռնել է գավաթ, որը խորհրդանշում է պատվասիրության և հյուրասիրության սովորությունները:

Տապանաքարի հակադիր բեկոներում քանդակված են նրբահյուս հավասարաթև խաչեր, որոնք խորհրդանշում են հավատի նկատմամբ ունեցած մեծ ակնածանքը, իսկ թիկունքին՝ համատոտագրված արձանագրություն՝ 4 տող.

ԱՅՍ Է ՏԱՊ[Ա]Ն ՄԻՐԶԱԲԵԿԻՆ ՈՐ Է / ՈՐԴԻ ՅԱՐՈԹԻՆ ԹՈՌՈՆՈՆ Է/ ՔՕՎԷԱ ՄԱՆԿԱՍԱՐԻՆ ՌՄՀ (1821 թվին) ՈՎ ԿԱՐԴԱ ԱՍԷ ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ

Բերդավանի երկրորդ գերեզմանատունը գտնվում է «Բերդաձորի» աջ եզրին, բերդի հարավ-արևելյան լանջին, անուստախիտ վայրում: Այստեղ թաղումներ կատարվել են հավանաբար IX դարից սկսած:

Գերեզմանատունը, որն ընդգրկում է ավելի քան կես հեկտար մակերես, պարունակում է հիմնականում անխմած, առանձին դեպքերում՝ գեղաքանդակ, բայց անարձանագիր մի տասնյակի հասնող խաչքարեր ու կիսամշակ բազմաթիվ տապանաքարեր՝ կիսովին խրված գետնի մեջ:

Խաչքարերից մեկը, որը դասվում է XIII դարի հուշարձանների շարքին, աչքի է ընկնում կենտրոնում քանդակված գեղեցիկ՝ մեկական խաչի ղեղավագներով: Մի քանի այլ խաչքարերի վրա պատկերված են միայն պարզագույն խաչեր: Դրանք, գրեթե բոլորը, կիսով չափ խրված են հողի մեջ և ճարտարապետական նվազ արժեք են ներկայացնում:

Պարզագույն (անարվեստ) խաչքարեր կան նաև մոտակա «Սանաձոր» վայրում՝ թվով երկու հատ, որոնք գտնվում են սարահարթի հարավ-արևմրտյան կողմում:

Եփեսոսի բերդի շրջակայքում ևս կան պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններին հատուկ հուշարձաններ՝ Հին գյուղատեղիներ, եկեղեցիներ, գերեզմանատներ, խաչքարեր, որոնք, սփռված լինելով այժմյան Խանա-

բաղ, Խրամորթ և շրջակա այլ գյուղերի տարածքներում, կարոտ են մասնագիտական առանձին ուսումնասիրության:

Բերդի շրջակայքի բոլոր հուշարձանները ներկայացվում են առաջին անգամ: Դրանցով հարուստ է հատկապես Խանաբաղ գյուղի տարածքը:

Գյուղի ամենահին թվակիր հուշարձաններից է «Ցեց քար» անվանվող խաչքարը, որը գտնվում է գյուղից 1,5 կմ հարավ-արևմուտք: Բարձրությունը 3 մետր է, լայնությունը վերևում (կիսակլոր ավարտվող մասում)՝ 1 մ 50 սմ, ստորին մասում՝ 1 մ 70 սմ: Խաչքարի հաստությունը 40 սմ է:

Սպիտակ, կոպտատաշ քարի կենտրոնում հսկա խաչն է, որի ստորին ուղղահայաց թևի երկու կողմերում պատկերված են մեկական փոքր չափերի խաչեր: Այլ զարդաքանդակներ չկան:

Հուշարձանը պատմական մեծ արժեք է ներկայացնում իր արձանագրությանը՝ փորագրված ձախ կողմին, որից պարզվում է, որ Համբերուշատը խաչքար է կանգնեցրել նահատակված Համամի, Գրիգորի, Ղազարի և այլոց հիշատակին:

Արձանագրությունը, որն ընդգրկում է 12 տող, որից վերջին երկուսը՝ հիմնականում եղծված, հետևյալն է.

Ի ԹԻ Ո Լ/Ձ (1187 թ.) ԵՍ Հ[Ա.]Մ/ԲԵՐՈՒԾԱՏ / [Գ.]ՄԲԵԹ[Ս] /
[Կ.]ԱՆԳՆԵ[ՑԻ] [ՀԻԾ]ԱՏԱ[Կ] ՀԱՄԱՄ... ԵՂ Ա... ՆՈ / ՂԱԶ[ԱՐ] /
ԳՐԻԳ[ՈՐ] /..ՍՈ../...

Խաչքարին անմիջապես մոտ կա մեկ ուրիշը, որը չնայած չափերով զիջում է վերոհիշյալին, բայց հորինվածքով մասն է նրան:

Անտաքակոյս, այս երկու խաչքարերի ժամանակակիցն է գյուղի հարավ-արևմտյան մասում, ջրամբարի մոտ գտնվող խաչքարը, որը կառուցված է նույն քարատեսակից, ունի կիսակլոր վերնամաս և պարզափայ խաչապատկերներ:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև գյուղամիջյան միակ արվեստի կոթողը:

Պարզագույն հյուսկեն զարդաքանդակներով օժտված այս հուշարձանի ներքնամասում գետեղված արձանագրությունը վկայում է, որ Աղբայրիկը հուշակոթող-խաչքար է կանգնեցրել եղբոր հիշատակին, որին գերեզմարել են:

Արձանագրությունը վիմագրված է ութ տողով.

Ես ա/աղբայրիկ կ/անգնեցի զխաչս հո[գ]ո/ իմ ե[ւ] եղբոր / որ անգին գերեւտ/արան ոթկ (1151 թ.)

Համառոտ արձանագրություններ կան «Նահատակ» կոչվող սրբավայրի²⁰ գերեզմանատան խաչքարերի վրա, որոնց թվաքանակը հասնում է հինգի:

Առաջին խաչքար. Վերևի մասը կիսակլոր է: Կենտրոնում պատկերվա է մեծ խաչ, որի շուրջը՝ մեկական փոքր, միատիպ ու միաչափ խաչեր:

Ստորին մասում ունի արձանագրություն, երկու տող.

²⁰ Այս սրբավայրի անվանման հետ է կապված մի հետաքրքիր պատմություն: Ոչ հեռու անցյալում այստեղ կար մի խաչքար, որի վրա գրված էր. «Այստեղ թաղված գալլը փրկել է մանկանք»: Ավանդաբար տեղացիները պատմում են, որ ապստակիչները տեղահան են արել բնիկներին, քշել հեռավոր վայրեր: Երբ նրանք վերադարձել են իրենց գյուղը, տեսել են գալլերի ոհմակին ընտելացած մի պատանու, որը շարժվում էր մի գայլի հետ: Պարզվում է, որ գյուղում մնացած երեխային փրկել և խնամել էր այդ գալլը: Հետագայում երեխայի կյանքը փրկող գալլին թաղել ու նրա վրա խաչքար են կանգնեցրել, գրելով վերոհիշյալ տապանագիրը:

Խ[Ա.]ՉՍ Պ[Ա.]Ր[Ո.]Ն ԱՄԻՐԻՆ:

Երկրորդ խաչքարը գտնվում է սրա կողքին, նման է նրան, բայց կիսակոր վերնամասը քիչ ավելի լայն է: Ստորին մասի արձանագրությունը նույնպես երկու տող է ընդգրկում.

Խ[Ա.]ՉՍ / ԳՈՒԼ[Պ.]ԷԿԻՆ:

Մյուս խաչքարը այս երկու խաչքարերից տարբերվում է ոչ հատակ պատկերված խոյանդջուր քանդակներով, որոնք գտնվում են խաչքարի ներքևի մասում:

Ստորին մասում տեղաբաշխված երեք տող ընդգրկող վիմագրությունը հետևյալն է.

ԱՍ ՈՂՈՐՄԻ ԳՈՒԼ/[Ի]ՍՏԱՆԻՆ ԱՄ Կ[Ա.]ՆԿՆԵՑԻ / ՁԽ2:

Առաջին հայացքից առանձնապես պատկերավոր է չորրորդ խաչքարը, որը հիմնական գծերով նման է հիշյալ երեք խաչքարերին, բայց աչքի է ընկնում վառ արտահայտված գեղեցկակերտ, խոյանդջուր քանդակներով, որոնք հենվում են կենտրոնական մեծ խաչի ուղղահայաց թևի երկու կողմերում կերտված մեկական փոքր խաչերի վրա:

Ի տարբերություն մյուսների, արձանագրությունը գտնվում է վերևում, կենտրոնական խաչի հորիզոնական երկու թևերի (ձախ կողմում՝ 2, աջում՝ 1 տող) վրա.

Խ[Ա.]ՉՍ / ՊԱ/ՊԻՆ:

Գերեզմանատան վերջին արձանագիր խաչքարը, որը ոճով նման է առաջին երեքին, ստորին մասում ունի հետևյալ չորս տող ընդգրկող արձանագրությունը.

Խ Ա/ՉՍՀ/Ո Գ/ՈԻ:

Բոլոր այս խաչքարերն իրենց կառուցվածքով վերաբերում են XIV—XV դարերին:

Այդ ժամանակաշրջանին են բնորոշ նաև գերեզմանատան երկու այլ խաչքարերը, ինչպես նաև, մի այլ խաչքար՝ հուշարձանախմբից արևելք, «Ծեմատեղ» վայրում, որոնք չունեն արձանագրություններ:

Այսիպսով, գյուղից մոտ 3,5 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող «Նահատակ» հնավայրի և նրան անմիջականորեն հարող տարածքում խաչքարերի թիվը հասնում է ութի:

Սակայն այս գերեզմանատունը առանձնապես գերող է ոչ այնքան խաչքարերով, որքան ճոխ պատկերաքանդակներ կրող տապանաքարերով: Այստեղից հնարավոր եղավ ներկայացնել միայն երեք արձանագիր տապանաքար, քանի որ մյուսները կիսովին գտնվում են գետնի տակ:

Առաջին տապանաքարը, որը գտնվում է գերեզմանատան արևմտյան եզրում, դրվագված է բացառիկ ճոխ, բարձրաթեք պատկերազարդման կոմպոզիցիայով:

Մասնավորապես, պատկերված է բարձրատոհմիկ իշխանի կենցաղը: Կենտրոնում իշխանն է՝ հեծյալ, զինավառ հանդերձաներով: Ձեռքին բռնել է նետ ու աղեղ և պատրաստվում է խոցել նշանակետը: Իշխանի ձախ գոտկատեղում երևում է նետի պարկունը:

Ուշագրավ են նաև տապանաքարի մյուս հատվածները. աջ անկյունում պատկերված են գորգի վրա նստած երաժիշտներ, որոնցից ձախ կողմի երաժիշտը աջ ձեռքով բռնել է դափը, իսկ ձախ ձեռքը դրել է գոտկատեղին: Աջ կողմի երաժիշտը երկու ձեռքերով բռնել է սազը:

Տապանաքարի ձախ անկյունում պատկերված է երկաթ կողո դարբնի

աշխատանքը: Դարբնի կողքին, աջ կողմում, հայելին ցուցադրաբար վեր պրզած պատկեր է՝ մարդու ապրած կյանքը դիտելու, վերլուծելու խորհրդանշանը, որը բացահայտում է, որ մեջեջյալի բարոյական կերպարը չի մթագնում անգամ մահը:

Ստորին մասում տապանաքարն ունի այս քանդակները. Չախ անկյունում պատկերված գյուղացին աջ ձեռքով բռնել է եղջերուի սանձը, իսկ ձախ ձեռքով՝ մահակը:

Սջ անկյունում պատկերված մարդը աջ ձեռքով բռնել է գինու հսկայական սափորը: Վերջինիս կողքին պատկերված է թեյնիկատիպ սափոր և գավաթ:

Տապանաքարի եզրերը պատած են հյուսկեն զարդաքանդակներով:

Հետաքրքիր է ձևավորված մաս հուշարձանի հյուսիսային կողմը: Այն ունի քառախորան հորինվածք, յուրաքանչյուր խորանում՝ մեկական տարբեր չափերի գեղեցկահյուս խաչապատկերներ:

Ստորին մասում դրվագված է վարի տեսարան. գյուղացին երկու զուգ եզներ լծած վար է անում արոտով: Տապանաքարի հյուսիսային մասի աջ անկյունը կտրված է:

Ընդհանուր առմամբ, կարող ենք ասել, որ բոլոր այս կենցաղային պատկերաքանդակները հավանաբար արտահայտում են տվյալ իշխանի կալվածքում առկա զբաղմունքները (բրուտագործություն, դարբնություն, անասնապահություն, հողագործություն, ինչպես նաև՝ որսորդություն և երաժշտություն):

Արձանագրությունը, որն ընդգրկում է մեկ տող, փորագրված է քարի հյուսիսահայաց էջին, վերնամասում:

[ԱՅՍ Է] Հ[ան]կիստ Մ[ա]զր[եցի] Վ[արդա]ն թ[իվ]ն ՌԾ ԽԲ (1693 թ.):

Անշուշտ, այստեղ խոսքը Մելիք-Ծահնագարյան տոհմի ներկայացուցիչներից մեկի մասին է:

Սոթից գավառը՝ Սևանա լճի հարավ-արևելյան անկյունում, որը մինչև XV դարի կեսերը Դոփյանց ժառանգական կալվածքներից մեկն էր, XVI դարում ներկայանում է Մելիքների մի ազգատոհմի ձեռքի տակ, հանձնվելով ամենից աչքի ընկնող ներկայացուցիչ Մելիք-Ծահնագարի, որը ապրում էր Մազրա գյուղում (Այժմյան Վարդենիսի շրջան)²¹:

XVII դարի զգալի ավերածությունները (մասնավորապես 1582 թվականի կովկասյան լեռնաբնակների՝ լեզգիների փոթորկալից արշավանքները) Գեղարքունիաց երկիրը ավերակ դարձրին, պատճառ հանդիսանալով բնակչության ցրուցում լինելուն: Այդ ժամանակ Մելիք-Ծահնագարյան տոհմից շատ մելիքներ (մելիք Ծահ, մելիք Հյուսեին, մելիք Միրզաբեկ և ուրիշներ) թողեցին Գեղամա լճի եզերքը և իրենց ժողովրդի մի մասի հետ գաղթեցին Դարբառլի կողմերը²²:

Իրենց բնակության համար ընտրելով Վարանդա գավառի Ավետարանոց (Չանաղչի) գյուղը, նրանք 1616 թվականին կառուցեցին Կոստանաց Անապատ, որը եղել է Մելիք-Ծահնագարյանների մելիքական տոհմի դամբարան-

²¹ Կարապետ Եպիսկոպոս, Նյութեր հաջ Մելիքության մասին, Դոփեանք և Մելիք Ծահնագարեանք, ք. պրակ., Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 97:

²² Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հատոր 10, Խամսայի մելիքությունները, էջ 176—177:

նը²³, 1651 թվականին եկեղեցի և Ավետարանոցը շրջապատեցին ամուր պառիսպաներով:

1627—1628 թվականներին Մագրալից Ավետարանոց է տեղափոխվում մելիք Բաղին, որն իր հետ բերած ժողովրդի մեծ մասը բնակեցնում է Ավետարանոցում և Շուշու գյուղում²⁴:

Այսպիսով, վերոհիշյալ արձանագրությունը վկայում է, որ Մելիք-Շահնազարյանների շատավիղներից ոմանք հաստատվել են նաև Խաչենի գյուղերում:

Գերեզմանատան հաջորդ տապանաքարը ստորին մասում ունի հետևյալ արձանագրությունը՝ երկու տող.

ԱՅՍ Է Հ[Ա.]ՆԳ[ԻՍ][Տ Պ[ո]ղ[ո]սիս ի վախ/

ՃԱՆԵ[ցալ] թվին ՌՃԻԶ (1677 թ.)

Տապանաքարի աջ անկյունում դրվագրված է Պողոսը՝ ձեռքերը գոտկատեղին:

Արձանագրությունից վերև, եռախորան հորինվածքի մեջ քանդակված են երեք նրբահյուս, հավասարաթև խաչեր, իսկ վերին և ձախ կողմի եզրամասերը հյուսկեն զարդաքանդակներ ունեն:

Պողոսի հուշաքարի կողքին է ամփոփված որդին՝ Միրզան, որի տապանաքարը նույնպես պարունակում է հետաքրքիր քանդակներ: Այստեղ Միրզախանը պատկերված է ձիու վրա: Նա աջ ձեռքով բռնել է ձիու աամօր, ձախ ձեռքով՝ գավաթ: Քանդակի աջ մասում պատկերված են մարդիկ, որոնցից մեկը բռնել է գինու սափորը:

Ստորին մասի արձանագրությունը մեկ տող է.

Տ[Ե]Ր Պողոսի որդի ՄԻՐԶԱԽԱՆՍ

թվին ՌՃԼԲ (1683 թ.):

Միրզախանի մասին հիշատակում է այժմյան Մարտունու շրջանի Սոս գյուղի Եղիշե Կուլսի Անապատի գերեզմանատան մի խաչկալի հարավային դռան հյուսիսային սեւի վրայի՝ ՌՃԴ (1655) թվականին կատարված վիմագրությունը²⁵, որը հնարավորություն է տալիս զուգահեռներ անցկացնել Խանաբադ և Սոս գյուղերի միջև:

Մյուս տապանաքարը, որի ստորին մասը (արձանագրությամբ հանդերձ) խրված է գետնի մեջ, աչքի է ընկնում իր մեծությամբ: Հուշարձանի աջ անկյունում պատկերված է գավաթը ձեռքին հեծյալ, որի դիմաց՝ ձեռք-ձեռքի տված մարդիկ (պարի տեսարան):

Ձախ կողմում, երկու գեղեցկազարդ խորանների մեջ կան մեկական գեղեցիկ, տարբեր չափերի խաչեր, որոնք ունեն եռանկյունաձև (սեպագարդ) և կլոր (պարուրազարդ) վերջույթներ:

Հետաքրքիր ու հնագույն խաչքարի օրինակ է «Սարե խաչ» վայրի խաչքարը, որը գտնվում է գյուղից մոտ 5 կմ արևմուտք: Այն տեղական սպիտակ քարից կերտված հուշարձան է՝ դրվագման պարզագույն լուծումներով: Կենտրոնում հսկա խաչն է, որի ողղահայաց թևի աջ անկյունում քանդակված է մեկ ուրիշը՝ փոքր չափերով:

Խաչքարը իր ոճով պետք է դասել XII դարին:

²³ Արցախ, էջ 95—98: Տե՛ս նաև Ե. Լազարյան, Վարանդա, նկարներ ապագա ունում-նախություն համար, Թիֆլիս, 1898, էջ 49:

²⁴ Մ. Բաբխուդարյանց, Պատմություն Աղուանից, հատոր Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 43:

²⁵ Արցախ, էջ 166:

Խաչքարի կողքին կա մի տապանաքար (1919 թ. թվագրվող), որի տակ ամփոփված է Զավաֆիի անունով նորագյուղցի կնոջ մարմինը²⁶:

Խանաքաղ գյուղի տարածքի հաջորդ հուշարձանախումբը տեղադրված է գյուղից մոտ 4 կմ արևմուտք, Վերին Ղիջբաղ (Իփաջուր) վայրում: Ներառում է գյուղատեղի, գերեզմանոց և եկեղեցի: Վերջինս գյուղի շրջակայքի եկեղեցիներից առավել լավ պահպանված է:

Հուշարձանը համառոտ հիշատակված է Մ. Բարխուդարյանցի գրքում²⁷: Այն թաղակապ տանիքով, ներքուստ կամարատիպ միանավ, ուղղանկյուն հատակագծով շինություն է, արևելյան մասում ունի խորան, որի աջ ու ձախ կողմերում կան մուտքերի վերևի մասը կիսակլոր երկու ավանդատներ: Ձախ կողմի ավանդատան մոտ կա մկրտության ավազան, որի վերևի կիսակլոր ճակատին դրոշմված է մի խաչանշան: Խորանի աջ ու ձախ կողմերում, դեմ-դիմաց, մեկական փոքր խորշեր կան:

Տեղանքի ոչ նպատակահարմար լինելու պատճառով միակ մուտքը բացվում է հարավից:

Ի տարբերություն բուն հուշարձանի, որը կառուցված է տեղական սպիտակ, անմշակ քարերով և ավազաշախտով, մուտքը, ինչպես նաև խորանի, սրահի և ավանդատների պատուհանները կառուցված են սրբատաշ քարերով: Դռան ճակատակալ քարի վրա կա 186 ԱՄ մակագրությունը, որը, հավանաբար, գրվել է նախկին, գրեթե փայտաշեն²⁸ եկեղեցու վերաշինման ժամանակ, ըստ երևույթին, XX դարի սկզբների՝ ի նշանավորումն հուշարձանի տարիքի: Հուշարձանն ունի մի քանի պատուհաններ. արևելքից՝ երեք, որոնք խորանի և ավանդատների պատուհաններն են, հարավից՝ երկու, սրահի պատուհանները:

Գյուղատեղիի մյուս հուշարձանները (գերեզմանատներ) տեղադրված են եկեղեցու արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան կողմերում: Դրանք ուշ շրջանին են վերաբերում (XVIII—XX դարերին):

Խանաքաղ գյուղի տարածքի մյուս հուշարձանախումբը գտնվում է գյուղից 2,5 կմ արևմուտք, «Եթե (վերին) շեն» տեղամասում, որտեղ բնակվում էին այժմյան խանաքաղցիների նախնիները²⁹: Գյուղատեղին ընդգրկում է

²⁶ 1918 թ. Օսմանյան թուրքերի ներխուժումների ժամանակ մոտակա բնակավայրերի խաղաղ բնակիչները, թողնելով իրենց տուն ու տեղը, նահանջեցին լեռնաշխարհի խորքը: Սակայն Զավաֆիի անունով այդ կիներ հրաժարվեց փախուստի դիմել, ասելով, որ խաչը իրեն կօգնի: Եվ նա իր երեխայի հետ մնաց «Սարե-խաչ»-ում:

Թուրքերը, տիրելով այդ վայրին, գազանաբար սպանեցին կնոջը, իսկ երեխային տարան իրենց հետ: Եվ երբ տեղացիները ետ վերադարձան, տեսան կնոջ դիակը և նույն թվականին էլ նրան թաղեցին այդ վայրում:

²⁷ Արցախ, էջ 165:

²⁸ Արցախ, էջ 165:

²⁹ Խանաքաղցիների նախնիները սկզբում, հնագույն ժամանակներից սկսած, ապրում էին «Ներքին շեն» վայրում (այժմյան գյուղից 1 կմ հարավ-արևմուտք): Քաղաքական հանգամանքների բերումով բնակիչները վերաբնակվեցին հիշյալ «Շենատեղ» վայրում: Գյուղն այն ժամանակ, ինչպես վկայում է Խանաքաղ գյուղի բնակիչ Ազիզբեկ Հակոբյանը, հիմար (Ջրհոր) անունն էր կրում: Այս վկայությունը հաստատվում է Հայաստանի Պատմության պետական արխիվում պահպանված՝ «Արցախի թեմի վերաբերյալ գաճազան կալվածագրերի և պայմանագրերի ժողովածուի» մեջ ՌՃԺԶ (1667) թ. «Խալիսե խարբերում» (ժողովրդի հարկեր) գետեղված տեղեկությամբ, ըստ որի գյուղը անվանվում է **Ջրհոր** (Տե՛ս Հայաստանի ՊԿՊԱ, ֆ. 57, 8, 1, Գ. 3, թ. 113): Հետագայում ջրհորցիները տեղափոխվեցին և բնակություն հաստատեցին «Երեշենում», որը XVIII դ. կոչվեց Խանաքաղ, իբրև խանապատկան բնակավայր:

կիսավեր, XIX դարին բնորոշ Ս. Աստվածածին եկեղեցի, գերեզմանոց և մի քարուկիր մատուռ:

Գերեզմանատունը վերաբերում է XII—XX դարերին: Բացի անմշակ խաչապատկերներ կրող տապանաքարից, այնտեղ հիշարժան է Հակոբ քյոխվայի տապանաքրը, որի վրա նրա հիշատակագիրն է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՅԱԿՈՎԲ / ՔՅՈՎԽԱՆ ՈՐԷ ՈՐԴԻ ՂԱ/ԶԱՐԻՆ ՍԷ-
ԼՈՒՆՑ ՎԴԽ ԾԴ/1853 ԱՄԻ

Նրբահյուս զարդանախշով երիզված տապանաքարի կենտրոնում պատկերված է ձիու վրա նստած գյուղապետը իր ճոխ հանդերձներով (գոտկից կախված է երկարաճիտ թուր ու դաշույն, աջ ձեռքով բռնել է գինու գավաթը՝ ձախով թոշուն՝ վեր պարզած), որի առջևից ձիու սանձը բռնած շարժվում է նրա մատովակը:

Բացի Հակոբ Քյոխվայից, այս գերեզմանոցում են թաղված Հայր տեր Միքայել քահանա Բաղայանը (1901 թ.), վերջինիս կինը՝ Կայանեն (1893 թ.), որդին՝ Գաբրիելը, նրա կինը՝ Գյուլին (1922 թ.) և ուրիշներ, որոնց մասին նշել էր Ղ. Աղայանը³⁰:

Գերեզմանոցի միակ հնագույն արձանագիր հուշարձանը մատուռն է, կառուցված Դավիթ երեցի և նրա որդու՝ Գրիգորի կողմից՝ 1224 թվականին.

ԵՍ ՏԱՎԻԹ ԵՐԱՅ ԵՒ ՄԻՆ ՈՐՏԻ Ի/Մ ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԱՅ ԾԻՆԵՅԱՔ
ԶԵԿԵՂԵՅԻՆ ԲԱՐԵՆԱԽՍ ՂՈԳՈՅ ԻՄՈՅ / ՅՈՐՔ ՎԱՐԴԱՅՔ Ի ՅԱՂԱԹՍ
Հ[Ի]ՇԵՅԵՔ—ՔՍ ԶՀԻՇԵ[Ս]Զ[Ի]Ք ԻԻՐ ԱՐՔԱՅՈՒԹԻՆ (ՈՀԳ)—1224
թ.³¹:

Կարևոր հուշարձաններից են նաև երկու խաչքարերը, որոնք գտնվում են, «Բուշուն Պուն» և «Հարթ» վայրերում: Առաջինը, որն իր զարդաքանդակների մոտիվներով վերաբերում է XIII դարին, վերևում ունի կիսակլոր մաս՝ եզրերը մանվածո զարդաքանդակներով:

Կենտրոնում պատկերված է հյուսկեն խաչը, որից ներքև՝ մեկական նույնատիպ, բայց փոքր խաչեր: Խաչաթևերի արանքները պարուրված են բուսական քանդակներով:

Ի տարբերություն այս հուշարձանի «Հարթի» խաչքարը, որն անհամեմատ փոքր չափեր ունի, աչքի է ընկնում իրարից տարբերվող երեք պարզատիպ խաչերով: Դրանցից մեկը՝ կենտրոնական խաչի ձախակողմյանը, ունի կլոր գնդիկներով վերջույթներ: Այս խաչքարը հետաքրքիր է խաչաթևերից կախվող մրգի (հավանաբար թզի) քանդակներով: Ելնելով կառուցվածքառական որոշ առանձնահատկություններից, խաչքարը պետք է վերագրել XII—XIII դարերին:

Վերջին հուշարձանախումբը, որը գտնվում է գյուղից մոտ 3,5 կմ հյուսիս-արևմուտք «Վաղվան» տեղամասում, ներառում է հնագույն գյուղատեղի, ավերակ եկեղեցի, կիսովին գետնի մեջ խրված խաչքարեր (3 հատ) և գերեզմանոց (գյուղատեղիից 1 կմ հարավ, «Քարեն գլուխ» վայրում), ուր կան մեկ խաչքար:

Նշված արխիվում հիշատակություն կա Խանաբաղ գյուղի տարածքում գտնվող Վաղվան գյուղատեղիի մասին, որը XVII դարում բնակեցված էր:

³⁰ Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հատ. 2, Երևան, 1962, էջ 13—14: Տե՛ս նաև գրական ժառանգություն, 1-ին գիրք, Երևան, 1940: Ղ. Աղայանի 1881 թ. նոյեմբերի 15-ի նամակը Միքայելին, էջ 471—472:

³¹ Տե՛ս Հայաստանի ՊԿՊԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 9:

Ճարտարապետական տեսակետից փոքր արժեք ունեցող (անխնամ) այս խաչքարերը կարելի է դասել XIV—XV դարերի հուշարձանների շարքին:

Ծիկաքար բերդի շրջակայքի լավագույն հուշարձաններից է արդի Սար-դարաշեն (Նորշեն) գյուղի գործող գերեզմանոցի խաչքարը, որը կարելի է հայկական խաչքարակերտման դասական օրինակներից մեկը համարել: Իր բնույթով ու դրվագմամբ այն անչափ նման է Քարազխի գերեզմանատան զույգ խաչքարերին: Հետևաբար չի բացառվում միևնույն վարպետների մասնակցությունը այդ հուշարձանների կերտման գործին:

Հուշարձանը վերաբերում է XIII դարին: Առանձնապես իմաստալից է ձևավորված խաչքարի ստորին մասը, որտեղ պատկերված մարդը աջ ձեռքով բռնել է գավաթ, իսկ ձախով մատնանշում է մայր հողը և արեգակը խորհրդանշող շրջանակները: Պատկերաքանդակի աջ կողքի խաչը ամբողջական է դարձնում մարդ-բնություն զուգորդության հավատամքը³²:

Հազվադեպ պատկերաքանդակներ կան Փառուխ գյուղի այսպես կոչված «Կալեն Խույ» վայրի (Կարմիր աղբյուրի մոտ) խաչքարի վրա: Խաչքարն ունի հյուսածո քանդակներով մեծ քիվ: Ստորին մասում կենտրոնական խաչաթևի երկու կողմերում և նրանցից ներքև դրվագված են ծամավոր կանաչք (երկուսը) և փոքր աղջնակ: Կինը ձախ ձեռքով կարծես թե գրկել է որովայնը, իսկ մյուս ձեռքով բռնել է ուսագոտուց, որը հավանաբար խորհրդանշում է կնոջ երկունքը: Կնոջ և աղջկա գլխավերևում կան հավերժության նշաններ, որոնք խորհրդանշում են կյանքի հարստությունը երկունքի արդյունքով՝ մայրության առկայությամբ:

Բերդի շրջապատի մեզ հետաքրքրող վերջին հուշարձանը Խրամորթ գյուղի եկեղեցին է համանուն գյուղատեղիում, բերդից 1 կմ հարավ-արևելք:

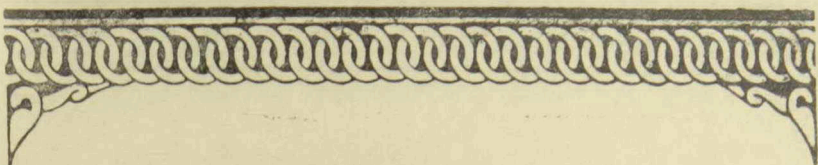
Հուշարձանը իր կառուցվածքով հիմնականում նման է Վ. Ղիջբաղի եկեղեցուն: Նույն ուղղանկյուն հատակագծով, թաղակապ տանիքով՝ ներքուստ կամարատիպ շինություն է, բայց տարբեր չափերով ու արտաքուստ այլ ձևավորումներով: Առանձնապես լավ է ձևավորված դռան ճակատակալ հատվածը, որտեղ դրոշմված են երեք խաչանշաններ և «1800 թ.» մականգրությունը:

Բարավորից վերև կա «1876» մականգրությունը:

Հուշարձանն ունի 6՝ (հարավից 2, արևմուտքից՝ 1, արևելքից՝ 3) պատուհաններ: Ընդ որում, խորանի պատուհանը խաչաձև է:

Այսպիսով, Ծիկաքար բերդի, ինչպես նաև նրա շրջակայքի պատմահնագիտական տեղավայրերի հիմնավորց հուշարձանների արձանագրությունները, կառուցողական արվեստն ու ճարտարապետական սկզբունքները ակնբախտեն ցույց են տալիս, որ Ծիկաքարը որպես բերդ հիմնադրվել է դեռևս վաղ ժամանակներում և արդեն V—VII դարերում անչափ կարևոր ռազմավարական կենտրոն էր: Հետագայում, ռազմական իրադարձություններից զուգընթաց, բերդը վերակառուցվել ու ամրացվել է, հարմարեցվելով նոր ժամանակների ռազմարվեստի պահանջներին, որի շնորհիվ այն դարձել է պատմական Հայաստանի անառիկ ու իշխող բերդերից մեկը:

³² Ուշադրություն է գրավում նաև գյուղի մեկ այլ խաչքարի գիրք. Ի ԹԻՆ ԶԻԳ. (1474 թ.) ԵՍ ԹԱԹԼՈՒ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱՍՏ: (ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 319, թ. 1, գ. 9):



ЭЧМИАДЗИН*
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ ЭЧМИАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА
(ИЮЛЬ—АВГУСТ 1993 г.)

1. Торжество закрытия учебного 1992—1993 гг. воскресной школы Св. Богородицы, 3 июля 1993 г. Помещено также слово благословения Католикоса всех армян Вазгена I по этому случаю (стр. 3—7).

2. Сообщение Канцелярии Эчмиадзинского Католикосата о церковной жизни армянской епархии Северного Кавказа Российской Федерации, 14 июля 1993 г. (стр. 8—11).

3. Церковная хроника первопрестольного Эчмиадзина за июль—август месяца (стр. 12—15).

4. Проповедь архиепископа Шагэ Аджемяна в кафедральном соборе Св. Эчмиадзина на праздник Вардавара, 18 июля 1993 г. (стр. 16—19).

5. Проповедь архиепископа Нерсеса Позапаляна в кафедральном соборе Св. Эчмиадзина на праздник Успения Св. Богородицы, 15 августа 1993 г. (стр. 20—23).

6. Вести из армянской епархии Грузии (стр. 24—25).

7. Принятие монашеского обета и помозание в армянской епархии Ирака, 17—18 февраля 1993 г. Помещена также биография иеромонаха Татева Акопяна (стр. 26—28).

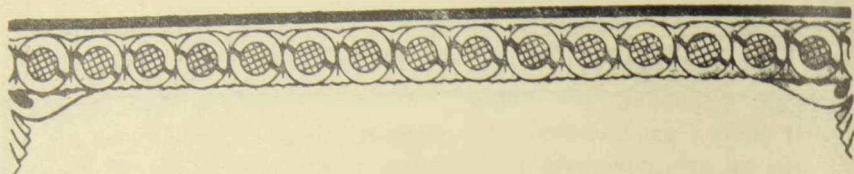
8. А. А. Кеосеян—«Свидетельства для проповедей» (исследование, продолжение)—(стр. 29—40).

9. Г. Х. Степанян—Монастыри Ерзинкийской местности (исследование, продолжение)—(стр. 41—54).

10. Нубар Тер-Микаэлян—Армянская колония Египта в X—XII вв. и армянские церкви (исследование, продолжение следует)—(стр. 55—69).

11. С. Амирджян—Архимандрит Аракел из монастыря Гтча (исследование)—(стр. 70—77).

12. Слава Саркисян—Крепость Шикакар и окрестные памятники (исследование)—(стр. 78—94).



.ETCHMIADZIN.
OFFICIAL MONTHLY OF HOLY ETCHMIADZIN
(JULY--AUGUST 1993)

1. The closing feast of the 1992—1993 school year of Holy Virgin's Sunday school, 3-rd July 1993. It has been given also the address of blessing of His Holiness Vasken I, Catholicos of All Armenians, during the closing feast (pp. 3—7).
2. Communiqué of the Holy See's chancery about the church life of the Armenian diocese of Russia's North Caucasus, 14-th July 1993 (pp. 8—11).
3. Divine liturgy services and sermons delivered in the Holy Cathedral and description of church festivities in the Holy See during the months of July—August 1993 (pp. 12—15).
4. The sermon of Archbishop Shaheh Adjemian in the Mother Cathedral of Holy Etchmiadzin, during the feast of Transfiguration, 18-th July 1993 (pp. 16—19).
5. The sermon of Archbishop Nerses Bozabalian in the Mother Cathedral of Holy Etchmiadzin, during the feast of Assumption, 15-th August 1993 (pp. 20—23).
6. News from the Armenian diocese of Georgia (pp. 24—25).
7. Ordination and consecration of celibate priesthood in the Armenian diocese of Iraq, 17—18-th February 1993. It has been given also the biography of the new ordained monk Datev Hagopian (pp. 26—28).
8. H. H. Keuseyan—Testimonies for the preachings (study, continuation)—(pp. 29—40).
9. G. Kh. Stepanian—The monasteries of Yerzenka (study, continuation)—(pp. 41—54).
10. Nubar Der Hikaelian—The Armenian colony of Egypt during the XI—XII centuries and the Armenian churches (study, to be continued)—(pp. 55—69).
11. S. Amirdjanian—Father Arakel of Gedcha Vank (study)—(pp. 70—77).
12. Slava Sarkissian—The Shigakar fortress and the monuments of the neighborhood (study)—(pp. 78—94).



„ETCHMIADZINE“
ORGANE OFFICIEL DU SAINT-SIÈGE D'ETCHMIADZINE
(JUILLET—AOÛT 1993)

1. Festivités à l'occasion de la clôture de l'année scolaire 1992—1993 à l'école de dimanche qui porte nom de la Sainte Vierge (3 juillet 1993). Texte de l'allocution de Sa Sainteté Vasken Ier prononcée à cette occasion (pp. 3—7).

2. Communiqué du 14 juillet 1993 de la Chancellerie du Saint-Siège d'Etchmiadzine concernant la vie ecclésiale du diocèse des Arméniens de Russie dans la région du Caucase du Nord (pp. 8—11).

3. Brèves informations concernant la célébration des saintes messes, les sermons prononcés à cette occasion et d'autres cérémonies religieuses qui ont eu lieu dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine au cours des mois juillet—août 1993 (pp. 12—15).

4. Sermon de l'archevêque Chahé Adjémian prononcé le 18 juillet 1993 dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine à l'occasion de la fête de la Transfiguration (pp. 16—19).

5. Sermon de l'archevêque Nersès Bozabalian prononcé le 15 août 1993 dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine à l'occasion de la fête de l'Assomption (pp. 20—23).

6. Nouvelles du diocèse des Arméniens de Géorgie (pp. 24—25).

7. Ordination sacerdotale et consécration dans le diocèse des Arméniens d'Iraq (17—18 février 1993). Biographie du Père Tatev Hakobian récemment reçu l'ordination (pp. 26—28).

8. **H. H. Keuseyan**—«Témoignages à l'usage des prédicateurs» (étude, suite et fin)—(pp. 29—40).

9. **G. Kh. Stépanian**—Les monastères d'Erzincan (étude, suite et fin)—(pp. 41—54).

10. **Noubar Ter-Mikaëlian**—La colonie des Arméniens d'Egypte aux XIe—XII siècles et les églises arméniennes (étude)—(pp. 55—69).

11. **S. Amirdjanian**—Le Père Arakel du monastère de Guetitch (étude)—(pp. 70—77).

12. **Slava Sarksian**—La forteresse Chikakar et les monuments d'alentour (étude)—(pp. 78—94).



ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սուրբ Աստվածածին կիրակնօրյա վարժարանի 1992—1993 ուսումնական տարվա փակման հանդեսը	3
Հաղորդագրություն Ա. Էջմիածնից	8
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՌՈՒՄ—Եկեղեցական բեմ. լուրեր	12
Գերաշնորհ Տ. Ծառե արքեպս. Անժնեանի քարոզը Մայր տաճարում՝ Վարդավառի տոնին	16
Ներսես արքեպիսկոպոս Պոզապալանի քարոզը Մայր տաճարում՝ Ա. Աստվածածնի Վերափոխման տոնին	20
Վիրահայոց թեմում	24
Կուսակրթության քահանայական ձեռնադրություն և օծում Իրաքի հայոց թեմէն ներս	26
«Վկայությունք ի պէտս քարոզությունց»	29
Գ. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ—Երզնկայի վանքերը	41
ՆՈՒԲԱՐ ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ—Եգիպտահայ գաղութը Ժ—ԺԲ դարերում և հայկական եկեղեցիները	55
Ս. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ—Գուշա վանքի Առաքել վարդապետը	70
ՍԱՎԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ—Շիկարար բերդը և շրջակայքի հուշարձանները	78
«Эчмиадзин» официальный журнал Эчмиадзинского Католикосата	95
«Etchmiadzin» official monthly of Holy Etchmiadzin	96
«Etchmiadzine» organe officiel du Saint-Siege d'Etchmiadzine	97

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՅԵՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ, ԷԶՄԻԱԾԻՆ

«ԷԶՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала «Эчмиадзин».
Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine. Arménie.

Հանձնված է արտադրության 10.08.1993 թ.: Ստորագրված է տպագրության 25.10.1993 թ.:
Տպագրական 6,1 մամուլ +3 ներքիթ, թուղթ 70×108¹/₁₆, պատվեր 249:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տպարան

ISSN 0134—5249